

"IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION"

international scientific-practical journal

ALMATY, KAZAKHSTAN

ISSN: 3007-8946

15 MAY 2025

els.education23@mail.ru

irc-els.com

**МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
«IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION»**

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL
«IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION»**

Main editor: G. Shulenbaev

Editorial colleague:

B. Kuspanova
Sh Abyhanova

International editorial board:

R. Stepanov (Russia)
T. Khushruz (Uzbekistan)
A. Azizbek (Uzbekistan)
F. Doflat (Azerbaijan)

International scientific journal «IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION», includes reports of scientists, students, undergraduates and school teachers from different countries (Kazakhstan, Tajikistan, Azerbaijan, Russia, Uzbekistan, China, Turkey, Belarus, Kyrgyzstan, Moldova, Turkmenistan, Georgia, Bulgaria, Mongolia). The materials in the collection will be of interest to the scientific community for further integration of science and education.

Международный научный журнал «IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION», включают доклады учёных, студентов, магистрантов и учителей школ из разных стран (Казахстан, Таджикистан, Азербайджан, Россия, Узбекистан, Китай, Турция, Беларусь, Кыргызстан, Молдавия, Туркменистан, Грузия, Болгария, Монголия). Материалы сборника будут интересны научной общественности для дальнейшей интеграции науки и образования.

15 мая 2025 г.
Almaty, Kazakhstan

DOI 10.24412/3007-8946-2025-152-3-6

УДК 372.881.161.1

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО: ОТ ТЕОРИИ К ПРАКТИКЕ

БЛЮМЕНШТЕЙН КАРИНА ЕВГЕНЬЕВНА
ТУЛЕГЕНОВА АЛЬФИЯ ЕРЖАНОВНА

Студенты филологического факультета Актюбинского регионального университета
имени К.Жубанова

Научный руководитель — ИСЛАМГАЛИЕВА В.Ж. к.п.н., доцент
Актобе, Казахстан

Аннотация: В данной статье рассматриваются современные подходы к изучению иностранных языков с использованием технологий искусственного интеллекта (ИИ). Основное внимание уделено анализу применения чат-бота ChatGPT, голосового помощника «Алиса» от Яндекс и приложения Duolingo, и показано, как они помогают создавать интерактивный и адаптивный образовательный процесс, направленный на освоение грамматики, лексики, аудирования и разговорной речи. Кроме того, в статье рассматриваются возможности использования технологий ИИ при обучении русскому языку иностранцев. В качестве примера приводится опыт обучения студентов из Китая, желающих освоить русский язык, что демонстрирует практическую применимость и эффективность использования ИИ в реальных условиях жизни. Отмечено, что искусственный интеллект имеет важное преимущество в сфере образования.

Ключевые слова: искусственный интеллект, русский язык, образовательные приложения, онлайн-платформа для изучения языков, Duolingo, ChatGPT, голосовой помощник «Алиса» от Яндекс, иностранцы.

Искусственный интеллект играет значительную роль в современном обществе, трансформируя многие аспекты повседневной жизни и профессиональной деятельности. В первую очередь, ИИ облегчает обработку огромных объемов данных, что позволяет быстрее находить нужную информацию, принимать обоснованные решения и оптимизировать рабочие процессы.

Постоянно увеличивающиеся массивы информации и знаний оказывают огромное влияние на мозг человека. Усвоить всю информацию невозможно, но искусственный интеллект может помогать в выполнении различных видов задач, позволяя развивать критическое мышление и креативность обучающихся. «Сегодня сквозные технологии могут стать отличными помощниками для сбора и фильтрации информации, которая поможет студентам обучаться эффективнее, а преподавателям повысить качество усвоения учебного материала» [1,289].

А.В. Остроух рассматривает систему искусственного интеллекта следующим образом: «Система искусственного интеллекта (СИИ) — это компьютерная модель интеллектуальных возможностей человека в целенаправленном поиске, анализе и синтезе текущей информации об окружающей действительности для получения о ней новых знаний и решения на этой основе различных жизненно важных задач» [2, 9].

При этом необходимо отметить, что в изучении иностранных языков ИИ оказывает заметное влияние. Приложения и онлайн-платформы, оснащенные алгоритмами искусственного интеллекта, могут создавать адаптивные программы обучения, которые учитывают уровень знаний каждого пользователя, его слабые и сильные стороны. Кроме того, голосовые помощники, например, помощник Алиса компании «Яндекс», предоставляют пользователю возможность тренировать разговорную практику в комфортных условиях.

Группа ученых Аль-Кайси А.Н., Архангельская А.Л., Руденко-Моргун О.И. рассматривают «Алису» как «эффективный тренажер при обучении произношению на начальном этапе обучения РКИ»: «В этом нам видится основное преимущество данного голосового помощника: она не учитывает коммуникативно незначимые фонетические ошибки, но остается чувствительна к тем, что влияют на смысл высказывания. Другими словами, Алиса способна «слушать» учащихся как настоящий живой собеседник» [3, 241].

Также ChatGPT и онлайн-сервис Duolingo помогают улучшить произношение и навыки устной речи, имитируя реальные диалоги. Таким образом, современные технологии искусственного интеллекта и образовательные приложения играют важную роль в помощи иностранцам при изучении нового языка. Эти инструменты предоставляют интерактивные и персонализированные возможности для обучения, что особенно ценно для тех, кто не имеет доступа к традиционным языковым курсам или репетиторам.

«Он имитирует человеческую речь и мышление, помогая решать учебные, коммуникативные и профессиональные задачи, автоматизирует контроль за усвоением материала, обеспечивает обратную связь для обучающихся и проводит аналитическую работу» [4,9].

Например, приложение для самостоятельного изучения иностранных языков Duolingo представляет собой бесплатную онлайн-платформу, запущенную в 2011 году. Инновационная методика обучения сочетает в себе элементы геймификации – накопление очков опыта, достижений и «ежедневных» заданий – с адаптивным подбором упражнений, которые автоматически усложняются или повторяются в зависимости от ваших успехов и ошибок.

На это обращает в своей работе Ажыкулов С.М.: «Одним из главных преимуществ использования ИИ в образовании является его способность предлагать интересные и вовлекающие образовательные материалы. ИИ может создавать виртуальные курсы, образовательные игры и интерактивные уроки, которые смогут вызвать у учащихся глубокий интерес к предмету и мотивацию для изучения.

Искусственный интеллект также помогает преподавателям в проведении эффективной оценки знаний учащихся. Автоматизированные системы, основанные на ИИ, позволяют учителям получать точные данные о успеваемости каждого ученика и его сильных и слабых сторонах. Это в свою очередь помогает учителям определить индивидуальные потребности ученика и разработать стратегии для его поддержки и развития» [5].

В рамках исследования нами был проведен эксперимент, целью которого стало выявление эффективности современных технологий ИИ в обучении русскому языку иностранных студентов. В эксперименте приняли участие студенты из Китая, обучающиеся в своей стране по образовательной программе «Русский язык и литература» и прибывшие в Казахстан в рамках академической мобильности для получения профессионального и культурного опыта, а также совершенствования языковых компетенций.

Студенты-иностранцы ставили перед собой задачу совершенствовать навыки владения русским языком и углубить знания в области русской литературы, чтобы в дальнейшем преподавать на русском языке в Китае.

Нами регулярно проводились занятия, включавшие выполнение как традиционных практических упражнений, так и интерактивных заданий при помощи современных цифровых ресурсов. В период с 17 февраля по 30 апреля 2025 года студенты-иностранцы совместно с исследователями выполняли домашние задания, ориентированные на практическое применение изученного материала с использованием чат-бота ChatGPT, голосового помощника «Алиса» от Яндекс и приложения для изучения языков Duolingo. При этом занятия включали коммуникативную практику на русском языке на уровне носителей, что обеспечивало погружение в аутентичную языковую среду и способствовало развитию навыков свободной речи. Авторы этой статьи активно взаимодействовали со студентами в формате диалогов и ролевых упражнений, корректировали произношение, что усиливало эффект индивидуализации обучения и способствовало успешной работе над актуальными речевыми

трудностями. Для оперативной оценки усвоения материала в конце каждого занятия применялась игровая методика «мозговой штурм», позволяющая наглядно зафиксировать результаты урока и выявить зоны, требующие дополнительной проработки.

На первоначальном этапе был разработан и проведён диагностический тест, позволивший определить стартовый уровень владения русским языком каждого участника. Благодаря проведению входного тестирования была определена исходная языковая компетенция студентов. Полученные данные позволили адаптировать содержание дальнейших занятий в соответствии с уровнем подготовки участников, а также выстроить индивидуализированную траекторию обучения. В рамках исследования студентам-иностранцам были предложены различные задания. Приведем пример упражнений, направленных на развитие устной речи (уровень A1), которые необходимо было выполнить с помощью «Алисы».

Задание 1. По теме «Погода»: 1) спроси у Алисы: «Какая сегодня погода?»; 2) послушай ответ и запиши (или скажи) 2-3 слова, которые ты понял (например: *солнечно, дождь, холодно*); 3) повтори вслух: «Сегодня (солнечно/дождливо/тепло и т.д.)»; 4) спроси: «А какая погода будет завтра?». Работу можно выполнить самостоятельно или в парах: один студент спрашивает у Алисы, второй – записывает и озвучивает, что они поняли.

Задание 2. По теме «Еда»: 1) скажи Алисе: «Алиса, что можно купить в магазине?»; 2) послушай и выбери 3 слова; 3) повтори фразы: «Я хочу купить ... (хлеб, молоко, яблоки)», «Сколько это стоит?», «Спасибо!»

По завершении курса был организован итоговый контроль в форме повторного тестирования. Сравнительный анализ результатов входного и выходного тестов, представленный в виде диаграммы (рисунок 1), наглядно свидетельствует о положительной динамике уровня владения русским языком у участников. Таким образом, проведённый эксперимент подтвердил, что интеграция технологий искусственного интеллекта в образовательный процесс способствует эффективному освоению иностранного языка и повышению уровня языковой компетентности обучающихся.

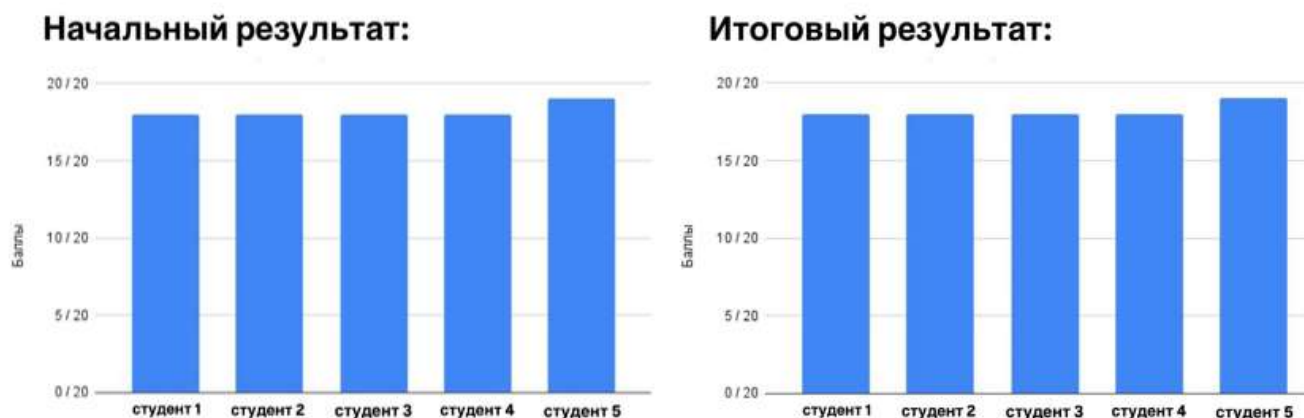

Рисунок 1. Сравнительный анализ результатов входного и выходного тестов.

Результаты эксперимента показали значительное улучшение уровня владения русским языком у всех участников. Используемые инструменты ИИ оказались эффективными в развитии всех видов речевой деятельности – чтения, письма, слушания, аудирования. Для иностранных студентов данные цифровые решения сыграли важную роль в овладении русским языком, позволив им бесплатно и в комфортных условиях повысить свой языковой уровень. Полученные данные подтверждают высокую результативность интеграции искусственного интеллекта в процесс изучения иностранных языков.

Проведённый эксперимент продемонстрировал высокую эффективность использования технологий искусственного интеллекта в процессе изучения русского языка иностранцами. Полученные результаты подтвердили, что интеграция ИИ-инструментов, таких как ChatGPT, голосовой ассистент «Алиса» и приложение Duolingo, способствует значительному повышению уровня владения русским языком у иностранных студентов. Благодаря адаптивности, интерактивности и доступности указанных ресурсов, обучающиеся смогли в самостоятельной форме улучшить ключевые языковые навыки без дополнительных финансовых затрат.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Шобонов Н. А., Булаева М. Н., Зиновьева С. А. Искусственный интеллект в образовании // Проблемы современного педагогического образования. 2023. №79-4. - С. 288-290.
2. Остроух А.В. Введение в искусственный интеллект: монография / А.В. Остроух. – Красноярск: Научно-инновационный центр, 2020. – 250 с.
3. Аль-Кайси А.Н., Архангельская А.Л., Руденко-Моргун О.И. Интеллектуальный голосовой помощник Алиса на уроках русского языка как иностранного (уровень а1) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2019. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/intellektualnyy-golosovoy-pomoschnik-alisa-na-urokah-russkogo-yazyka-kak-inostrannogo-uroven-a1> (дата обращения: 05.05.2025).
4. Методические рекомендации по применению искусственного интеллекта в системе среднего образования. Астана: НАО им. И.Алтынсарина, 2024. –297 с.
5. Ажыкулов С. М. Искусственный интеллект в сфере образования // Архонт. 2024. № 4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/iskusstvennyy-intellekt-v-sfere-obrazovaniya-1> (дата обращения: 05.05.2025).

DOI 10.24412/3007-8946-2025-152-7-9
УДК 37.022

EFFECTIVE METHODS OF LEARNING A FOREIGN LANGUAGE

SARIYEVA ASSEMGUL KYDYRBAEVNA

Doctor of Business Administration
The Border academy of NSC of the RK
Almaty, Kazakhstan

Annotation: *The article provides intensive methods of teaching foreign languages, intensive methods of teaching a foreign language - mastering a foreign language in a limited time, developing and understanding oral language skills, the article defines their methodological value in terms of their effectiveness and effectiveness in teaching foreign languages.*

Key words: *intensive method, suggestopedia method, psychological suggestia, didactic suggestia, artistic suggestia.*

Modern methods of teaching English are based on classical methods of learning foreign languages. However, the psychological aspect, foreign cinema, and information technology had an impact on her. The methods of teaching English used 20 years ago were more of a reproductive nature. Learn the words, read the text, listen to an audio recording, write a letter – these were the tasks that the tutor gave. Perhaps for this reason, most adults who have studied the language for many years can read and write in English, but have difficulty speaking. Modern methods of teaching English have replaced reproductive methods with interactive ones. Today, knowledge acquisition is the interaction of a student and a teacher. The curriculum is based primarily for preschoolers and younger learners, such types of lessons as play, travel, video, competition, and others are more suitable. An adult learners prefers a classic lesson. Traditional tasks are also suitable for this age: compose a story, do an exercise, read the text, perform listening, and so on. Writing a story allows you to learn how to use active and passive vocabulary, expand your vocabulary, and improve your spoken language. Performing exercises helps you to learn grammatical material. Reading a text forms not only reading skills, but also immerses in the culture and traditions of the language being studied. Listening – improves the understanding of oral speech. on the age characteristics of the learners.

English but do not forget that the most effective methods of learning English are interactive. Therefore, the method of immersion in the language environment is now very popular. This technique teaches you to «think» in English. Learning a foreign language takes place entirely in English. This is real not only in a bilingual family, but also in a regular classroom. It is enough for the teacher to conduct the lesson completely in English and use visual aids. To build the lesson in such a way that, despite the foreign language, the learners understood the teacher. The high level of teacher training will make it possible to conduct such an activity even for the youngest. Previously, parents of preschoolers and elementary school students were intimidated by this method, but now, seeing the enthusiastic eyes of the children and their progress, they recognized the effectiveness of this technique. After all, the best method of learning English is the one that arouses interest in learning.

A combination of teaching methods

Many teachers combine different methods and use both immersion in a language environment and a classical lesson in their work. Knowledge of the methods of teaching English, psychology and pedagogy allow them to identify the peculiarities of perception and thinking, to choose the right methods and forms of work. Indeed, along with the English lesson, other forms of class organization are popular: a round table, a concert, a language club, a conference, Olympiads and many others. This allows you to include a large number of learners in the language environment. As motivation increases, skills improve. If earlier the question of how to teach spoken English was open, now a person of any age can be taught to speak a foreign language. Of course, the older a person is, the more work there is to do. And here a lot depends not even on the age of the student, but on the initial level

of knowledge, motivation and diligence. However, the immersion method will allow you not only to learn the language, but also to organize leisure activities with benefit. Its peculiarity is that the teacher not only conducts the lesson, but also controls the consolidation of the studied topic. The classic homework was replaced by recommendations: watch a movie in English, talk to a native speaker, listen to a song, and complete assignments. Watching movies in English is an assignment that not only teaches you how to understand a foreign language, but can also be an interesting entertainment. It improves pronunciation and helps you express your thoughts better in English. Communication with a native speaker helps to develop the skill of understanding oral speech.

After such practice, any foreigner is not afraid! Listening to songs in English is no longer a new, but it is always an interesting form of listening. Recently, computer games in English have also become popular. They are used not only for teaching children, but also adults. And we are talking not only about educational games, but also story games, arcades, simulators, role-playing and others. Of course, some students prefer the traditional learning option. It is based on the study of lexical and grammatical material, followed by the completion of tasks. Knowledge of psychology will help a teacher improve any student's foreign language proficiency using any method. Sometimes it is difficult to make a choice between the immersion method and the traditional method. To choose which method is best for learning English, it is best to try learning the language in different ways. But there is not always time to attend many different courses and choose the best one. In this case, you should rely on the purpose of learning a foreign language. For those who want to learn how to speak English, the communicative method is more suitable. It improves speech, thinking, and creativity. It is perfectly combined with various forms of class organization. This technique is based on the principle of group interaction. The main forms of work are business games, project activities, group work, conferences. Through communication with students with different levels of language proficiency, spoken language improves, and the so-called «language barrier» disappears. The need to learn English leaves no chance for anyone. Some people do not want to learn a language with a teacher and choose a self-study method. This method appeared a long time ago. When self-help books and phrasebooks became available. People started trying to learn languages themselves. But independent work is not just about reading a textbook or listening to a CD. If a computer program can still correct mistakes, develop skills, then only a person can direct, select tasks for consolidation, and support. Therefore, those who try to learn a language on their own do not often succeed. It is better to use this method only at the initial stage, to obtain a database. Or to complement classes with a teacher. In addition to teaching methods, there is a lot of debate among teachers about the selection of private methods. For example, learning to read can begin by learning letters and sounds, which then make up words. Or maybe the whole word method. The latter is particularly well suited for creating a language environment. It helps to memorize words and sentences better, and improves spoken language. The choice of teaching aid also depends on the teaching methodology. In the modern world, it is not only a textbook, but also a workbook, CD and DVD, and training programs. A well-chosen learning tool helps not only the student, but also the teacher. Ideally, the curriculum, textbook, and teaching methods are selected individually for each learner.

Conclusion.

Many people are also concerned about another question: «What is the best way to learn a foreign language: in pairs, in a group, or individually?». Here, too, much depends on the individual characteristics, goals and objectives of the learner. To improve your speaking skills, it is better to choose group classes. They can be organized using a communicative method or immersion. Individual work with a teacher is well suited for exam preparation. It is usually built using a traditional technique or in combination with the immersion method. Choosing a method of learning English may seem difficult, but for the right choice you only need to rely on the criteria outlined above:

1. The purpose of classes.
2. The level of training.
3. Psychological comfort.
4. Motivation.

REFERENCES

1. Muzlanova, E. S. English. Tasks with a short answer B1-B16. Topics «Listening», «Reading», «Grammar and vocabulary» / E.S. Muzlanova. Moscow: Nauka Publ., 2023. 160 p.
2. Matyushkina-Gerke, T. I. A Book for Oral/Oral Work / A manual for listening and developing oral skills / T.I. Matyushkina-Gerke, T.N. Kuzmicheva, L.L. Ivanova. - M.: GIS, 2021. - 192 p.
3. Nuridinova S.S. Teaching vocabulary as the most important component of speech activity at the lesson of foreign language at the initial stage. In: <http://bibliofond.ru/view.aspx?id=467659>
4. Poloneichik I. Video course «Forced mastering of foreign languages», 2010, 81 p.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-152-10-13
УДК 37.014

ДУАЛЬНОЕ ОБУЧЕНИЕ НА СПЕЦИАЛЬНОСТИ «РУССКИЙ ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА»

КАРАДЖАНОВА НАРГИЗ

магистрант 2 курса
КазНПУ, Алматы, Казахстан

Научный руководитель - САБИРОВА Д.А.

Аннотация. В статье рассматривается сущность дуального обучения и его роль в профессиональной подготовке будущих педагогов. Автор анализирует отечественные и зарубежные исследования, акцентируя внимание на особенностях организации дуального образования в педагогической сфере. Отмечается, что ранее дуальная модель преимущественно применялась в подготовке рабочих и инженерно-педагогических кадров, но в последние годы наблюдается рост интереса к ее использованию в обучении учителей.

Особое внимание уделено зарубежному опыту, в частности французской системе подготовки учителей, включающей год производственного обучения. Рассматриваются современные тенденции высшего педагогического образования, такие как раннее трудоустройство студентов, совмещение обучения в магистратуре с профессиональной деятельностью и переподготовка педагогов в соответствии с изменяющимися требованиями образования.

Важным элементом дуального обучения является наставничество. Автор выделяет несколько типов наставников: ментор, тьютор, коуч и фасилитатор, подчеркивая их значимость в подготовке будущих учителей и переподготовке действующих педагогов.

В заключении автор отмечает, что дуальное обучение способствует развитию компетентностного подхода, сокращает разрыв между теорией и практикой, а также обеспечивает более эффективную профессионализацию педагогических кадров. Однако его успешное внедрение требует разработки методического обеспечения и регламентации взаимодействия между вузами, студентами и работодателями.

Ключевые слова: дуальное обучение, ментор, тьютор, коуч и фасилитатор

Анализ исследований в области дуального обучения показал, что данная система прежде всего рассматривается с точки зрения профессионального образования: дидактические условия дуальной подготовки инженерно-педагогических кадров в вузе, управленческие аспекты дуальной формы подготовки студентов и рабочих, формирование профессиональной ответственности рабочего в дуальном обучении.

Н. В. Ефремова рассматривает непрерывную производственную практику как компонент дуального обучения в процессе профессиональной подготовки [1].

Большое количество исследований посвящено изучению зарубежного опыта дуальной формы обучения (Г. А. Федотова [2] и др.).

В последние годы интерес исследователей к дуальной форме обучения продолжает расти и выходит за рамки подготовки рабочих специальностей. Исследователи, занимающиеся вопросами подготовки педагогических кадров, также не оставляют дуальное обучение без внимания. Например, в исследованиях Р. В. Селюкова рассматривается оценочная компетенция у студентов педагогического колледжа в процессе дуального обучения [3].

Вместе с тем многие аспекты дуального обучения в подготовке и переподготовке педагогических кадров до сих пор не являлись предметом научных исследований. Напротив, в зарубежных вузах накоплен достаточный опыт по подготовке педагогических кадров в системе дуального обучения.

Так, во Франции в подготовке учителей отдельно выделяется год так называемого производственного обучения, в течение которого обучающиеся в разной пропорции делят свое время между контролируемыми практическими уроками, проводимыми в классах опытных учителей, стажировкой, во время которой они несут полную ответственность и самостоятельно работают в классах с учениками, и занятиями, проводимыми в Университетском институте подготовки учителей. [4].

Именно этот год производственной практики представляет интерес для нашего исследования.

В системе высшего педагогического образования можно выделить три активно развивающиеся тенденции:

- раннее трудоустройство студентов педагогических вузов;
- совмещение профессиональной деятельности с обучением по программам магистратуры по педагогическим специальностям;
- профессиональная переподготовка учителей в соответствии с потребностями постоянно изменяющейся системы образования.

Данные тенденции доказывают возможность и необходимость внедрения дуального образования в систему подготовки и переподготовки педагогических кадров.

Дуальное обучение предполагает взаимодействие кафедры и школы, начиная с составления программы дуального обучения и заканчивая защитой выпускных квалификационных работ. Что касается последних, заказчиком на выполнение исследований также становится образовательное учреждение, в котором студенты осуществляют профессиональную деятельность.

Во время производственной (педагогической) практики студент, совмещающий учебу с работой, может обратиться с вопросами к методистам по педагогике и психологии, а также к методистам-предметникам, которые назначаются факультетским руководителем практики. До и после практики с факультетом студента связывает только его академическая деятельность: посещение занятий, изучение дисциплин, участие в научных мероприятиях, которые зачастую напрямую не связаны с его профессиональной деятельностью.

Со схожими проблемами сталкиваются начинающие учителя, которые совмещают профессиональную деятельность с обучением по программам магистратуры по педагогическим специальностям. Однако у них довольно редко возникают трудности с выполнением учебного плана в университете. В последние годы при заочной форме обучения широко используются онлайн-лекции и консультации, которые позволяют организовать обучение без отрыва от производства.

Более половины опрошенных нами студентов отметили, что часто оказывались «один на один с профессиональными удачами и неудачами». Обсудить какую-либо проблему они могли с преподавателями на кафедре в университете, но многие из этих проблем требовали быстрого решения. Дуальное обучение предусматривает работу студента-учителя в тесном контакте с наставником.

И. И. Фаляхов выделяет несколько типов наставников в системе дуального обучения:

- «ментор» имеет профессиональный производственный опыт сотрудника и обладает некоторыми психолого-педагогическими знаниями, умениями и навыками, способами решения производственных задач; его функция - передача производственного опыта по образцу действий на основе инструктирования студентов, отслеживание алгоритма однозадачных действий и оценивание результатов деятельности;

- «тьютор» обладает теоретическими знаниями наставника в области содержания, технологий, методик обучения студента, формирования способов коммуникаций в группе студентов. Данный уровень компетентности наставника обуславливает его возможности по психолого-педагогическому сопровождению процесса подготовки студентов в дуальном обучении;

- «коуч» проектирует и реализует учебно-воспитательный процесс на основе индивидуальных и групповых форм дуальной подготовки студентов, организационно-методических условий саморазвития студентов и планирования программы их индивидуального карьерного развития;

- «фасилитатор» - это профессиональный наставник, использующий в своей деятельности инновационные модели дуального обучения и воспитания студентов; он разрабатывает

индивидуальные и групповые программы профессионального и карьерного развития студентов, обучает их самостоятельному поиску знаний, мотивирует на непрерывное совершенствование психолого-педагогической компетентности [5].

Для качественного усвоения теоретического материала и практико-ориентированной подготовки на кафедру были приглашены учителя практики на почасовую оплату (Нусупбекова Айжан Сейсеналовна- учитель русского языка и литературы. Гимназия №12 им. Ш. Уалиханова, Асылбекова Марина Сергеевна - учитель русского языка и литературы специализированного лицея № 165.)

В педагогических специальностях практика является прекрасной возможностью реализации принципа дуального, Центральное место в образовательном кластере занимает – практика. В действующем ОП «Русский язык и литература» объем практики увеличен до 33 ECTS. (1курс- 2 ECTS, 2 курс- 4 ECTS, 3 курс- 8 ECTS, 4 курс-19 ECTS). Педагогическая практика реализуется в формате непрерывной практики в течении 6 семестров, с третьего по восьмой семестр.

С базами практик предварительно заключается договор и определяются руководители от учреждений образования и от вуза. Данной процедурой руководит центр карьеры «Мансап». Базами практик для студентов обучающихся по ОП «Русский язык и литература» являются: КГУ ШГ №144, №135, 96, 75, «Лицей №134», КГУ №120, КГУ «Специализированная школа-лицей № 90», гимназии № 79, с которыми университет работает на договорной основе

Вначале проводится установочная конференция по педагогической практике. Руководитель ознакомливает с приказом «О педагогической практике», с Программой педагогической практики, ее задачами, содержанием, календарным графиком, правами и обязанностями студентов-практикантов, с процедурой подведения итогов практики. Официальное ознакомление с документацией практики, представленных центром «Мансап» и знакомство с учителями-исследователями .

В КазНПУ была проведена работа по созданию механизма оценки качества подготовки вузом специалистов независимыми экспертными комиссиями. Дипломные проекты, допущенные кафедрой к защите, направляются заведующим кафедрой на рецензию. Рецензенты дипломных проектов являются практикующие преподаватели и учителя школ. Дипломные проекты кафедры, направлены на решение прикладных задач, соответствующих профилю образовательной программы. А членами государственной аттестационной комиссии являются в обязательном порядке – работодатели.

Таким образом, под подготовкой специалистов с использованием элементов дуального обучения понимаем некую инновационную траекторию организации высшего профессионального образования, которая включает в себя четко скоординированное взаимодействие образовательного учреждения и педагогического вуза, направленное на подготовку специалистов конкретной специальности, с требуемым работодателю квалификационным уровнем. К основным принципам, лежащим в основе системы дуального обучения, относят: паритетность гуманистических и ценностных ориентиров, компетентностный подход, становление и развитие профессиональной деятельности и социально-профессиональных отношений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ефремова Н. В. Непрерывная производственная практика как компонент дуального обучения в процессе профессиональной подготовки / Н. В. Ефремова, О. Н. Гененко, Е. В. Мирошниченко // Образование и общество. - 2014. - № 4. - С. 21-24.
2. Федотова Г. А. Развитие дуальной формы профессионального образования: Опыт ФРГ и России : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.08.-М., 2002. - 339 с.
3. Селюков Р. В. Формирование оценочной компетенции у студентов педагогического колледжа в процессе дуального обучения : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. - Улан-Удэ, 2019. -25 с.
4. Daguzon M, Goigoux R. Apprendre à faire classe. Les apprentissages professionnels des professeurs des écoles en formation par alternance II Revue française de pédagogie. - 2012. - № 181. - P. 27-12.
5. Фаляхов И. И. Научно-методическое обеспечение подготовки наставников для дуального обучения студентов колледжей : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. - Казань, 2018. -26 с.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-152-14-15

UDC 81.2:373.5:811.111

PRACTICAL RESEARCH ON THE DEVELOPMENT OF LEXICAL SKILLS IN THE PROCESS OF LEARNING ENGLISH IN SECONDARY SCHOOL

NAUBETOVA DARIYA SAKHIKYZY

Student of the Faculty of Foreign Languages, Miras University

Scientific Advisor: RYZAKHODZHAEVA G. A.

Shymkent, Kazakhstan

Abstract. This article explores the development of lexical skills among secondary school students within the context of English as a foreign language learning. It presents the results of a practical study aimed at identifying the most effective techniques for vocabulary acquisition during classroom instruction. Special attention is given to the roles of context, visual aids, and systematic repetition in building stable lexical competence. The findings indicate that diverse and engaging approaches significantly enhance students' motivation and improve vocabulary retention.

Keywords: vocabulary acquisition, lexical skills, English language learning, secondary school, teaching methodology, practical research

Introduction

Vocabulary plays a pivotal role in mastering a foreign language. In the context of current educational reforms and the growing emphasis on communicative competence, enhancing lexical skills has become a primary objective in English language instruction at the secondary level. Despite the advancement of various teaching methods, vocabulary acquisition remains a challenge for many students—particularly in terms of long-term retention and active usage.

The aim of this research is to identify effective strategies for teaching vocabulary that not only improve linguistic performance but also boost students' motivation and engagement in the learning process.

The study was conducted over a three-month period in the 7th grade at Secondary School No. 46 in Shymkent. It involved 25 students aged 12–13. The research included a diagnostic phase, implementation of experimental teaching techniques, and assessment of the outcomes.

Methods used:

- Pre- and post-intervention vocabulary tests
- Classroom observation
- Student surveys (self-assessment, motivation levels)
- Analysis of oral and written assignments
- Comparative analysis of results

Instructional strategies applied:

- Use of flashcards and visual materials
- Contextual introduction of vocabulary through texts, dialogues, and real-life scenarios
- Gamified reinforcement activities (quizzes, pair work)
- Regular revision and structured vocabulary review

Results

The applied methods yielded notable improvements in both vocabulary acquisition and student engagement. The key quantitative outcomes are shown in the table below:

Table 1. Comparison of vocabulary performance and student feedback before and after the experiment

Indicator	Before	After	Change
Average score on vocabulary test	63%	82%	+19%
Active vocabulary usage in speech	Low	High	Significant increase
Perceived ease of memorization (self-report)	22% agree	78% agree	+56%
Motivation to participate in learning tasks	Moderate	High	Increased

The experimental activities led to marked improvements in both objective performance and students' own perceptions of the learning process. Students became more confident and active in using newly acquired vocabulary.

Analysis of the data shows that vocabulary learning is most effective when it is contextualized, supported visually, and delivered through interactive methods. Gamification in particular helps lower language anxiety and boosts motivation. Regular and structured repetition is also crucial for long-term retention.

These findings align with current trends in language education research, which suggest that rote memorization is being replaced by practical, multi-sensory, and communicative vocabulary acquisition approaches.

Conclusion

The development of lexical competence is a cornerstone of successful English language acquisition in secondary schools. This study demonstrates the effectiveness of contextual, visual, and interactive methods in vocabulary teaching. Their consistent application leads to better lexical mastery and increased student motivation. It is recommended that such methods be widely integrated into the teaching process, with consideration for students' age and psychological characteristics.

REFERENCES

1. Vereshchagin, E. M., & Kostomarov, V. G. Language and Culture. Moscow: Russian Language, 1990.
2. Galskova, N. D. Modern Methodology for Teaching Foreign Languages. Moscow: ARKTI, 2004.
3. Ter-Minasova, S. G. Language and Intercultural Communication. Moscow: Slovo, 2000.
4. Harrison, R. Practical Vocabulary Teaching. St. Petersburg: KARO, 2007.
5. Ministry of Education and Science of the Russian Federation. Guidelines for Teaching English in Secondary Schools. 2022.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-152-16-18

UDC: 81.2

CURRENT SITUATION AND EFFECTIVE METHODS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

KABYLBEEK SYMBAT ZHANTOREKYZY

Master's student of the Faculty of Foreign Languages, Miras University

Scientific supervisor: PhD Associate Professor **ZHORABEKOVA A.N.**
Shymkent, Kazakhstan

Abstract: *This article analyzes the current situation in foreign language teaching, with a particular focus on the changes brought about by globalization and technological development. It outlines the main challenges faced by educators and learners, such as lack of motivation, insufficient training, and unequal access to resources. The paper also discusses effective teaching methods that promote communicative competence, including Communicative Language Teaching (CLT), Task-Based Learning (TBL), and Blended Learning. These methods are shown to enhance student engagement, autonomy, and practical language use. The study emphasizes the importance of learner-centered approaches and ongoing teacher development in achieving successful outcomes in foreign language education.*

Keywords: *foreign language teaching, communicative approach, task-based learning, blended learning, learner autonomy, language proficiency, digital tools in education, teacher training, motivation in language learning, educational technology, curriculum development, intercultural communication, second language acquisition.*

Introduction

The acquisition of foreign languages is no longer a luxury but a necessity for individuals seeking academic, professional, and social opportunities in a globalized society. The field of Foreign Language Teaching (FLT) has witnessed dynamic changes, transitioning from teacher-centered, grammar-focused paradigms to more communicative, learner-centered methodologies. This evolution reflects the need to prepare learners for real-world interactions, not merely theoretical knowledge.

1. Current Trends and Challenges in Foreign Language Teaching

The modern FLT landscape is shaped by multiple intersecting factors: globalization, digitalization, migration, and the diversification of learners' needs. However, these developments also bring substantial challenges.

Globalization and the Rise of English

English remains the dominant foreign language taught worldwide, often considered a lingua franca in academia, business, and diplomacy. Nevertheless, this global emphasis can marginalize regional or minority languages, leading to concerns about linguistic homogenization and cultural erosion.

Digital Transformation of Language Learning

The integration of ICT (Information and Communication Technology) tools—such as learning management systems (LMS), mobile applications, and AI-based tutors—has revolutionized FLT. Online platforms like Duolingo, Memrise, or Busuu offer individualized learning paths, though their pedagogical depth varies significantly.

Teacher Training and Methodological Gaps

One of the persistent challenges in many educational systems is the inadequate methodological training of foreign language instructors. According to recent studies, many educators still rely on traditional rote learning, which does not foster communicative competence.

Learner Diversity

Classrooms today include students with different learning styles, linguistic backgrounds, and motivation levels. This diversity requires adaptive teaching strategies and inclusive curricula.

2. Effective Methods in Contemporary FLT

Effective foreign language instruction integrates cognitive, social, and emotional dimensions of learning. The following methods are supported by empirical research and pedagogical theory:

Communicative Language Teaching (CLT)

Rooted in the theories of Hymes and Canale & Swain, CLT emphasizes language as a medium for interaction rather than a system of rules. Activities such as role plays, interviews, and discussions are central to this method, as they foster fluency and pragmatic competence.

Task-Based Language Teaching (TBLT)

TBLT is grounded in the notion that language is best acquired when used for meaningful purposes. Learners engage in tasks that simulate real-life situations, promoting authentic use of the target language and fostering critical thinking skills.

Content and Language Integrated Learning (CLIL)

CLIL combines subject matter instruction with language teaching. For instance, a science lesson taught in English not only builds scientific knowledge but also develops language skills. This dual-focus approach enhances cognitive engagement and vocabulary acquisition.

Differentiated Instruction and Learner Autonomy

Modern FLT recognizes the need for personalized learning. Differentiated instruction tailors content, process, and outcomes based on learners' proficiency levels and preferences. Promoting learner autonomy through self-assessment, portfolios, and goal-setting increases motivation and long-term retention.

Blended and Hybrid Learning Models

Post-pandemic education has shown the benefits of hybrid learning environments. A combination of face-to-face instruction and digital tools allows for greater flexibility, access to resources, and the use of multimedia to enhance language exposure.

3. Empirical Insights and Case Studies

A 2022 meta-analysis by the European Commission found that students exposed to CLIL programs showed a 17% improvement in receptive language skills compared to those in traditional programs. Similarly, learners engaged in TBLT activities demonstrated higher engagement and greater vocabulary retention over a six-month period (Lai & Li, 2021).

5. Recommendations for Practice and Policy

Teacher Training: Institutions should prioritize continuous professional development in modern pedagogical methods and digital competencies.

Curriculum Design: Language curricula must be adaptive, culturally inclusive, and aligned with communicative goals.

Technology Integration: Governments and schools should invest in accessible, evidence-based digital tools that support language learning.

Assessment Reform: Shift from purely summative evaluation to formative, performance-based assessments that reflect real-world usage.

Conclusion

Foreign language teaching is undergoing a profound transformation influenced by technological advancements, globalization, and changing learner needs. The shift from traditional, teacher-centered methods toward communicative, interactive, and student-oriented approaches has marked a significant step forward in improving language acquisition outcomes. However, despite these positive developments, many educational systems still face barriers such as limited technological access, insufficient teacher preparation, outdated curricula, and low learner motivation.

To address these challenges, a multifaceted strategy is essential. Firstly, teachers must receive ongoing training in both modern pedagogical techniques and the use of digital tools. Secondly, curricula should be regularly updated to reflect real-world communication needs, incorporating

cultural content and authentic materials. Thirdly, language learners must be empowered through autonomy-supportive environments that encourage self-regulation and critical thinking.

Furthermore, collaboration between policymakers, educators, and technology developers can lead to more inclusive and adaptable foreign language education systems. By fostering intercultural competence, practical communication skills, and digital literacy, foreign language instruction can equip learners not only for academic success, but also for active participation in a global society.

Ultimately, the effectiveness of foreign language teaching depends on the commitment to continuous innovation, equity, and learner-centered values. These principles should guide the future of language education in both formal and informal learning settings.

REFERENCES:

1. Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. *Applied Linguistics*, 1(1), 1–47. <https://doi.org/10.1093/applin/I.1.1>
2. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching* (3rd ed.). Cambridge University Press.
3. Ellis, R. (2003). *Task-based Language Learning and Teaching*. Oxford University Press.
4. Harmer, J. (2015). *The Practice of English Language Teaching* (5th ed.). Pearson Education Limited.
5. Coyle, D., Hood, P., & Marsh, D. (2010). *CLIL: Content and Language Integrated Learning*. Cambridge University Press.
6. Lai, C., & Li, G. (2021). Technology and task-based language teaching: A systematic review. *Language Learning & Technology*, 25(1), 80–103. <https://doi.org/10.125/llt.2021.001>
7. European Commission. (2022). *Language Teaching in Europe: Trends and Challenges*. Education and Training Monitor.
8. Little, D. (2007). Language learner autonomy: Some fundamental considerations revisited. *Innovation in Language Learning and Teaching*, 1(1), 14–29.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-152-19-21

УДК 80

THE EFFECTIVENESS OF USING ELECTRONIC EDUCATIONAL MATERIALS FOR A SELF-STUDYING STUDENT

КЕНЖЕБЕКОВА АРУЖАН СЕРЖАНОВНА

Студентка факультета иностранного языка университета «Мирас»

Научный руководитель - **ЖОРАБЕКОВА А.Н.**

Шымкент, Казахстан

Анотация: В статье осуществлен анализ проблем организации самостоятельной работы студентов с использованием технологий информационно-компьютерных технологий. Рассматриваются разные формы самостоятельной работы и возможностей их реализации.

Ключевые слова: самостоятельная работа, процесс обучения, компьютерные технологии.

Technologies are developing – and the requirements for the content of the educational process are changing. At present, teachers should not so much impart knowledge as teach students to learn, to independently find sources of replenishment of knowledge. In this regard, there was a need for a new model of education, built on the basis of modern information technologies, which not only facilitate access to information, but also allow to build the educational system in a new way.

One of the most important issues of the scientific and technical process of modern society is the informatization of education, that is, the process that ensures the sphere of theory and development of education and the use of the latest information technologies aimed at implementing psychological and pedagogical guidelines for training and education.

At the moment, a new education system is being formed in Russia, which is focused on penetrating the global educational space. Age plays a role and is important as the most important factor determining the nature and direction of development of the pedagogical process. This entails major changes in pedagogical theories and on the example of the educational process.

In today's educational process, with the cessation of printed publications, electronic technical means are widely used, which are used both for distance learning and for independent work in full-time and part-time education. Electronic manuals are provided as teaching assistants who take on a lot of routine work when transmitting new material, taking into account the knowledge of students.

Today, the creation of high-quality and the use of electronic learning resources is one of the common tasks in the field of informatization of education in the Russian Federation. If we take into account the "evolution" of electronic products, then highly interactive, rich electronic learning resources are replacing textual graphic resources. At the same time, it is necessary to find a way to transmit them over the network.

Independent work in a general education institution is the most important form of training, which is a component of the educational, educational and research and scientific research activities of students.

Its effectiveness largely determines the quality of professional training of future specialists at the university. Independent work using a computer, first of all, provides optimal conditions for ensuring the use of educational material as a guarantee of the benefits of training. When using computer technologies, independent work on grammar can be organized, corrected, controlled, and most importantly, adapted to the individual characteristics of students. Independent work of a student, firstly, should be conscious and organized by the student himself, as free by choice and declared by him at the most convenient, reasonable, from his point of view, time, and also controlled by him directly in the process and according to the results of internally motivated activity, which is carried

out on the basis of indirect systemic flexible management by the teacher. It provides for the implementation by the student of a large number of actions included in it: awareness of the goals of the activity, conducting training sessions, giving it a personal meaning, subordinating the implementation of this task to other interests and the loss of the student's form, self-organization, reasonable provision of educational activities in time, self-control of the implementation process and many others.

The rapid growth of the volume of information leads to the fact that recently acquired knowledge becomes obsolete within a shorter period of time. Thus, a higher educational institution is the preparation of a specialist who is not only the owner of leadership in knowledge, but is also able to independently improve his professional qualifications in the future.

The solution to problems is associated with the introduction of modern computer technologies in educational activities. It is necessary to review some provisions and independently test the students' work and its optimization based on the use of computer training programs.

Studying the features of development and application of electronic learning resources, including electronic textbooks, in the educational process is an urgent task due to a number of organizational, didactic, and substantive reasons. These reasons include:

- the need to use video and audio images for a more visual reflection of the content of course sections;
- the need to quickly change the content in accordance with new scientific achievements;
- the ability to provide students with access to very large volumes of reference data related to the specifics of the object under study;
- the need to use the computing power of a computer in the process of practical and laboratory work;
- the ability to consolidate the material covered by means of checking the level of its assimilation (for example, by testing);
- no printing problems when using electronic learning resources, low cost of copying data on electronic media.

The existing teaching system is based on the study of a large range of disciplines and subjects that have their own specific distinctive features. At the same time, the content of academic disciplines has its own specifics, which are characteristic of a particular educational institution, determined by academic traditions and teaching methods.

The organization of independent work involves pedagogical interaction. It can be carried out by the teacher as direct, targeted training of students in independent work or as indirect interaction with the student through educational materials or educational programs.

In recent years, more and more practicing teachers and researchers in the field of education recognize the very great potential of the computer and the prospects for its use as a teaching tool; we can talk about a new stage in the application of computer technologies in the organization of independent work.

Independent work using a computer is designed, first of all, to create optimal conditions for the effective assimilation of educational material, and this is the key to successful learning. When using computer technologies, independent work on grammar can be organized, corrected, controlled, and most importantly, adapted to the individual characteristics of students. This allows us to talk about its new form - computerized independent work.

Summing up, we note that the use of a computer in training opens up great opportunities for the development of a fundamentally new form of independent knowledge, which becomes organized in these conditions, controlled and adapted to the individual characteristics of the student. Computerization of independent grammar study is intended, first of all, to create a psychologically comfortable environment for the effective assimilation of educational material.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Баранова, Ю.Ю. Методика использования электронных учебников в образовательном процессе / Ю.Ю. Баранова // Информатика и образование. - 2000. - 47 с.
2. Возрастная и педагогическая психология: учеб. пособие / М.В. Матюхина, Т.С. Михальчик, Н.Ф.Прокина и др.; под. ред. М.В. Гамезо. М.: Просвещение, 2013. - 222 с.
3. Григорьев С.Г., Гриншкун В.В. Учебник - шаг на пути к системе обучения "Информатизации образования". // В сборнике научных трудов "Проблемы школьного учебника". / Научно-методическое издание. М.: ИСМО РАО, 2005. - 283 с.
4. Лесик И.С. – «Организация самостоятельной работы студентов как одно из условий усвоения профессиональных компетенций» - М: ПРИОР, 2003.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-152-22-23

UDK 371.3

THE ROLE OF LANGUAGE PLAY IN THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' CREATIVE ABILITIES

ABDIRASH ASYLZAT ASKARBEEKYZY

Masterdegree Student of MIRAS university

Scientific Supervisor: **EREKHANOVA F.T.**

Kazakhstan, Shymkent city

Abstract. *This paper explores the role of language play in fostering students' creative abilities in educational contexts. Language play, which involves the use of puns, word games, riddles, storytelling, and playful manipulation of linguistic elements, is shown to be a powerful tool in developing divergent thinking, linguistic flexibility, and communicative competence. The study highlights theoretical foundations, practical applications, and implications for language teaching and curriculum design.*

1. Introduction

Creativity is one of the most valued skills in the 21st century, particularly in education. As schools and universities strive to prepare students for complex, dynamic futures, nurturing creative thinking becomes a central goal. One effective yet often underestimated method for enhancing creativity is through language play. This paper aims to define language play, explain its significance in cognitive and linguistic development, and demonstrate its specific contributions to the creative abilities of students.

2. Definition and Theoretical Background

2.1 What is Language Play?

Language play refers to the playful use of language, including humorous wordplay, sound manipulation, nonsensical expressions, jokes, puns, and creative storytelling. According to linguist David Crystal (1998), language play is not just a source of amusement but also a serious linguistic activity that enhances language acquisition and creative expression.

2.2 Theoretical Foundations

Vygotsky's sociocultural theory posits that play is essential for cognitive development, especially in fostering imagination and symbolic thinking. In language education, the constructivist approach encourages student-centered learning, where language games serve as meaningful activities to build knowledge creatively.

3. The Role of Language Play in Creative Development

3.1 Enhancing Divergent Thinking

Divergent thinking is the ability to generate multiple solutions to a problem. Language play encourages students to see words and phrases from different angles, helping them generate new ideas and associations. Activities such as puns and metaphors stimulate the brain to connect unrelated concepts.

3.2 Encouraging Risk-Taking and Flexibility

Students who engage in language games feel more comfortable experimenting with language. This risk-free environment promotes linguistic flexibility and reduces anxiety, enabling them to express themselves more creatively.

3.3 Building Narrative and Imaginative Skills

Storytelling games, role-plays, and improvisational dialogues help students build imaginative scenarios, develop characters, and create cohesive narratives. These are essential skills not only for language learning but also for overall creative thinking.

4. Language Play in the Classroom

4.1 Practical Activities

- **Word Association Games:** Stimulate vocabulary development and quick thinking.
- **Puns and Riddles:** Improve comprehension of word meanings and double meanings.
- **Tongue Twisters:** Enhance phonetic awareness and pronunciation.
- **Story Cubes and Role-Play:** Foster storytelling abilities and imagination.

4.2 Technology and Language Play

Digital tools and apps (such as Kahoot, Quizlet, or language-based games) make language play more engaging and accessible. Interactive media can be used to create playful environments that support creative expression.

4.3 Assessment through Play

Language games can also serve as informal assessment tools. For instance, students' participation in storytelling games can reflect their linguistic and cognitive development.

5. Benefits of Language Play for Students

- Increased motivation and engagement in language learning
- Improved vocabulary, grammar, and pronunciation through natural usage
- Development of soft skills such as collaboration, communication, and problem-solving
- Greater confidence in expressing ideas creatively in both oral and written forms

6. Challenges and Considerations

While language play is beneficial, it requires thoughtful integration into the curriculum. Some challenges include:

- Balancing play and academic rigor
- Ensuring activities are culturally and linguistically appropriate
- Training teachers to implement creative strategies effectively

7. Conclusion

Language play is more than entertainment; it is a catalyst for creativity and linguistic growth. Through playful engagement with language, students develop flexible thinking, confidence, and expressive abilities that transcend the classroom. Educators should therefore recognize and harness the pedagogical value of language play to nurture creative and competent learners.

REFERENCES

1. Crystal, D. (1998). *Language Play*. Penguin Books.
2. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.
3. Cook, G. (2000). *Language Play, Language Learning*. Oxford University Press.
4. Maley, A., & Duff, A. (2005). *Drama Techniques: A Resource Book of Communication Activities for Language Teachers*. Cambridge University Press.
5. Torrance, E. P. (1974). *Torrance Tests of Creative Thinking*. Personnel Press.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-152-24-27
ӘОЖ 1751

КОММУНИКАЦИЯДАҒЫ АТАУЛЫ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ ҚЫЗМЕТІ

ҚОРҒАУ АЙЫМ МАЙХАНҚЫЗЫ

«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 4-курс студенті

Ғылыми жетекші – **ҚИЯҚОВА Р.Ж.**, ф.ғ.к., қауымд. профессор, профессор
Ш.Уәлиханов университеті, Көкшетау, Қазақстан

Аннотация: В статье всесторонне рассматриваются место и функции назывных предложений в общении. Назывные предложения — это языковые единицы, которые часто используются в устной речи для упрощения процесса говорения и передачи мыслей лаконичным и эмоциональным образом. Этот тип предложений, особенно часто используемый в устной речи, позволяет говорящему быстро привлечь внимание слушателя к определенному объекту или явлению. В статье анализируются структурно-грамматические особенности и стилистические функции назывных предложений. В ходе исследования были представлены лингвистические данные и проанализированы уникальные способы образования назывных предложений, продемонстрированные казахским лингвистом Р. Амировым. В исследовании делается вывод о том, что назывные предложения являются эффективным средством передачи информации лаконичным и действенным образом и широко используются как в художественной литературе, так и в повседневной речи.

Ключевые слова: коммуникация, предложение, назывные предложения, эмоция, экспрессивность, функция.

Аңдатпа: Мақалада атаулы сөйлемдердің коммуникациядағы орны мен атқаратын қызметі жан-жақты қарастырылады. Атаулы сөйлемдер - ауызекі тілінде сөйлеу процесін жеңілдетіп, ойды қысқа әрі эмоциялық түрде жеткізу үшін жиі қолданылатын тілдік бірліктер. Әсіресе ауызекі сөйлеу тілінде жиі қолданылатын бұл сөйлем түрі арқылы сөйлеуші белгілі бір затты, немесе құбылысты тыңдаушының назарына тез аудартады. Мақалада атаулы сөйлемдердің құрылымдық-грамматикалық ерекшеліктері мен стильдік қызметтері талданады. Зерттеу барысында қазақ тіл білімінің ғалымы Р. Әміровтың көрсеткен атаулы сөйлемдердің ерекше жасалу жолдарына тілдік деректер келтіріп, талдау жасадық. Зерттеу қорытындысында атаулы сөйлемдер ақпаратты ықшам және әсерлі жеткізудің тиімді құралы ретінде анықталды және көркем әдебиет пен күнделікті сөйлеу тілінде кең таралғаны дәлелденеді.

Кілт сөздер: коммуникация, сөйлем, атаулы сөйлемдер, эмоция, экспрессивтілік, қызмет.

Abstract: The article comprehensively examines the place and function of nominal (naming) sentences in communication. Nominal sentences are language units frequently used in spoken language to simplify the speaking process and convey thoughts in a concise and emotional manner. This type of sentence, which is often used especially in spoken language, allows the speaker to quickly draw the listener's attention to a specific object or phenomenon.. The article analyzes the structural-grammatical features and stylistic functions of nominal sentences. During the study, linguistic data were provided and analyzed based on the unique ways of forming nominal sentences as described by the Kazakh linguist R. Amirov. The study concludes that nominal sentences are an effective means of delivering information in a concise and impactful way and proves their widespread use in both literary texts and everyday speech.

Keywords: communication, sentence, nominal sentences, emotion, expressiveness, function.

Күнделікті өмірде адамдар арасында әр түрлі жағдайларға сай коммуникация, яғни қарым-қатынас жүреді. Қазіргі ғылыми-технологиялық прогресс заманында «коммуникация» ұғымы көпшілікке етене таныс, санада берік орныққан түсінік. Латын тілінен енген бұл термин – *communicatio* – «қатынасу», «байланыс орнату» деген мағынаны береді. Демек, коммуникация – ақпаратты қабылдау мен таратуды қамтамасыз ететін қарым-қатынас тәсілдерінің жиынтығы ретінде қарастырылады. Коммуникация – адамдардың танымдық-еңбек процесінде қатынас жасау, пікір алысу, ой бөлісу, олардың бір-бірімен әрекет жасауының айрықша формасы болып табылады. Коммуникация тек гуманитарлық ғылымдардың ғана емес, сонымен қатар жаратылыстану мен техникалық ғылымдарының да зерттеу нысанына айналғанын атап өткен жөн. Қоғамдық және әлеуметтік өмірдегі адамдар арасындағы өзара байланыс, соның ішінде ауызша сөйлесу де коммуникацияның бастапқы формаларының бірі болып саналады. Күнделікті өмірде мұндай тікелей коммуникация түрі жиі қолданылады. Бұл жағдайда ауызекі тіл негізгі құрал ретінде қызмет етеді, ал бейвербалды элементтер – мимика, ым-ишаралар – вербалды қатынас құралдарымен қатар белсенді қолданылады және мағына жеткізуде маңызды рөл атқарады. Адамзаттық коммуникацияның басты ерекшелігі – оның тіл арқылы жүзеге асатындығы [1, 155]. Тіл – қарым-қатынас құралы болса, адамдар арасындағы коммуникация сөйлеу процесі арқылы жүзеге асады. Тілдің өзіне тән үш түрлі қызметі белгілі. Олар: коммуникативтік, когнитивтік және прагматикалық. Тілдің коммуникативтік қызметін жүзеге асыратын тілдік бірлік – сөйлем. Сөйлем – ойды білдірудің негізгі тұлға бірлігі, мағыналы сөздерден құралып, біршама тиянақталған ойды береді. Қазақ грамматикасында сөйлемге төмендегідей анықтама беріледі: «Сөйлем – тілдің ең маңызды қызметтерін білдіретін, жүзеге асыратын бірден-бір құралы. Ондай қызметтердің біріншісі – ойлау-танымдық, екіншісі – қарым-қатынас құралы болу қызметтері. Бұл қызметтер өзара тығыз байланысты. Яғни, қарым-қатынас ретінде қолданылған сөйлемде де танымдық мағына қосылып жүретіні белгілі» [2, 627]. Сөйлемнің өзіне тән төрт түрлі белгісін атауға болады. Осы белгілері арқылы сөйлем қолданысқа түседі. Олар: коммуникативтілік, предикативтілік, модальдылық, интонация. Сөйлемнің коммуникациядағы рөлін танытатын оның коммуникативтік белгісі. Сөйлемнің коммуникативтік белгісінің мәні – оның хабарды жеткізу, сұрау, бұйыру немесе тілектестікті білдіру секілді белгілі бір мақсатта қолданыла алу қабілетінде. Бұл белгі сөйлемнің мазмұнын адресатқа бағыттап, тілдік қатынасты жүзеге асырудағы функционалдық рөлін айқындайды. Яғни сөйлем коммуникативтік жағынан толық құрылып, нақты бір прагматикалық мақсатқа ие болса ғана, ол тілдік бірлік ретінде өз қызметін толық атқара алады. Коммуникацияда әртүрлі қоғамдық ортаға сай сөйлемді дұрыс қолдану – ақпараттың дәл, түсінікті және тиімді жеткізілуінің негізгі шарты. Сөйлемнің стилдік реңкі мен қолданылу мақсаты адресаттың ерекшелігіне сәйкес келуі маңызды. Ресми, ғылыми немесе бейресми ортада сөйлем құру тәсілдері де соған лайық таңдалып, прагматикалық мақсатты жүзеге асыруы қажет. Сөйлем арқылы сөйлеушінің интеллектуалдық деңгейі, дүниетанымы мен коммуникативтік мәдениеті байқалады.

Күнделікті өмірде адамдар арасында үнемі қарым-қатынас жүріп отырады және ол ауызекі сөйлеу стилінде өрбиді. Сөйлеу тілінің ауызша формасында сөйлемнің екі негізді түрлері жиі қолданылады. Дегенмен, екі негізді сөйлемдерден бөлек коммуникацияда ерекше қызмет атқаратын сөйлем түрі бар. Ол – атаулы сөйлемдер. Атаулы сөйлемдер ауызекі сөйлеу тілінде ойды ықшам, эмоцияналды-экспрессивті жеткізетін, сөйлеу процессін жеңілдетіп, стилистикалық бояу беретін сөйлем түрі. Қазақ тіл білімінде атаулы сөйлем деп аталатын ерекше құрылымдарды ғалым Р.Әміров зерттеп, олардың жаңа түрлері мен жасалу жолдарын көрсеткен. Ғалым атаулы сөйлемдерге төмендегідей анықтама береді: «Сөйлемдер ылғи бастауыш-баяндауыш қатынасты құрамнан құрала бермейді. Тілімізде бұлардан грамматикалық ерекшелігі бар атаулы сөйлем деп аталатындары да бар. Бұл сөйлемдер құбылыстың, заттың атауы ретінде жұмсалады. Жаз. Тымырсық ыстық» [3, 101]. Сондай-ақ атаулы сөйлемдердің негізгі жұмсалыу қызметін былайша түсіндіреді: «Атаулы сөйлемдер арнаулы коммуникативтік мақсаттың қажетімен қалыптасқан. Бұл сөйлемдер төңіректі,

жағдайды үнемді жолмен суреттеу үшін және пікірді эмоциялы етіп білдірудің амалы ретінде жұмсалады» [3, 102]. Ғалымның осы пікірінен атаулы сөйлемдердің коммуникацияны жүзеге асыратын ерекше құрылымдардың бірі екендігін дәлелдейді. Сонымен бірге ғалым атаулы сөйлемдерді үш түрге бөледі. Бұл жіктеу сөйлем түрінің коммуникацияда жұмсалып қызметіне байланысты. Олар: бейнелеу мағынасындағы атаулы сөйлемдер, эмоциялы атаулы сөйлемдер, сөгіс-тілек мәніндегі атаулы сөйлемдер.

Атаулы сөйлемдердің коммуникациядағы қызметін, ерекшелігін, маңызын, стилистикалық сипатын таныту мақсатында ғалым талдап көрсеткен ерекше жасалу жолдарына тілдік деректер келтіріп талдау жасайық.

1. Негізгі мүшесі атау тұлғалы зат есімнен болған атаулы сөйлемдер: «– Әй, кәрі тарланым-ай. Тізгінді қалай меңгереді десеңші. Мұндайда аттың өзі қыбырлаған қыбыңнан-ақ, ыңғайыңды ұға біледі, - деп төңірегіндегілерге түсіндіріп» [4, 154].

2. Негізгі мүшесі сын есімнен болған атаулы сөйлем: «–Шіркіннің сүйкімдісін-ай! Фью-ю! – деп ысқырып жібердім де, әжемнің сауабын ала салып, қарлығашқа сілтеп үркіттім» [4, 20].

Атаулы сөйлемнің негізгі мүшесі зат есімнен және сын есімнен болып, сөйлеушінің белгілі бір затқа немесе адамға деген субъективті пікірін эмоциялы түрде жеткізіп тұрады. Көркем шығармадан алынған үзінділерде диалог берілген. Адамның екінші бір адамға өз пікірі, көзқарасын жеткізуде атаулы сөйлемді қолдану арқылы сөйлемнің құрылымы ықшамдалып, әрі эмоциялы-экспрессивтік мәні айқындала түскен.

3. Негізгі мүшесі табыс септігіндегі сөзден болған атаулы сөйлемдер: «Бұл тілдің қорлығын-ай! Арызыңды айта алмай, дәлелді жауап қайтармай, мақау адамиша иығыңды шошаңдата береді екенсің, – деп күйіп-пісті көкем» [4, 168].

Негізгі мүшесі табыс септігі арқылы жасалған атаулы сөйлемнің контекстегі қолданысының мәні адамның белгілі бір затқа деген ойын эмоциялы жеткізу. Көркем шығармадан алынған мысалдағы атаулы сөйлем арқылы автор кейіпкердің ішкі сезімін, көңіл-күйін жеткізген. Сөйлеушінің күйініш, реніші, сағы сынуы сияқты эмоциялық реңктер көрініс береді. Осы атаулы сөйлемді қолдану арқылы ойды дәл жеткізу, эмоциялық реңкті күшейту сияқты қызметтер жүзеге асқан.

4. Негізгі мүшесі -ған/ -ген/ -қан/ -кен, -тын/ -тін тұлғалы есімшеден жасалған атаулы сөйлемдер: «Шал әкеп көрсетсе, әріптері тозып болған, тек резеңкесі ғана қалған мөр мен штамп...

– Жарықтықтардың, тозғаны-ай?! – деді Әміржан мырс етіп» [5, 895].

5. Негізгі мүшесі тұйық етістіктен болған атаулы сөйлемдер: «– Қап, мына үйректердің еркінсүйн-ай – деді Мұқажан. – Екеуін де қағып түсірсем қайтеді?

– Қаға алсаң, – дедік біз» [5, 1400].

Көркем шығармадан алынған атаулы сөйлемдердің негізгі мүшелері етістікке есімше мен тұйық етістіктің жалғануы арқылы жасалады. Іс-әрекет туралы пікірді эмоциялы түрде жеткізу үшін жұмсалады. Келтірілген мысалдардағы атаулы сөйлемдерден сөйлеушінің субъективті пікірі айқын байқалады. Ауызекі сөйлеу тіліне тән бағалаушылық, эмоциялылық белгілері бар.

6. Негізгі мүшесі негізгі -ғыр/ -гір/ -қыр/ -кір жұрнақтарымен жасалған сын есімді атаулы сөйлемдер: «Баланың талабын көрген ақсақал: – Өркеннің өссін шырағым! – деп батасын берді.»

«Бел-Аранның кезінен әрі асып, енді елсіз бұйратқа бет қойғасын түйе қара үзін алыстай, ұзай берді.

–Арам қатқыр сары інген... Жамандатқыр сары інген!– деп, Кенжекей бір жығылып, бір тұрып жүгіріп келеді» [6, 380].

Келтірілген мысалдардағы атаулы сөйлем сөйлеушінің сөгіс немесе тілек білдіру амалын жүзеге асырып тұр. Көркем шығармадан алынған мысалда ауызекі сөйлеу стиліне тән эмоциялылық басым және күнделікті тұрмысқа сай лексика қолданылған. Кейіпкердің жек

көру, ыза болу, жақтырмау сияқты эмоциялары көрініс берген. Атаулы сөйлемнің осы жасалу жолына негіз болып тұрған -ғыр/ -гір/ -қыр/ -кір жұрнақтары жайлы түрколог ғалым А.Н.Кононовтың мынадай пікірі бар: «Өзбек тіліндегі -ғир/ -ғур, -қир/ -қур || -кир/ -кур, -гир/ -гур аффикстерінің алғыс айту, тілек білдіру және жаман ниет немесе қарғыс айту үшін қолданылады. Мысалы, Бой булғир (Бай болғыр)!» [7, 206]. Яғни аталған қосымшаның тілдегі бір қызметі сөгіс, тілек, қарғыс айту сияқты амалдарды орындау. Бұл мысалдағы атаулы сөйлемнен сөйлеушінің белгілі бір адамға деген көз-қарасы, яғни менсінбеу, жақтырмау сынды эмоциясы байқалады. Атаулы сөйлемдерден екі негізді сөйлемдерге қарағанда эмоциялық реңктің басымдығын аңғарамыз.

Келтірілген тілдік деректерді талдау барасында атаулы сөйлемдердің әр жасалу жолдарының өзіндік ерекшеліктерінің бар екендігін байқадық. Әрі олардың әрқайсысының коммуникацияда атқаратын өзіндік қызметтері, мағыналық реңктері бар екенін анықтадық.

Коммуникацияда атаулы сөйлемдерді қолданудың маңызы – ақпаратты ықшам, әсерлі және нақты жеткізуге мүмкіндік беруінде. Бұл сөйлемдер толық грамматикалық құрылымға ие болмаса да, белгілі бір жағдаятты, құбылысты немесе объектіні атап көрсету арқылы ойды әсерлі жеткізеді. Атаулы сөйлемдер сөйлеушінің немесе жазушының назарын белгілі бір құбылысқа, затқа немесе жағдайға шоғырландырып, оны ерекше атап көрсетуге жағдай жасайды. Мұндай сөйлемдер көбіне контексте толық мағынаға ие болып, эмоциялық реңк пен экспрессивтілік береді. Сонымен қатар, олар сөйлеуді бір сарынды болудан сақтап, стильдік әртүрлілікті қамтамасыз етеді.

Демек, атаулы сөйлемдерді коммуникацияда қолдану – сөйлеу үдерісін жандандырудың, мазмұнды әсерлі жеткізудің және тілдік көркемдік құралдарды тиімді пайдаланудың бір жолы.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. — Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. — 439 б.
2. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. — Астана, 2002. — 784 б.
3. Әміров Р. Жай сөйлем синтаксисі. — Павлодар: С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. — 192 б.
4. Момышұлы Б. Ұшқан ұя. [Электронды ресурс]. — URL: <https://adebiportal.kz/upload/iblock/5e1/5e13518fb629e466f3a930c56af4d672.pdf>
5. Мұқанов С. Өмір мектебі. [Электронды ресурс]. — URL: [https://29aktobe-mektep.edu.kz/images/kitaphanapdf/\(pdf\)%20%D3%A8%D0%BC%D1%96%D1%80%20%D0%BC%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B5%D0%B1%D1%96%20\(%D0%A1%D3%99%D0%B1%D0%B8%D1%82%20%D0%9C%D2%B1%D2%9B%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2\).pdf](https://29aktobe-mektep.edu.kz/images/kitaphanapdf/(pdf)%20%D3%A8%D0%BC%D1%96%D1%80%20%D0%BC%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B5%D0%B1%D1%96%20(%D0%A1%D3%99%D0%B1%D0%B8%D1%82%20%D0%9C%D2%B1%D2%9B%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2).pdf)
6. Нұрпейісов Ә. Қан мен тер. — Алматы: ҚАЗАқпарат, 2015. — 960 б.
7. А.Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.; Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1960. — 446 с.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-152-28-32
ӘӨЖ 398.9

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ КҮНӘ КОНЦЕПТІСІНІҢ СИПАТЫ

САРБАСОВ БОЛАТХАН СЕРҒАЗЫҰЛЫ

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, филология ғылымдарының кандидаты, «ЖОО үздік оқытушысы» грантының иегері Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

***Аңдатпа.** Адам факторы, оны зерттеп-зерделеу әдебиеттің айнымас мақсаты, мәңгілік тақырыбы. Сол себептен де әдебиеттің қоғамдық және эстетикалық маңызы адам, оның танымы мен тағдырынсыз ашылмайды. Адамның қоғамдағы рөлін анықтауда күнә концептісінің рөлін жекелей авторлардың шығармашылығын талдау барысында нақты көз жеткізе аламыз. Күнәнің образдарды ашудағы көркемдік қызметін анықтау, ХХ ғасырдың ІІ жартысындағы прозалық шығармаларға талдау жасау, авторлық позициясын айқындау, тақырыптың өзектілігі болып табылады.*

***Кілт сөздер:** Күнә ұғымы, авторлық позиция, толық адам, кейіпкерлер әлемі, рухани құндылықтар.*

Кіріспе. Күнә – барлық қоғамда, барлық діни сенімде бар ұғым. Күнә ұғымын ғылымда хамартиология (грек тілінде *ἁμαρτία* – күнә) аталатын теология бөлімі зерттейді. Бұнда күнәнің пайда болуы, адамзатқа әсері, күнәнің түрлері мен дәрежесі және нәтижесі қаралады. Қазақта адам бойындағы кемшіліктерді «мін» деп атайды. Бойдағы мін екі түрде көрінеді, олар: кінә мен күнә. Кінә – өзге адамдардың алдындағы міні болса, күнә – адамның Құдайдың алдындағы міні. Кінә – адамның әдейі жасаған, еріксіз, абайсыздан жасаған істері үшін кінәсі қаралады. Синоним ретінде айып, жазық, ағаттық жіберу дегенді алсақ болады. Көшпелі қазақтар оны ар сотында қарайтын.

1960 жылдары қазақ әдебиетіне келген Ә.Кекілбайұлы, А. Сүлейменов, Қ. Ысқақ, О. Бөкей, М. Мағауин, Д. Исабеков, Т. Әбдік сияқты талантты қаламгерлердің басты нысаны – адам жаны, адам мен табиғат, кешегі тарих пен бүгінгі замана көрінісі. Ғалым Ш. Елеуенов осы кезең әдебиетінің өкілдері жайында: «60-80-жылдардың әдебиеті өзіне дейінгі кезеңнің қарсы беткейі дейтін ұғымға келетін болсақ, оның сыр сипаты да белгілі. Бұл жылдардың біршама жазушылары сәулетті коммунистік болашақ туралы қияли арманнан түбегейлі айнымаса да, тотолитаризм құбылыстарына оппозициясын күшейте берді, билік басындағы режимге наразылығын әртүрлі мәнерде, формада білдіруге тырысты» [1,5] деп сипаттаған. 60 жылдары әдебиетке келген жазушылар әңгіме, повесть жанрын дамыта түсіп, уытты да тартымды тілмен жазылған шығармаларынан «жылымық» тұсындағы ой еркіндігі, сөз бостандығын байқауға болады. Бұл өз кезегінде ғасырдың алғашқы жартысында бастау алған драматизм арнасын кеңейтіп, көркем шығармалардағы күнәнің рөлі мен қызметін нығайтты. Соғыс зардабын көріп, тұрмыс тапшылығы, аштық азабын тартқан халықтың басынан өткен зұлмат жылдар үлкен күнәға итермелеген адам жауыздығынан бастау алған. Күнә концептісінің осы тақырып пен идея аясында қағазға түскен көркем шығармадағы рөлі зор.

Авторлар қоғамның бейнесін ашып көрсету үшін осындай ұғымдарды қолданып, осы тақырыпты арқау еткен туындарлар көбейіп, адам психологиясына тереңдей берді. Осы кезеңге тән көркем шығармалардың позициясы айқын, адамның сезім иірімдерін, көңіл-күйін суреттейтін айшықты бояулар басым. Шығарманың мазмұнын оқи отырып кейіпкерді ең алдымен сыртқы түрі мен істеген іс-әрекеттері арқылы танимыз. Бұл кейіпкердің танылу не болмаса кейіпкермен танысу процесстерінің негізгі көздері болып табылады. Шындығында, қаһарманды тану дегеніміз оның ішкі әлемін танудан тұрса, сол арқылы автордың ішкі әлеміне үңілу. Егер авторлық позиция оқырманның күткен ойымен дәл түсіп, аңсаған, іздеген күйлерімен біте қайнасып кетсе, көркем шығарманың да құндылығының артқаны. Себебі,

оқырман шығармадан өзінің рухани ойдан туған, белгілі бір жайлар арқылы қалыптасып, көзін анық жеткізген позициялары табылып жатса, авторлық позиция творчестволық позицияға сай болып, автордың шығармашылық келбеті анық көрінеді. Кейіпкерлер образы арқылы айтар ойды жасырын не астарлы жеткізіп, авторлық ұстанымын көрсетеді. Сондықтан да шығармаларды осы тұрғыдан зерттеу құнды болмақ.

Әдебиеттің қоғамдық және эстетикалық маңызы адам, оның танымы мен тағдырынсыз ашылмайды. Әдебиеттің басқа өнер түрлерінен айырмашылығы мұндағы образдардың, яғни адамның көркем сөзбен сомдалатындығында. Көркем әдебиет адамды, оның төнірегіндегі сан-түрлі процестерді таным нысаны ретінде ғана санамай, оны көркемдік биіктен зерделеп, игеру нәтижесінде сыртқы әлеммен сезімдік-рухани байланысқа түседі. Сондықтан да адам жанының диалектикасының ашылу дәрежесі сөз өнерінің интеллектуалдық және эстетикалық байлығының өлшемі болып қала береді.

«Жалпы әдеби процесті, белгілі бір жазушының шығармашылығын көркем әдебиеттің негізгі объектісі – адам тұлғасы арқылы зерттеу жалпы ғылым үшін жемістілігімен, тиімділігімен ғана емес, көркем ойдың концептуалдық негізін құрайтындығымен құнды» дейді филолог Қ. Әбдікова [2,12].

Негізгі бөлім. Концепт қай тілде қолданылмасын сол тіл арқылы сөйлейтін ұлттардың әдебиетінің, мәдениетінің, тарихының, ғылымының көрінісі болады. Ол сол ұлттың тіліндегі мағынасына байланысты қатып қалған ұғымды білдіріп қала бермейді, уақыт пен кеңістікке бағына отырып, халықтың салт – санасымен бірге өзгеріске түсіп отырады. Концепт ойлау мен таным және мәдени процестердің жиынтығы бола келіп, адам ойындағы ғалам бейнесінің өзіндік белгілерінің ассоциациялануының нәтижесі.

Концептілік мәнге ие доминатты талдау арқылы ақиқат дүниенің тілдік бейнесін тануға, ұлттық-танымдық мәдениеттің қалыптасу жолын білуге, сол арқылы бүгінгі тұрмыстағы хал-ахуал жайлы аялық білімде жинақталған ақпаратпен танысуға болады [3,8].

III. Елемесова «концепт» термин түсінігін үш топқа бөліп жүйелейді:

1. Концепт ұғымға синоним ретінде қолданылады.
2. Концепт – тіл иесі халықтың жеке тұлғаның (индивидуалдық) және ұжымдық санасындағы ұғымдардың орнын алмастырушы.
3. Концепт салт-дәстүр, ауыз әдебиеті үлгілері, дін мен идеология, адамның өмірлік жеке тәжірибесі мен мәдени маңызды құндылықтар жүйесінің өзара әрекетінің нәтижесінде қалыптасатын «әлем бейнесінің» ментальді құрылымын көрсетеді [4,94].

Егер концепт жалпы адамзатқа тән болса, онда оның мәні ұлттық концепті тұрғысынан көрінері анық, себебі адамзатқа тиісті мәдениет ұлттық мәдениетті бояуларынан құралады.

Қандай да бір шығарманы тек лингвистикалық талдау арқылы зерттеу жеткіліксіз. Тек көркемдік ерекшеліктеріне көз жіберу шығармадағы авторлық шеберлікті, оның дүниеге деген көзқарасынан туған таным-түсінігін айқын көрсете қоймайды. Ал ондағы әр сөздің астарына үңіліп, концептуалды талдау бұл тұрғыда ерекше қызмет етеді.

«Күнә» ұғымының пәнаралық ғылыми тұжырымдарына тоқталсақ. Дін антропологиясының ең маңызды аспектісі аксиологиялық, хамартиологиялық (грекше *ἁμαρτία* - күнә) күнә мен рақым, рух пен тәннің арақатынасы туралы ілімді зерттейді. Бұл діндегі ең маңызды тарау, өйткені өмірдің құндылығы мен мәні, жақсылық, жамандық туралы сұрақтар адам болмысының мәнісімен тығыз байланысты. Теологиялық антропология шеңберінде бұл мәселелер күнә мен рақымның түсіндірмесіне байланысты шешіледі.

«Күнә – ислам дінінде рұқсат етілмеген, тыйым салынған, харам іс-әрекет» [5,50]. Ал шарифат заңы мұсылман баласына Құран мен сүннеттер арқылы қойылған нұсқаулар. Осыған қайшы келетін барлық істер күнә саналады деу нақтылық әкелмейді. Сондықтан күнәні анықтау үшін кінә, арам деген ұғымдардың да қоса ара жігін ажыратып алуымыз керек.

Қазақта адам баласының бойындағы кемшіліктерді «мін» деп атайды. Бойдағы мін екі түрде көрінеді, олар: кінә мен күнә. Кінә – өзге адамдардың алдындағы міні болса, күнә – адамның Құдайдың алдындағы міні. «Кінә – адамның әдейі (ықтиярымен) жасаған, лажсыздан

(еріксізден), абайсыздан және әдейі емес жасаған қылықтары үшін кінәсі сараланады» [5, 509]. Синоним ретінде айып, жазықты болу, ағаттық жіберу дегенді алсақ болады. Демек, белгілі бір іске кінәлі болуы мүмкін, бірақ істің аяғы апарған күнәға ортақтаспаса, күнәлі боп қаралмайды. Көшпелі қазақтар оны ар сотында қарайтын. Осыған нақты бір үлгі «Күнекейдің жазығы» мен «Шолпанның күнәсі» туындылары. Автор осы ұғымдарды тақырыпқа негізгі арқау етіп алған.

Шолпанның «бала берме» деуі кінә мен күнәнің арасындағы нәзік шекті көрсетеді. Арада үш жыл өткен соң көзі ашылып, қателігін ұғынғанына қарамастан, өзімшіл-болмыстың бірқалыпты, ақжарқын кеңістігі тарылады. Міне, ақыры перзент сүю арманы жолында ауыр күнәға барды. Құран Кәрімде: «Зинақорлыққа жуымаңдар. Өйткені, оның арсыздық, жаман жол екендігі шүбәсіз». (Исра сүресі, 32-аят)

Шаңырақтың шырқын бұзатындықтан, некелескенде адалдық туралы берілген сертке қайшы болғандықтан да бұл іс үлкен күнә. Осының нәтижесінде Шолпан мен Сәрсенбай шаңырағының ойраны шықты. Әңгімеде бұдан бөлек бақсы-балгерге бару, балалы болу ниетінде құлшылық қылу, өтірік айту, алдау, ақыр соңы дені сау адамды өлімге жеткізу сияқты бірқатар күнәлар бар, бірақ осының бәрі әңгіме атауына шығарылып отырған басты кейіпкердің бір күнәсінің айналасында өрбиді.

Шығарманың тақырыбына қойылар сұраққа теңесек, идеясын жауапқа балауға болар еді. Олай болса, бір сұраққа бір емес бірнеше жауап беруге болатыны секілді, бір тақырыптан да бірнеше идея туары анық. Демек, нысанға алынған сөздер арқау болған қай шығарманы алсақ та, айтылар ойлардың аз емес екенін аңғарамыз. Яғни, күнә идеяларына үңіліп көру. Концептінің астарын аңғарту.

Шәкәрім Құдайбердіұлы «Үш анық» деген еңбегінде «Ар ілімі» терминін қолданады. Тұжырымы бойынша, бірінші кезекте – әр адам бойында діни таным, екінші – ғылыми танымы болуы тиіс, үшінші – «Ар ілімін» меңгеруі міндет – дейді, және оны үшке бөледі: мейірімділік, ынсаптылық, әділеттілік. Осы үш қасиетті бойына сіңірген адам, нағыз «Толық адам» бола алады деп, тұжырымдайды [6,14].

Сонда күнәлі іске адам қалай барады? Адам бойында жақсы мен жаман күш үнемі күресте болады. Адамның жақсы не жаман болуының осыған байланысты. Оны ақын Ш.Құдайбердіұлы:

«Ақыл деген өлшеусіз бір жарық нұр.
Сол нұрды тән қамы үшін жан жұмсап тұр.
Тағдырдың бір қиын, сырлы сиқырымен
Жан тәнге, ақыл жанға матаулы тұр».

Күнәні сабақтаушы адамгершілік болғандықтан, тікелей осы ұғымға қарасты. Ал рухани адамгершілік адамның бойынан толық көрініс табуы үшін білім берудің барлық кезеңдерінде рухани адамгершілік тағылымдарын негізге алған жөн. Сонда ғана мінез-құлқы жетілген адам қалыптасады. Ал жетілген мінез-құлық жүрек, ақыл мен қолдың келісімі.

Адамның күнәға бару жолдарын талдайтын болсақ, бар теріс істер ібілістің азғыруымен ғана болып жатқан жоқ, одан бөлек пендеге туғанда қосақталып берілген нәпсі бар. Нәпсінің жетегінде кете берсе, ол ібілістен артық зардаптарға әкеледі. Адамның ішкі «Мені» өскен сайын да өзгеден бұрын өзінің қамын ойлайтын болады. Жүсіпбек Аймауытұлы «Психология» еңбегінде адам бойындағы «меніне» тоқталады. Адамда жанының шынайы суретін, жалпы ағынын білдіретін мендік «мені», меншік «мені» және әлеуметтік «мені» бар [7, 259].

Оралхан Бөкей концепциясында әлем адамгершілік, рухани жағынан сауығып, жетілгенде ғана даму өз өрісін таба алады. Қоғамдағы даму ғылымитехникалық жетістікпен емес, адам баласының рухани өсуімен өлшенеді. Мұндай ойды «Жетім бота» повесінен көреміз бар [8]. Повесте Жақсылық пен Жамандық кең түрде, өзіндік көркемдік шешім тапқан. Мұнда адамның ар тазалығы, ішкі рухани тазалық мәселелері қозғалған. Өнер адамының азаматтық парыз бен оның өмірдегі орны туралы философиялық толғамдарынан жазушы адамгершілік, сезімнің табиғилығын, жан тазалығын жоғары қоятынын аңдаймыз.

Романтикалық желі мен реалистік өмірдің нақтылы көріністері сабақтастықта өрілген «Сайтан көпір» повесінде Аспан шалдың ғұмырында жазықсыз әйелді абайсызда өлтіріп алған жалғыз бір күнәсі болды. «Кеш – деп күбірледі жылқышы. – Мен емес едім кінәлі. Жазығымыз Жаңғырықта» дейді. Ол Жаңғырық «Хай, Гитлер!» - деп шулатып, соғысты ашқан ел. Сол зұлмат соғыс жылдарында онсыз да аш отырған халықты одан бетер азаптап, қазан ошағынан ас ұрлаған Тоқылдақ кемпірдің күнәлі ісін Гитлершілдерден көреді. Бірақ, әрбір амал таразыға салынады. Аспан екі аяғынан айрылса, кемпір елдің қарғысынан аман құтылмай, үрейге толы өмірге шыдай алмағаннан, Бұқтырма өзеніне ағып өледі. Адам қолмен істеген зұлымдығы үшін осы өмірде де жазасын тартады.

«Бұқтырма сарыны» повесінде автор Алтайға ертеректе келіп, қазақтың арасына сіңісіп кеткен кержақтың салтын, өмір сүру қалпын суреттей отырып, Аян мен Дуньяның бас қосуы арқылы екі халықтың ұлттық табиғаты мен танымы араласа бастағанын көрсетеді. Совет үкіметіне қарсы адамның тағдырын суреттеп, шығарма астарынан ұлттық идеяны да көрсете алуы. Автордың ерлігі. Повестегі күнә концептісінің басты мағынасы, халықтың «көптен кеткен көмусіз қалады» деген нақылына саяды.

Ал Дулат Исабековтің «Гауһартас» повесінде Ыбыш адам өліміне жеткізген кінәлі ісін әкесінен көреді. Әкесі Ыбышты уысынан шығармай тәрбиелеп, өз бойындағы теріс мінездерді ұлына да дарытып, өзінен айнымайтын сыңары етіп шығарды. «Мені соған үйреткен сіз кінәлісіз, әке» деп Салтанаттың бейітінде әкесінен естіген «қатал, жігерсіз» деген бар айыпты өзіне аударып берді. Ауыр айыпты әкесі әсте қабылдамай, «Сенің өз ойың, өз шешімің қайда?» деп сөгіп салады. Әкесін ақылшы, үлгі деп көрген Ыбыш әйеліне көрсеткен қаталдығы мен ұрғанын көре тұра тоқтатпағанын, араласпа деп әйелі мен інісін тыйып тастауын, өз ісі дұрыс, қалыпты деп ұққан. Енді келіп, бейіт басында тірісінде қадіріне жетпеді деп бойындағы мінді түгендеп бергені ауыр батқандықтан, тәрбие иесін көрсетіп береді [9].

«Дермене» повесінде оңтүстік өңірде ғана өсетін, тамырсыз қылып жұлу кесірінен қызыл кітапқа ене бастаған, аңызда атпалдай азаматының атамекеніне оралуына себепші болған осы бір кішкене ғана шөптің атау болуының өзінде туған жерге деген ыстық ықылас, оның келешекте тамырсыздану қаупінен сақтандырғысы келген көңіл жатқаны байқалады.

Шығармада автор аталған сөздерді қолдану арқылы тікелей күнә саналатын ұрлықты шал ойымен айыптай жеткізе отырып, қазақ ауылының ешқандай арам ойсыз, бейғам, аңғал тіршілігін көрсеткен суреттеуі, қоғамдағы Омаш секілді жандардың жасайтын қылықтарының қауіпін де сезбеген мінезіне ерекше сүйсіндіреді. Осындай ақкөңіл, дархан мінезінің ұрлық-қарлық, зорлық-зомбылық, дүниеқоңыздықтан ада қалпын сақтап қалуына деген күмәнді ойын бағамдайсыз.

Қорытынды. Жалпы, Д. Исабеков шығармаларынан байқайтынымыз – өмірдің қатал шындығын боямасыз беру, адамның күнделікті тіршілігінде болып жатқан тартыстарды сол күйінде бейнелеу. Кейіпкерлері қандай қиындыққа кезігіп, сергелдеңге ұшыраса да, жасылықтан үміт үзбейді.

Қорыта айтқанда, XX ғасыр басындағы қазақ прозасындағы шығармаларда күнә концептісі айқын көрініп, «Шолпанның күнәсі», «Күнекейдің жазығы» деп тақырып басына шықса, екінші ширегіндегі көркем шығармаларда «мәтіндегі автор» біртіндеп көмескіленіп, позиция кейіпкерлер сөзі, іс-әрекет, философиялық пайымдаулары арқылы берілу жиілегенін аңғарамыз. Әр қаламгердің адам туралы өзіндік концепциясы, оны көркем кестелеудің жеке принциптерін авторлардың суреткерлік шеберлігінен анық байқалады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Елеукенов Ш. Замандас парасаты. Әдеби сын. – Алматы: Жазушы, 1977. – 300 б.
2. Әбдікова Қ. Ж. Аймауытов романдарындағы тұлға концепциясы. – Алматы, 1997. – 157 б.
3. Жиренов С. XV – XIX ғасырлардағы ақын-жыраулар поэзиясындағы «өмір-өлім» концептісінің танымдық табиғаты: ф.ғ.к. ғылыми дисс. авторефераты. – Алматы, 2007. – 30 б.
4. Елемесова Ш.М. Көркем мәтіндегі ұлттық мәдениеттің тілдік релеванттары (Ғ.Мүсіреповтің «Қазақ солдаты» романы бойынша). – Алматы, 2003. – 127 б.
5. Құдайбердіұлы Ш. Үш анық. – Алматы: «Қазақстан» және «Ғақлия» ғылыми-әдеби орталығы. 1991 ж. – 80 б.
6. Аймауытұлы Ж. Шығармалары. 1-том. Алматы: Ел-Шежіре, 2013.- 384б.
7. Бөкей О. Көп томдық шығармалар жинағы. Төртінші том. – Алматы: Ел-Шежіре, 2013. – 382 б.
8. Исабеков Д. Гауһартас. Жинақ. – Алматы: Атамұра. 2002, – 255 б.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-152-33-35

УДК 811

АНАЛИЗ ЗНАЧЕНИЙ И ОТТЕНКОВ ГЛАГОЛОВ, ОПИСЫВАЮЩИХ РАЗРУШИТЕЛЬНЫЕ ДЕЙСТВИЯ, В ТАДЖИКСКОМ, РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

МИРЗОЕВА ШАХНОЗА ЮСУФОВНА

Ассистент кафедры иностранных языков ГОУ «ТГМУ имени Абуали ибни Сино»,
Душанбе, Таджикистан

Аннотация. В рамках современной типологической лингвистики приоритетное значение придается сопоставительному анализу языков, относящихся к различным типологическим группам. Актуальность данного направления исследований определяется его вкладом в развитие теоретической базы и в решение прикладных лингвистических проблем.

Ключевые слова: деструктивный глагол, характер, разрушения, значение, разрушать, повредить, уничтожить, семантика.

Данная статья представляет собой сопоставительное исследование деструктивных глаголов в таджикском, русском и английском языках, сгруппированных по семантическим категориям: *повреждение, разрушение и уничтожение*.

Подчеркивается, что каждая из выделенных групп глаголов обладает определенной автономией, хотя границы между ними размыты и носят условный характер. Значение глагола определяется степенью разрушения объекта: полное разрушение соответствует значению "уничтожить", частичное – "повредить". Именно степень разрушения является ключевым фактором, определяющим значение глагола. Кроме того, в данной статье утверждается, что важным разграничительным признаком является характер объекта: глагол *разрушать* применяется только к неодушевленным предметам, в то время как глаголы *повредить* и *уничтожить* могут относиться как к живым существам, так и к неодушевленным объектам.

На современном этапе развития лингвистики наблюдается акцентирование семантического аспекта в исследованиях на всех языковых уровнях. Изучение смысловой структуры слова приобрело особую актуальность, при этом она интерпретируется как комплексная, динамически развивающаяся система, состоящая из взаимосвязанных компонентов, функционирующих на основе различных количественных и качественных соотношений. В силу дуалистической природы глагола, сочетающего лексико-семантические и грамматические характеристики, его семантика является объектом пристального внимания лингвистов.

В таджикском, русском и английском языках значительное количество глаголов с деструктивной семантикой описывают взаимодействие человека и окружающей среды, часто с акцентом на преобразующее, но негативное воздействие. Теоретической базой исследования послужили работы Н.И. Каримовой, З.С. Абдуллаевой, и других авторов, посвященные различным аспектам глаголов с подобной семантикой.

С.О. Ходжаева в своей диссертации исследует валентность объектных глаголов в таджикском и английском языках, а также особенности построения глагольных словосочетаний с объектными отношениями. Ее работа затрагивает теоретические вопросы формирования свободных глагольных словосочетаний, связанных с объектом действия.

Н.И. Каримова в своем исследовании анализирует лексико-семантические группы глаголов существования, говорения и звучания, мышления и движения в русском языке. Она приходит к выводу, что эти группы могут включать как однозначные, так и многозначные лексемы. При этом, именно значения многозначных лексем, в прямом или переносном смысле, определяют принадлежность слова к той или иной лексико-семантической группе. Каждое значение многозначного слова становится своего рода темой для определенной группы.

Анализ многозначных слов проводился через изучение семантических классов, к которым слово может принадлежать в конкретном значении.

В лингвистике не существует единого подхода к определению и классификации глаголов, обозначающих деструктивные действия, направленные на объекты окружающей среды. Разные авторы предлагают различные термины для обозначения этой лексической группы [5, с. 439].

Деструктивные глаголы – это переходные глаголы, требующие прямого объекта, на который направлено разрушительное действие. Это действие приводит к физическому изменению объекта, нарушая его структуру и лишая его способности выполнять свои функции. Разрушение может быть полным, как в случае уничтожения объекта, или частичным, когда нарушается его целостность и функциональность. В каждом из этих вариантов сохраняется основная суть определения, но используются разные слова и акценты. Выберите тот, который лучше всего подходит для вашей цели и аудитории.

Согласно Бураихи Ф.К. семантика деструктивных глаголов предполагает направленность действия на объект, который грамматически оформляется винительным падежом без предлога. Эти глаголы описывают ситуации, где одушевленный деятель производит разрушительное действие, направленное на одушевленный или неодушевленный объект [1, с. 56].

В данной статье мы сопоставим русские, таджикские и английские глаголы, обозначающие деструктивные действия, чтобы определить наличие или отсутствие лексических соответствий между ними. В качестве примеров рассмотрим следующие глаголы: *ампутатсия кардан (буридан) / ампутировать / to amputate*, *задан / бить / to beat*, *тозиёна задан / бичевать / to whip*, *овезон кардан / вешать / to hang*, *маркондан / взорвать / to blow up*, *газидан ва сӯрох кардан / выгрызать / to gnaw and pierce*, *фишурдан / выдавливать / to squeeze*, *буридан / вырубить / to cut*, *нобуд кардан / губить / to destroy*, *нафасгир кардан / душить / to suffocate*, *сӯзондан / жечь / to burn*, *реза карда куштан / зарезать / kill by shredding*, *задан / избить / to beat*, *газидан / кусать / to bite*, *неси кардан / ликвидировать / to liquidate*, *шикастан / ломать / to break*, *куштан / угробить / to kill* и др.

Семантический анализ выявил смысловую близость между выделенными глаголами деструктивного воздействия, что позволило сгруппировать их по типу причиняемого вреда. В результате были выделены три группы: глаголы, описывающие повреждение (воздействие на поверхностную структуру), глаголы, описывающие разрушение (воздействие на макроструктуру), и глаголы, описывающие уничтожение (прекращение существования объекта).

1. Глаголы повреждения (нарушать целостность объекта, воздействуя на поверхностную микроструктуру): *хорошидан / царапать / to scratch*, *нӯси кардан / ободрать / to skin*, *захм кардан / ранить / to wound*, *сӯрох кардан / надколоть / to prick*, *аппа кардан / надпиливать / sawing*, *хоидан (газидан) прогрызть / to chew*, *сӯзондан / прожечь / to burn*, *буридан (бурида партофтан) / ампутировать / to amputate* и др.

2. Глаголы разрушения (нарушать целостность объекта, воздействуя на его макроструктуру): *вайрон кардан / взломать / to break*, *зарар расондан / вредить / to harm*, *шикастан / ломать / to break*, *дарондан / рвать / rip up*, *маъюб кардан / искалечить / to paralyze*, *вайрон кардан / испортить / to spoil*, *шикастан / разбить / to break*, *чудо кардан / расцедь / cut up*, *маъюб кардан / увечить / to maim* и др.

3. Глаголы уничтожения (прекращать существование объекта): *овехтан / вешать / to hang*, *бекор кардан / аннулировать / to cancel (nullify)*, *бархам додан / ликвидировать / to liquidate (eliminate)*, *майда кардан / перемолоть / to crush*, *парондан / расстрелять / shoot*, *сӯзондан / сжечь / to burn*, *куштан / убить / to kill*, *неси-нобуд кардан / уничтожить / to destroy* и др.

Рассматриваемые лексические единицы формируют семантическую группу глаголов, обозначающих деструктивные действия. Согласно Ф. Фаткуллиной, ключевым семантическим компонентом этой группы является концепция полного или частичного

разрушения и/или изменения объекта. Дифференциация внутри группы основывается на степени разрушения. Повреждение подразумевает частичное разрушение с возможностью восстановления, в то время как разрушение предполагает изменение структуры объекта [4, с. 65]. Уничтожение, в свою очередь, означает полное прекращение существования объекта. Кроме того, глаголы различаются по признаку одушевленности/неодушевленности объекта: глаголы разрушения обычно применяются к неодушевленным предметам, а глаголы повреждения и уничтожения могут относиться как к одушевленным, так и к неодушевленным объектам [5, с. 441].

Глаголы, обозначающие деструктивные действия, принадлежат к лексико-семантической группе (ЛСГ) физического воздействия. Внутри этой группы выделяются подгруппы глаголов со значениями *повредить* и *уничтожить*, которые, несмотря на относительную автономность, имеют размытые границы. Различие между ними определяется степенью разрушения объекта: полное разрушение соответствует значению *уничтожить*, частичное - *повредить*. Этот критерий является ключевым для дифференциации значений глаголов. Кроме того, группы различаются по типу объекта: глаголы со значением *разрушать* применяются только к неодушевленным объектам, в то время как *повредить* и *уничтожить* могут относиться как к живым существам, так и к неживым предметам.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бураихи Ф.К. Глаголы деструктивного воздействия в современном русском языке (системные и функциональные характеристики): дис. к.ф.н.:10.02.01. Воронеж, 2011.138с.
2. Бураихи Ф.К, Чарыкова О.Н. Типы объектной лексической сочетаемости русских деструктивных глаголов// Вестник ВГУ. Серия: Филология. Журналистика, № 2, 2011. с.11-13.
3. Потапенко Т.А. Лексико-семантические характеристики глаголов разрушительного воздействия на объект // Филологические науки. – М.: Высшая школа, 1983. № 2.
4. Фаткулина Ф.Г. О деструктивной лексике русского языка / Ф.Г. Фаткулина // Языковая семантика и образ мира: Тезисы международной научной конференции. - Казань, 1997. - Книга 1. С.64-66.
5. Фаткулина Ф.Г. Деструктивная ситуация и способы ее репрезентации в русском языке // Доклады Башкирского университета. 2016. Том 1. No2. с. 439-443.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-152-36-40

ӘОЖ 811.512.122

БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АХМЕТТІҢ АДАСҚАН ШЫҒАРМАЛАРЫ

ҚАЙЫРЖАН ГҮЛДАНА ҚАЙЫРЖАНҚЫЗЫ

«БВ01701 – Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының студенті,
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы ҚӨУ

Ғылыми жетекші — **К.МЕШІТБАЕВНА**

Қостанай, Қазақстан

Аннотация: Мақалада ХХ ғасыр басындағы қазақ руханиятының көшбасшысы, ағартушы, реформатор, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ұлттық мәдениет пен әдебиеттегі шынайы орнын тануға бағытталған ғылыми-танымдық ізденістер қарастырылады. Автордың кеңестік цензура мен саяси қуғын-сүргіннің құрбаны болған, бүгінгі күнге толық жетпеген еңбектері сөз етіледі. Сонымен қатар, қазақ әдебиетінде өзге авторлардың атынан тарап кеткен, кейінгі зерттеулер арқылы Ахмет Байтұрсынұлына тиесілі екені дәлелденген өлеңдері мәтіндік, стильдік және тарихи тұрғыдан зерделенеді. Мақалада бұрмаланған және жоғалған мұраларды қалпына келтірудің рухани әрі ғылыми қажеттілігі негізделіп, архивтік деректер мен әдеби сараптамаларға сүйенген дәлелдер ұсынылады.

Ахмет Байтұрсынұлы сынды ұлт зиялысының шығармалары кейінгі ғасырда өзге есімдермен таралуы және жоғарыда аталған еңбектерінің жоғалуы қазақ әдебиеттану ғылымында үлкен мәселе ретінде қарастырылуда. Осы мақалада нақты деректер мен ғылыми зерттеулерге сүйене отырып, бұл мәселені жан-жақты талдауға тырысамыз.

Кілт сөздер: Ахмет, еңбек, мәселе, өлең, ғылымилық, ұлт, авторлық, зерттеу, талдау, мысал, тарихи әділеттілік, әдеби мұра, ұлттық мәдениет, тіл тарихы.

«Тән көмілер, көмілмес еткен ісім..... Ел бүгіншіл, менікі ертең үшін».

(А.Байтұрсынұлы)

Қазақ халқының маңдайына біткен бағы, Ұлт ұстазы атанған Ахмет Байтұрсынұлы — ХХ ғасыр басындағы қазақ ұлт-азаттық қозғалысының рухани көсемі, ғылымның бірнеше саласын қатар меңгерген энциклопедист тұлға. Ол – қазақ тіл білімінің негізін қалаушы, ұлттық жазудың реформаторы, әдебиеттанушы, ақын, аудармашы әрі саяси қайраткер. Байтұрсынұлының ұлтқа сіңірген еңбегін зерттеу тәуелсіздік алған жылдардан кейін жаңаша серпін алды. Алайда, ғалым мұрасын толыққанды зерделеуге кедергі келтірген тарихи-саяси тосқауылдар, әсіресе, Кеңестік цензура мен репрессия салдары оның кейбір еңбектерінің жоғалуына немесе басқа атпен таралуына себеп болды.

Қазақ зерттеушілері арасында тарихи тұлғаның шығармашылық мұрасын тікелей зерттеп, кеменгердің кемел білім-ілімін келешек ұрпаққа таныту мақсатында жасалған жұмыстар саны артып келеді. Ғалым мұрасы мен ғұмырына арналған бірнеше кітаптар жарық көрді. Атап айтсақ, тілші-ғалым Р.Сыздықова (Ахмет Байтұрсынов. 1990.-52 б.), Аханның немере інісі С.Кәкішев (Ахат туралы ақиқат. 1992.-112 б.), тілші, әдіскер-ғалым А.Қыдыршаев (Ахмет Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы. 1998.-132 б.), жазушы Б.Ілияс (Алтын бесік. 1998.-260 б.), ақын журналсит Н.Бектемісұлы (Ахмет ұшқан ұя. 2001.-128 б.), әдебиеттанушы-ғалым А.Ісімақова (Возвращение плеяды. 2002.-294 с.), жазушы Қ.Сәрсекеев (Ұлт ұстазы немесе Алаштың Ахметі жайлы ой-түйін. 2003.-80 б.), журналист-ғалым С.Оспанұлы (Ахмет өскен ақындық орта. 2004.-204 б.), әдебиеттанушы-ғалым Ө.Әбдиманұлы («Қазақ» газеті. 1993.-168 б., Ахмет Байтұрсынұлы: зерттеу-эссе. 2007.-296 б.), әдебиеттанушы Ұ.Еркінбаев («Әдебиет танытқыштың» теориялық негізі. 2008.-136 б.), Р.Имаханбетова Ғасыр саңлағы:

Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылық ғұмырбаяны. 2010.-304 б.), А.Ойсылбай (Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышындағы» сөз өнері мен поэтика мәселелері. 2015.-164 б.) т.б. ғалымдардың көлемді тақырыпта қарастырған ғылыми зерттеулері бар.

Сан салалы тұлға А.Байтұрсынұлының өмірі мен шығармашылығын зерттеуші ғалымдардың бірі Ө.Әбдиманұлы өз еңбегінде: «Ақын өмір сүрген заман ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басы - қазақ халқының тарихындағы ең бір ауыр кезең. Іштен жеген жегі құрттай айлалы ақ патшаның отаршылдық саясаты өзінің үстемдігін баянды ету үшін халықтың неғұрлым қараңғы, неғұрлым надан күйінде қалуын қалады. Ілім-білімнің таңғажайып күшіне сенген Ахмет әуелгі кезде ағартушылық арқылы әлеуметтік жетімсіздікті де, мәдени мешеулікті де жеңуге болады деп түсінді. Осыдан шығара отырып, Ахметтің ақындық творчествосындағы екі кезеңді айқын аңғарамыз: 1901-1905 жылдарда Ахмет ағартушы-демократ ретінде танылса, екінші кезеңде, яғни 1905-1913 жылдарда оянған қазаққа азаттық жолын нұсқаушы, ұлт-азатшыл идеяға бекінген күрескер» [1,120 б] деген тұжырым жасайды. «Ахмет елді оқу-білімге ғана шақырып қойған жоқ, «бұратана» халықты надандықта ұстап, айтқанына көндіріп, айдауында жүргізгісі келген патшалық Ресейдің отаршылдық саясатына қарсы тұрып, саяси күреске бастап, бостандық жолын да нұсқады. Аханның майданға алғаш жыры шығып, әдебиет саясат жолына жол бастаған күндері бәріміздің де есімізде», - деп М. Әуезов айтқандай, Ахмет жырлары жауынгер жырлар [2,160 б].

2. Бұрмаланған шығармалар

Ахмет Байтұрсынұлының төл туындысы «Таза мінсіз асыл тас» өлеңі көп жылдар бойы Асан Қайғының атымен аталып келген. Алайда Сауытбек Абдрахмановтың «Жадовскаядан...» атты мақаласында бұл өлеңнің Ахмет Байтұрсынұлына тиесілі екендігі дәлелденген. Ол өз сөзінде: «Біз білетін Мұхтар Мағауин сол кездің өзінде Ақанның мұрасымен танысып үлгерген адам. Көне қазақ поэзиясы антологиясының құрастырушы-авторына осы қос шумақты халыққа қалайда жеткізу басты мақсат болған шығар. 1971 жылы атын атауға да тыйым салынатын Ахмет Байтұрсынов аудармасын бәрібір бастыра алмайтынын білген соң М.Мағауин өлеңді Асан Қайғы бабамызға әдейі басыбайлы етіп берген сияқты. Арада жылдар өтті. Қайта құру деген бір кезең басталып кетті. Жылжып жариялылық жетті. Алаштың арыстары ақтала бастады. Алдыңғылардың қатарында Ақан - Ахмет Байтұрсынов ақталды. 1989 жылы Ақанның кітабы да шықты. Қарасақ - осы өлең сол кітапта жүр! Дәл сол күйінде деуге жақын» [3] деген пікір білдіреді.

Бұл жайлы ғалым С.Мақыров та өз еңбектерінде бұл өлеңнің философиялық тереңдігі мен ұлттық бояуы А.Байтұрсынұлының дүниетанымымен сәйкес келетінін нақты мысалдармен дәлелдейді. 1998 жылы, 31 шілдеде «Қазақ әдебиеті» газетінде Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің профессоры, әдебиетші ғалым Серік Мақырұлының «Таза мінсіз асыл тасты» енді шатыстырмайық» деген мақаласы жарық көрді. Онда Жадовскаяның кім екенін айта отырып, ғалым ақынның 1958 жылы Ярославль кітап баспасынан шыққан «Избранные стихотворения» деген кітабындағы (бірінші бетінде екен - С.О.) тақырыпсыз үш шумақ өлең мен Ахан өлеңін салыстырып, қатар береді [4].

Кейінгі жылдары басылып шығып жатқан жыраулар шығармалары арасынан А.Байтұрсынұлының қолтаңбасына айналған «Қазақ салты» өлеңіне ұқсас өлеңді байқап қалдық. Нақтылап айтатын болсақ, 1986 жылы «Жазушы» баспасынан жарық көрген Базар жырау Оңдасұлы шығармалары қатарындағы «Жақсыдан жақсы туар жарқылдаған» өлеңі де негізінен Ахмет Байтұрсынұлына тиесілі «Қазақ салты» өлеңінің шумақтары. Өлең құрылымына зер салатын болсақ:

Қарғадан қарға туар қарқылдаған,

Жақсыдан жақсы туар жарқылдаған.- деп келетін алғашқы екі жолынан кейін

Дегендер: «Мен жақсымын толып жатыр,

Пайдасы өз басынан артылмаған.

Алаштың адамының бәрі мәлім-

Кім қалды таразыға тартылмаған [5,68 б].- деп жалғасқан жолдардан «Қазақ салты» өлеңінің анық мазмұны берілгенін, дегенмен кей жолдардың реттілігінің ауысқанын байқаймыз. Өлеңнің мазмұнында қазақ халқының заманауи келбеті, оның мінез-құлқы, әлеуметтік мәселелері сыншыл әрі заманауи сипатпен сипатталады. Базар жыраудың шығармалары көбіне ескі заман мен рулық қатынастарды дәріптеу бағытында жазылған болса, «Қазақ салты» өлеңінде ұлттың жаңғыруы, елдік сана және қоғам өзгерісі мәселелері қозғалған. Бұл өлең де А.Байтұрсынұлының «Маса» жинағына енген. Стильдік ерекшеліктерге тоқталсақ: өлеңнің тілдік қолданысы, метафоралар жүйесі және синтаксистік құрылымы да Ахмет Байтұрсынұлының басқа шығармаларымен үндес.

Осы мәселе төңірегінде Р.Имаханбетова өзінің «**Ахмет Байтұрсынұлы мұрасының зерттелуі: дерек пен дәйек**» атты зерттеуінде: «1998 жылғы «Қазақ» газеті басылымында «Шекіспей, бекіспейді» деген мақала мен «Туған тілім» атты өлеңнің 1916 жылы «Қазақ» газетінің 167- санында жарық көргенін, мақаланың авторсыз, ал өлеңнің «Байқаушы» деген бүркеншек есіммен берілгені туралы қысқаша ақпараттық мағлұмат берілген . Мақала жинақтың 265-267-беттерінде беріледі, өлең мәтіні қарастырылмаған. Ғылыми зерттеулерді сараптау барысында «Туған тілім», «Дағдарыс» атты өлеңдері жөнінде әдебиетші Б.Байғалиевтің 1989 жылы «Жетісу», «Коммунизм таңы» облыстық газеттерде танымдық мақалаларын кездестірдік . Өлеңдер Ахметтің аты ақталғаннан кейін жарияланғанына қарамастан, алғашқы қайта жарық көрген 1989, 1991 жылдардағы әдеби шығармалар жинағына енбеді»[6, 7-8 б] деп жазады.

Жалпы алғанда, Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылық мұрасында төл туындылар мен аудармалардың шекарасы өте нәзік. “Шер толқытса шығады” секілді философиялық терең өлеңдер оның авторлық болмысын айқын көрсетеді. Өлеңдерінде параллелизм, синтаксистік үйлесімділік тәсілдерін қолдану арқылы Байтұрсынұлы қазақ поэзиясына жаңа өрнек әкелді. Оның шығармаларындағы ұлттық рух, тіл тазалығы мен жаңашыл ой қазақ әдебиетінің дамуындағы маңызды кезеңді айқындайды. Бүгінде оның еңбектерін қайта сараптап, төл авторлығын қалпына келтіру – қазақ тіл білімінің маңызды міндеттерінің бірі.

3. Жоғалған мұралар

1937 жылы А.Байтұрсынұлы тұтқындалғаннан кейін оның көптеген қолжазбалары тәркіленіп, жарияланбаған. Бұл жөнінде ҚР ҰҒА мен Тіл білімі институты архивтерінде нақты деректер сақталған. Алаш мұрасын зерттеп жүрген ғалым, филология ғылымдарының докторы, профессор Айгүл Ісмақованың ұлт қайраткерінің өмірі мен еңбектері жөнінде берген сұхбатында: «Кеңес үкіметі кезіндегі НКВД тәркілеген мұраларының көбісі – Мәскеуде. Алматыда тұтқындалса да, оның бәрі кезінде орталыққа жіберілген. Мысалы, біз «Мәдениет тарихын» ғана жоқтамаймыз. «Әдебиет танытқыштың» нұсқаушы екінші кітабы болған. Себебі, ол осы еңбекте «Нұсқаушыны қара» деп үнемі бір кітапқа сілтеме жасайды. Алайда, бұл жоғалып кеткен. Ал, «Мәдениет тарихы» туралы Әлімхан Ермековтің мынадай жазбасы бар: «А.Байтұрсынұлынан хат келді. «Биыл «Мәдениет тарихы» қолыма тиді, бір данасын Әлиханға, Мәскеуге жібердім. Екінші данасын Бадрисафаның қызыл көрпесінің ішіне білінбейтіндей етіп тігіп қойдым. Бұл Қостанайда өзіміз тұрған үйде сақталсын дедім», – деп жазылған» [7],- дейді.

Бүгінде ұлттық архивтер мен ғылыми-зерттеу институттары Ахмет Байтұрсынұлының мұрасын зерттеу бағытында көптеген жұмыстар атқаруда. Тіл білімі институты мен Ұлттық академиялық кітапхана қорларында сақталған сирек қолжазбалар мен құжаттар негізінде бірқатар еңбектер қайта жарық көрді. Бұл туралы мұратанушы Әділет Ахметұлы мәлімдеді. Бұған дейін зерттеушілер бұл еңбектің толық емес нұсқасын оқып келген еді: - Ахмет Байтұрсынұлының "Әдебиет танытқышының" соңғы беттері табылды. Жәдігер мұраның соңғы беттері жыртылмаған нұсқасы Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасының Сирек кітаптар мен қолжазбалар қорында болып шықты. Бұған дейін алаштанушы ғалымдар, олардың ізін басқан жастар сан рет шиырлаған қазыналы қордан арнайы іздегенде табылмай, кездейсоқ ұшырасып қалғанына өзіміз де таңбыз, – деп жазды ғалым. Оның

сөзінше, жоғалған парақтар саны екеумен шектеледі. Ахмет Байтұрсынұлы осы екі парақта "Айтыс-тартысқа" жататын бес атауды қысқаша ғана таныстырған [8].

Сонымен қатар, жақын арада ғана М.Қазыбек және Қ.Слямбектің бірлесіп жазған «Ахмет Байтұрсынұлы кім?» кітабында: Ахметтің тілтану ғылымына арналған тағы бір ғылыми еңбегі болған. Оның аты «Тіл танытқыш». Бұл кітапты Ахмет Байтұрсынұлы Архангельскіде айдауда жүргенде жазған. Көлемі 400 беттей. Яғни көлемді іргелі еңбек. 1934 жылы елге оралған кезде оны қолжазба күйінде сақтап, Кеңес үкіметі тәркілеп алады деп алаңдап, дос-жарандарына беріп, жасырып жүреді. Еңбек, сөйтіп, жоғалып кетеді. Кітап табылса, қазақ ғылымына үлкен жаңалық, рухани қазына болар еді. Сондай-ақ Ахмет «Нұсқаулық» атты әдістемелік кітапша да жазған. Бұл әдебиет оқулығының хрестоматиясы қызметін атқарды. Алайда кейін ол белгісіз себептермен жоғалып кетеді. Оны ғалымдар қанша іздегенімен, әлі күнге таба алмай келеді»[9,75-80 б]- деген құнды мәлімет беріледі. Бүгінгі таңда бұрмаланған және жоғалған еңбектерін түгендеу – тек ғылыми ғана емес, тарихи және ұлттық сананы жаңғыртудың өзекті міндеті. Осы бағыттағы зерттеулер жалғаса берсе, біз ұлт ұстазының толық шығармашылық бейнесін қайта қалпына келтіре аламыз.

4.Қорытынды

Ахмет Байтұрсынұлы – тек ағартушы ғана емес, ұлттық рухтың жанашыры. Оның шығармашылық мұрасы – қазақ руханиятының алтын қазығы. Бүгінгі таңда бұрмаланған және жоғалған еңбектерін түгендеу – тек ғылыми ғана емес, тарихи және ұлттық сананы жаңғыртудың өзекті міндеті. Осы бағыттағы зерттеулер жалғаса берсе, біз ұлт ұстазының толық шығармашылық бейнесін қайта қалпына келтіре аламыз. Бұл бағыттағы ізденістерді жалғастыру – Байтұрсынұлының ұлт үшін атқарған ұлы еңбегіне тағзым ету ғана емес, сонымен бірге қазақ тілінің, қазақ руханиятының тазалығын сақтауға қосылған үлес. Жастарды адамгершілікке тәрбиелеуде А. Байтұрсынұлы шығармаларының маңызы зор. Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ халқының рухани тірегі, тіл мен әдебиеттің тұғырын қалаған кемеңгер тұлға. Оның артына қалдырған мол мұрасы – ұлттық сананың жаңғыруына, қазақ ғылымының дамуына негіз болған баға жетпес қазына. Алайда, өткен ғасырдың саяси репрессиялары мен идеологиялық қысымдары бұл мұраны толық күйінде сақтап қалуға мүмкіндік бермеді. Көптеген еңбектері бұрмаланып, кейбір шығармалары мүлде жоғалып кетті немесе басқа авторлардың атымен тарап отыр. Ахмет Байтұрсынұлына тиесілі жоғалған еңбектердің бүгінге дейін толық табылмауы – қазақ руханияты үшін орны толмас олқылық. Дегенмен архивтер мен жеке қорларда сақталған деректерге сүйене отырып, бұл кемшілікті түзеуге мүмкіндік бар. Ол үшін жүйелі ғылыми ізденіс, жан-жақты салыстырмалы талдау және ұлттық мұраны жаңғыртуға деген қоғамдық сұраныс қажет.

Сондықтан бүгінгі ғылыми қауым мен жастарға жүктелер міндет – А.Байтұрсынұлының шығармашылық мұрасын қайта қарап, оның атымен байланысты әрбір деректі нақты дәлелмен тиянақтап, болашақ ұрпаққа таза күйінде табыстау. Бұл – өткенге құрмет, болашаққа деген нық сенім.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Әбдиманұлы, Ө. Ахмет Байтұрсынұлы : зерттеу-эссе / Әбдиманұлы Ө. — Алматы: Арда, 2007. — 296 б. — (Тарихи тұлға тағлымы).
2. Оспанұлы С., Ұлт ұстазы. Анкара: Ankamat Matbaacilik, 2022ж.
3. Абдрахманов С. Жадовскаядан... – Егемен Қазақстан, 2024.
4. Оспанұлы С., Мырзағалиева Қ. С. Серік Мақыров еңбектерінің мұғалімдерге, оқытушыларға, студенттерге тигізетін тағылымдық маңызы. – ҚМПИ Жаршысы, 2024.
5. Базар жырау. Шығармалары.- Алматы: Жазушы, 1986-200 б.
6. Имаханбетова, Р. «Ахмет Байтұрсынұлы мұрасының зерттелуі: дерек пен дәйек»: мақала. ЭОЖ 821.512.122(091)
7. «Ortalyq Qazaqstan» сайты. Айгүл ІСМАҚОВА: «Байтұрсынұлының жоғалған кітаптары табылады». <https://ortalyq.kz/465748545132165465-2/>
8. [Egemen.kz](https://egemen.kz). Ахмет Байтұрсынұлының белгілі шығармасының жоғалған беттері табылды. <https://egemen.kz/article/359678-akhmet-baytursynulynynh-belgili-shygharmasynynh-dgoghalghan-betteri-tabylды>
9. Қазыбек.М., Слямбек.Қ. Ахмет Байтұрсынұлы кім?. –Алматы: «Мазмұндама баспасы», 2024.-108 б.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-152-41-44

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОМОНИМЫ

КАРИМОВА МУКАДДАС ТУРСУНБОВЕВНА

канд.филол.наук.

доцент кафедры таджикского языка ТГУПБП

Таджикистан, Худжанд

Данная статья раскрывает сущность лексических и грамматических омонимов. Также рассматривается вопрос появления конверсии, и ее отличий от семантической функции слова, грамматического статуса слов и звуковых комбинаций, приводящих к возникновению омонимов. Кроме того, описываются основы конверсионных отношений между существительными общего и частного характера.

Ключевые слова: слово, языковедение, термин, конверсия, двузначность, фонетика, значение, форма, семантика, омоним, проблема, точка.

LEXICAL AND GRAMMATICAL-HOMONYMS

KARIMOVA MUKADDAS TURSUNBOEVNA

Candidate of Philological Sciences,

Associate Professor, Department of Tajik Language, TSUPBP

Tajikistan Republic, Khujand

Abstract: This article explores the origins of lexical and grammatical homonyms within parts of speech. It examines the genesis of conversion, distinguishing it from semantics, and investigates the grammatical functions and syntactic positions of words and phonetic combinations that contribute to the formation of new words. Furthermore, the article delves into the emergence of homonyms arising from conversion relationships, specifically in relation to gender and proper nouns.

Keywords: word, linguistics, term, conversion, lexical, phonetic, concept, meaning, structure, semantics, homonym, proverb, period.

ОМОНИМЪОИ ЛЕКСИКӢ- ГРАММАТИКӢ

Анотатсия: Мақолаи мазкур пайдоиши омонимҳои луғавию грамматикӣ ҳиссаи нутқро муаррифӣ менамояд. Инчунин, оиди пайдоиши конверсия ва тавофути он аз сермаъноӣ ва вазифаву мавқеи грамматикӣ вожаҳо ва комбинатсияҳои овозӣ, ки боиси тавлиди калимаҳо мешаванд, суҳан меравад. Ҳамчунин, дар заминаи муносибатҳои конверсионӣ исмҳои ҷинс ва ҳос ба вуҷуд омадани омонимҳо тасвир ёфтаанд.

Калидвожаҳо: вожа, забониносии, истилоҳ, конверсия, луғавӣ, фонетикӣ, мафъум, маъно, сохтор, семантика, омоним, масъал, нуқта.

Заминаи пайдоиши омонимҳои луғавию грамматикӣ зуъуроти аз як ҷиссаи нутқ ба ҷиссаи дигари нутқ гузаштани вожаҳо мебошад, ки дар забониносии онро бо истилоҳи «конверсия» муаррифӣ кардаанд.

Ин ҷодисаи забонро Л.С. Пейсиков «транспозитсия» номидааст. Бояд таъкид дод, ки дар матн муносибати муносибатҳои луғавию грамматикӣ унсурҳои забонӣ равшан мешаванд.

Азбаски бо ҷунин тарзи калимасозӣ вожаҳо ба мафъум ва маънои нав соҳиб мешаванд, вале шакли луғавию фонетикӣ худро тағйир намедиҳанд, ба тадриҷ боиси тавлиди омонимҳои нав мегарданд. Баъзе мунаққидон омонимҳои луғавиро омили ба намуди зоҳирии шакли забон таъсиркунанда маъсуб медонанд. Роҷа ба ин масъала нуқтаи назари

худо донишманди рус Д.Н.Шмелёв чунин баён кардааст: «Калимањое, ки аз њисоби конверсия пайдо мешаванд, омили ба тафаккури миллат таъсиррасон мебошанд. Ин ӯ сухан дар бораи як тарзи калимасозии луѓавию грамматикӣ меравад, ки дар ӯараёни он маънои грамматикии калима тағйир ёфта, сохтори семантикию шакли овозии он бедигаргунӣ нигоҳ дошта мешавад. Конверсия аз сермаъноӣ бо он тафовут дорад, ки дар натиљаи пайдоиши маънои нави калима дар парадигма ё вазифаву мавќеи грамматикии вожањо нисбат ба шакли пештараашон тағйирот ба амал меояд. Масалан, вожаи **пир** аслан сифат буда, ба саволи «чӣ хел?», «чӣ гуна?» ӯавоб мешавад, вале зимни калимасозии **конверсионӣ**, ки унвони дигари он калимасозии морфологию синтаксисӣ мебошад, калимаи мазкур ба парадигмањои нав соёиб шуда, дар мавќеи исм корбааст мешавад. Масалан:

Муншии **пир** номаи ӯӯлапеч дар даст ворид шуд.

Пир нотагон ӯастӣ, ба умед омадаӣ. Дар ин ӯолат калима зимни як намуди ӯодисаи конверсия - субстантиватсия аз сифат ба исм гузаштааст ва нисбат ба нусхаи аввалааш муносибати омонимӣ пайдо кардааст. Дар сермаъно шудани вожањо наќши маълоз бузург аст, вале дар конверсия бе гирифтани маънои маълозӣ ӯам метавонанд дар ӯамон шакли морфологии худ ба маънои аслиаш омоним шуда, соёиби маънои нав гарданд. Дар байни ӯиссањои нутқ мавъуд будани робитаи луѓавию грамматикӣ падидаи нав набуда, он аз маръилањои дури таърих ӯизо гирифта, то замони мо идома дорад. Омили муъиме, ки тафовутњои маъноиро муайян мекунад, матн мебошад. Дар матн ӯам маънои луѓавӣ ва ӯам мақоми морфологию вазифаи синтаксисии калимањо равшан мегардад.

Кайд кардан ӯоиз аст, ки на ӯамаи ӯолатњои конверсионӣ ё транспозитсионӣ барои омонимшавии калимањо мусоидат мекунад. Конверсия дар ду шакл зуъур мекунад: **а) конверсияи муваќқатӣ ё ноустувор; б) конверсияи доимӣ ё устувор.**

Дар ӯолатњои ба конверсияи муваќқатӣ ё ноустувор дучор омадани вожањо маънои нахустин ва вазифаю аломатњои грамматикии аслии худо нигоҳ медоранд, чанд муддат сермаъно мешаванд ва тадриъан бо маънои нави худ омоним мешаванд. ӯане дар доираи ду ё зиёда ӯиссањои нутқ баробар гардиш карда метавонанд. Барои исботи ин даъво аз назар гузаронидани мақому вазифањои луѓавию грамматикии баъзе калимањоро салоњ медонем. Масалан, унсури луѓавии **банд** зуъуроти мазкурро аз сар гузаронидааст ва дар вазифањои гуногуни грамматикӣ бетағйири шакли овозию луѓавии худ ба омоним мубаддал шудааст:

банд I - асоси замони ӯозираи феъли «бастан»:

Маро ӯам **банд**, - гуфта худо пеш андохт.

банд II - пайванд, буғум (исм):

Бозор ресмони говро аз **банди** дасти худ гузаронида, бо ду даст Сафарро аз афтидан нигоҳ дошт.

банд III -поя, бунёд (исм):

Агар ӯъянд, ки **банди** аъду паймон.

На дар чашм аст, балки дар дилу ӯон.

банд IV - ресмон арғамчин:

Саркор **банди** говро аз ниъольои пахта рањо кард ва онро аз пахтазор берун баровард.

Се маънои исмии вожаи **банд**: «пайванд, буғум, поя, бунёд, ресмон, арғамчин» аз доираи маънои феълии он - **бастан** ба вуқӯъ омадааст, ки онњо оъиста - оъиста чун вожаи мустаќил дар нутқ корбааст гардида, мустаќилияти семантикӣ ба даст овардаанд. Чунин ӯодиса беасос нест, зеро ки дар натиљаи инкишофи таърихии забонамон калимањо ба тағйироти семантикию грамматикӣ ӯам дучор омадаанд. Ин далелест аз сохти флективӣ доштани забони тољикӣ, ки бо мурури замон шакли аналитикӣ гирифтааст. Воќеан, шумораи овозњо ва комбинатсияњои овозӣ, ки боиси тавлиди калимањо мегарданд, маъдуд мебошад. ӯомеа бошад, нисбатан босуръат тараққӣ карда истодааст ва ниёзу эътиёл ба номгузорӣ торафт меафзояд.

Дар нави конверсияи устувор ё доимӣ ӯодисаи бо шакли аслии худ омонимшавӣ ба мушоњида намерасад, зеро маъно ва шакли аввала дар ӯараёни рушди забон ба тадриъ аз истеъмол барояд. Бояд иқрор шуд, ки вожањои **борон, Рустам, нависанда, паранда, ришта**

ва амсоли инъо ба ӑамин гурӯи конверсия тааллуқ доранд, ки бо гунаҳои маъноии аввалаи худ пайванди омонимӣ надоранд, то ӑадде ки он маъноҳо дар ниҳояти маъдуди истеъмоли қарор доранд. Аз гуфтаҳои боло аён мегардад, ки роҳу тарзҳои конверсионии калимасозӣ зиёд бошанд ӑам, вале на ӑамаи конверсияҳо хусусияти омонимӣ дошта метавонанд. Маъмултарин навъҳои калимасозии конверсионӣ, ки бо ӑодисаи омонимия қаробат дорад, тазоуроти «субстантиватсия» (исмшавӣ), «адъективизатсия» (сифатшавӣ), «прономализатсия» (ӑонишиншавӣ), «вербализатсия» (феълшавӣ), «адвербализатсия» (зарфшавӣ) ва амсоли инъо мебошад, ки ба тариқи намунавӣ аз нақши зууроти субстантиватсия дар тавлиди вожаҳои омонимӣ ёдрас мешавем. «Субстантиватсия (лот: *substantivum* - исм) яке аз воситаҳои сермаъсули калимасозии конверсионӣ ба шумор меравад ва моҳияти онро ба исм гузаштани дигар ӑиссаҳои нутқ ташкил медиӑад».

Таснифу таълили маводи мавриди назар гувоҳи он аст, ки зимни ӑодисаи конверсия рӯи қор омадани шаклҳои омонимии нав аз қабилӣ муносибати ӑамгунӣ дар байни исмҳои ӑинс ва хос, сифат бо исм, шуморау ӑонишинъо бо исм, феълу зарфъо бо исм ва ё калимаҳои ёридиӑанда бо исм тазоуроти мутараққӣ буда, дар забони адабӣ роиъ мебошанд, дар рушду такомул аст.

Дар заминаи муносибатҳои конверсионии исмҳои ӑинс ва хос ба вуъуд омадани омонимъо. Аксарияти исмҳои хос аз исмҳои ӑинс гирифта мешаванд, зеро номъо аз ӑисоби унсурҳои луғавӣ интихобан барои номгузории одамон, ашёу ӑодисаҳо гузашта мешаванд. Исмҳои ӑинсу хос на танъо аз ӑиӑати маъно, балки бо хусусиятҳои грамматикӣ низ аз ӑам фарқ мекунанд.

Исмҳои ӑинсе, ки маъно ва мафъумҳои гуногунро ифода мекунанд, дар натиљаи дучор омадан бо ӑодисаи конверсия ба исми хос гузаштаанд: а) номи металлъо дар ифодаи номи одамон: *тилло* - *Тилло*, *нуқра* - *Нуқра*, *алмос* - *Алмос*, *пӯлод* - *Пӯлод* ва ғайраҳо; б) номи ӑисмҳои саҳт ва минералъо барои ифодаи номи одамон: *садаф* - *Садаф*, *марворид* - *Марворид*, *санг* - *Санг*, *гавъар* - *Гавъар* ва ӑоказо; в) номи гиёу растаниъо: *гул* - *Гул*, *сунбул* - *Сунбул*, *нилуфар* - *Нилуфар*, *лола* - *Лола*, *ёсуман* - *Ёсуман*; г) номи асбобу олотҳои меънат ва аслиъа: *табар* - *Табар*, *теша* - *Теша*, *сайф (шамшер)* - *Сайф ва дигарон*; номи ӑирмҳои кайҳои: *ситора* - *Ситора*, *моътоб* - *Моътоб*, *офтоб* - *Офтоб* ва амсоли инъо; д) номи парандагон ва ӑайвонот: *тӯтӣ* - *Тӯтӣ*, *майна* - *Майна*, *самандар* - *Самандар*, *бӯрӣ* (*ӯзбекӣ гург*) - *Бӯрӣ* ва мисли инъо; е) номи рӯзҳои ӑафта дар ифодаи мафъуми номи одамон ва топонимъо: *ӑумъа* - *ӑумъа*, *Душанбе (исми хоси номи одамон)* - *Душанбе* номи шаър, пойтахти Тољикистон, панъшанбе - *Панъшанбе* (номи бозори марказии шаъри Буљанд); ё) номи моъҳои ӑильрӣ: *муъаррам* - *Муъаррам*, *рамазон* - *Рамазон*, *сафар* - *Сафар*, *зуљиљъа* - *Зуљиљъа* ва монанди инъо; ж) исмҳои ӑинсе, ки мафъумҳои гуногунро ифода намуда, ба сифати исми хос қорбаст мешаванд: *мулло* - *Мулло*, *ваъдат* - *Ваъдат*, *қорбоғ* - *Қорбоғ*, *асқар* - *Асқар*, *дӯстӣ* - *Дӯстӣ*, *икром* - *Икром* ва ғайра. Чанд намуна:

гулистон I (*گلستان*) - ӑои парвариши гулъо, боғчаи гул:

Дар *гулистон* гар ба пойи булбулон хоре халад,

Наварӯсони чаман сад ӑома бар тан даранд.

«*Гулистон* » II (*گلستان*) - номи шоъасари Саъдии Шеързӣ:

Ба чӣ қор оядат зи гул табақе,

Аз «*Гулистон*»-и ман бубар вараке.

Гулистон III (*گلستان*) - 1) номи ӑамоати деъот дар ноҳияи Ваъдат;

2) номи шаър, маркази маъмурии вилояти Сирдарёи ӑумъурии Бзбекистон;

дӯстӣ I (*دوستى*)- а) рақоқати самимӣ, меърубонӣ: муқобили душманӣ.

Қасе, қ-аз *дӯстӣ* берун ниӑад пой,

Дар оини вафо саг беътар аз вай.

дӯстӣ II (دوستى)- а) номи маъалла дар ноъияи Турсунзода;

б) номи шаърак дар ноъияи Шаъртус.

икром I (اکرام) (ад): мўътарам доштан, лутфу маръамат ва баҳшиш намудан:

Писанд омада ӯусни гуфтори мард,

Ба назди худааш хонду **икром** кард.

икром II (اکرام) - иззат ва эътиром намудан; навозиш кардан: Абдусаид ба фармони мо бар асари вай бимонд ва ўро бидид ва зиёдати икромии мо ба вай расонид (Таърихи Байъақӣ).

Ба ӯамин тариқ, исмиҳои ӯинс зимни гузариш ба исмиҳои хос маъноии луғавии худро нигоҳ дошта, вазифаи морфологию синтаксисии худро таъйир медиҳанд. Исмиҳои хос низ тавассути ба конверсия дучор шудан имконияти ба исми ӯинс гузаштанро соҳиб мешаванд: **Хулиган** – насаби оилаи ӯинояткори ирландӣ ба маъноии «авбош»; **Маузер** ихтироъкори немис, ки ихтирокори туфангча (таппонча) мебошад. **маузер** – як навъ силоҳи оташфишон: **зол** – пир, мӯйсафед, одами фартут:

Чӣ хуш гуфт **золе** ба фарзанди хеш,

Чу дидаш палангафкану пилтан.

Зол – номи падари Рустам, ки сафедмӯй зоида шуда буд ва ўро Золи Зар меномиданд.

Зол имрӯзҳо дар забони адабӣ ва дар нутқи гуфтугӯӣ ба маъноии сифатӣ (адйективӣ)-и «маккор», «фитнагар» мавриди истифода қарор дорад:

Шабона кампири **золе** ба хона,

Даромад ногаҳон бо сад баъона.

ПАЙНАВИШТ:

1. Грамматикаи забони адабии ӯозираи тоҷик. ӯ.2. - Душанбе: Дониш, 1986. -371 с.
2. Грамматическая и лексическая семантика. Лингвистические исследования АН СССР, Институт языкознания. -М.,1970. -252 с.
3. Гаффоров Р. Шеваи ӯанубии забони тоҷикӣ. 3. - Душанбе: Дониш, 1979. -279 с.
4. Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка. -М.: Изд. Московского университета, 1975. -206 с.
5. Потапов Ю.Б. Словообразовательная транспозиция в персидском языке в сопоставлении с русским. Автореф. дисс. канд. филол. наук. -М.,1987. -20 с.
6. Рустамов Ш. Оид ба калимасозӣ ва ӯусни сухан//Садои Шарқ, 1971, №6. 114-124 с.
7. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ӯозираи тоҷик, -Душанбе: Дониш, 1972. -79 с.
8. Смирнитский А.И. Лексикология английского языка. – М. Изд –во лит. На иност.яз., 1956.- 260 с.
9. ӯусейнов ӯ, Шукурова К. Луғати терминҳои забоншиносӣ. -Душанбе: Маориф, 1983.-255 с.
10. Шмелёв Д. Н. Лексика русского языка. М. 1977. -124 с.
11. 14. Фаръанги осори ӯомӣ.(Таъияи матн бо пешгуфтор, тавзеъот ва феърасти А.Нуров) – Душанбе. 1983. -1144.
12. Фаръанги ашъори Рӯдакӣ.(Таъияи матн бо пешгуфтор, тавзеъот ва феърасти А.Нуров) – Душанбе. 1990. -365.
13. Кабиров Ш. Луғати омонимҳои забони тоҷикӣ. Душанбе: Маориф. 1992.-234 с.
14. Фаръанги забони тоҷикӣ (дар зери таърири М. Шукуров, В.А. Капранов ва диг.). -М.: Советская энциклопедия, 1969. 1- 952 сах., ӯ., 2. - 900 с.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-152-45-49

ОПИСАНИЕ ПРИРОДЫ В ГАЗЕЛЯХ АХМАДЖАНА РАХМАТЗОДА

РАХМАТОВА ДИЛРАБО АХМАДЖОНОВНА

канд.филол.наук,
доцент кафедры таджикского языка ТГУПБП
Таджикистан, Худжанд

В статье рассматривается пейзаж в поэзии Народного поэта Республики Таджикистан Ахмаджана Рахматзода. Определено, что соматизмы в газелях поэта при описании природы являются средством, показать лирического состояния героя газеля. Автор пришёл к выводу, что в некоторых газелях поэта это особенность раскрыта от начала до конца, плавно показана сюжетная линия газелей.

В большинстве газелей поэта для описания природы и раскрытия ощущения художественного образа используются соматизмы.

Ключевые слова: пейзаж, Ахмаджон Рахматзод, описание природы, газель, лирический герой, соматизм, природа, человеческие качества.

DESCRIPTION OF NATURE IN GHAZAIS AHMADJON RAKHMATZOD'S

RAKHMATOVA DILRABO AKHMADJONOVNA

Candidate of Philological Sciences,
Associate Professor, Department of Tajik Language, TSUPBP
Tajikistan Republic, Khujand

The article is analyzed the landscape in the poetry of the People's Poet of the Republic of Tajikistan Akhmadjon Rakhmatzoda. It has been determined that the words in the poet's ghazals, when describing nature, are considered as a means of showing the lyrical state of the ghazal's hero. The author came to the conclusion that in some of the poet's ghazals this feature has been revealed from beginning to end, and the plot line of the ghazals is smoothly pointed.

In most of the poet's ghazals, somatisms are used to describe nature and reveal the feeling of an artistic image.

Key words: landscape, Akhmadjon Rakhmatzod, description of nature, gazelle, lyrical hero, somatisms, nature, human qualities.

МАНЗАРАНИГОРӢ ДАР ҒАЗАЛИЁТИ АҲМАДҶОНИ РАҲМАТЗОД

Шоири халкии Ҷумҳурии Тоҷикистон устод Аҳмадҷони Раҳматзод аз шоирони навардозу тозаҷӯест, ки дар жанри ғазал низ тозакориҳои ҷадид дорад, зеро ҷовидонатарин жанре, ки марҳилаҳои гуногуни адабиётро пайванд бахшидааст, ғазал аст.

Манзарапардозӣ дар шеърӣ тоҷик таърихи куҳан дорад. Шафеи Кадканӣ ҳамин вижагии шеърӣ тоҷику форсро таҳқиқ намуда, зикр месозад, ки: "...Шоирони ин давра тасвирро василае барои илқои маонии зеҳнии худ намедонанд, балки навъе тазйин ба ҳисоб меоваранд, ки дар ҳар мадҳае бояд аз он тазйин суд ҷуст, монанди ранге, ки бояд бар деворе ё даре ба қор равад, бе он ки таваҷҷуҳ шавад ба ин ки оё дар сохтмони ин девор ё ин дар чӣ моя ба ранг ниёз ҳаст ва агар ҳаст, чӣ навъ ранге ва чӣ андоза" [1, 146]. Ҳамин махсусияти шеърро бо аксари анвои он дар ашъори шуарои классикӣ муосир дучор омадан мумкин аст. Намунаи олии он баҳорияи устод Рӯдакист.

Манзаранигорӣ дар шеърӣ муосир ба маротиб бештар аст ва дар аксари анвои адабӣ шуарои мо табъ озмуда, табиати кабирро бо табиати сағир тавъам ҳисобиданд. Ҷуноне ки Қутби Киром дар яке аз шеърҳои худ меоварад:

Кӯҳҳо имрӯз домоданд бар сарҳо лачак,
Сабз гашту панча зад хори ғурур.
Мурғҳо озод гаштанд аз кушо-пӯши катак,
Шуд зи хилватгоҳи худ берун суғур [2,56].

Ё устод Фарзона чое чунин меорад:

Гулномаи бешуморро кардам хатм,
Девони бунафшазорро кардам хатм.
Ҳамроҳи ту эй ҳамсабақи сабзосабз,
Донишкадаи баъорро кардам хатм [7,194]

Устод Раҳматзод низ шоири тасвиргарост. Дар ашъораш ӯ лаҳзаҳои ҳаёти инсонӣ ва руҳияи қаҳрамони лирикиро зиёд тасвир кардааст ва ҳамин хусусияти шеърӣ ӯро профессор А. Сайфуллоев зикр сохта, оварда буд, ки: “Ҷ шеърҳои дорад, ки саропо манзаравист. Аз пайванди пурҳаяҷони ошиқу маъшук ҳамчун рассом манзараи зиндае эҷод мекунад, ки волотар аз манзараи табиат ва зеботар аз ҳусни дилрабои вай аст”[5,59]. Ин вижагӣ на танҳо хоси шеърҳои нимоию ҷаҳорпораҳост, балки дар ғазалиёти шоир низ фаровон аст ва ҳамин гуна манзараофарину сифатсозӣ барои бозгӯи ҳолати шахс бо санъати ташҳис аз нодиракориҳои шоиранд. Ин падидаи ғазалиёти шоирро хостем дар мақолаи ҳозир баррасӣ намоем. Масалан, дар шеърӣ фавқ шоир ифодаи устувори забони тоҷикӣ “даст афшонидан”-ро, ки бо маънои маҷозии рад кардан (*бо ишораи даст*); аз баъри чизе гузаштан, сарфи назар кардан; ба эътибор нагирифтани [220] аст, истифода намудааст. “Қиссаи умри рафта”-ро аз “забони барг” шунидану “дастафшонӣ ба умр”-киноя аз зудгузарию умри инсон аст.

Бишнава аз барги фитода қиссаҳои бодро,
Дастафшонӣ ба умру ҳастии барбодро [3,58].

Устод Раҳматзод бо истифодаи узввоҷаҳо дар тасвири ҳолат ва руҳияи бадеии қаҳрамони лирикияш хеле устокорона истифода бурдааст. Калимаҳои соматикӣ дар ашъори шуарои давр ҷойгоҳи махсусро касб намуда, дар хусуси мавзӯи мазкур таҳқиқотҳои алоҳидае аз ҷониби муҳаққиқон Ҳасанзода А., Шокиров Т.С., Собирова М.А., Алишерзода Ф., Бобоева Т., Олимҷонов М. ва дигарон ба субут расидааст. Ин аст, ки тасвири айнии воқеият, ки бо додани сурати тасвир эҳсоси хонандаро ба таҳарруқ меорад, ҳосатан бо вожаҳои соматикӣ ҷолиби баён гардидааст. Вожаҳои **забон, дил, каф, ангушт, сар, пой, абрӯ, тан** ва ғ. дар баёни образҳои манзараи тасвирнамудаи шоир бори маънӣ мекашанд.

Гирён кунад ҷони маро оҳи ҳазини моҳтоб,
Аз чаҳми абр меҷакад ашқи ғамини моҳтоб [3,77].

Шоир шаби моҳтобиро тасвир намуда, хирагии нури онро ба “оҳи ҳазин” ва абрҳои осмону ҷакидани боронро “ашқи ғамини моҳтоб” шабеҳ дода, боронро “ҷакидани ашқ аз чаҳми абр” ба нопадид шудани моҳтоб зери абр ташбеҳ кардааст. Бо ин шоир манзараи шаби тираю борониро пешорӯи хонанда меорад. Тасвир дар ғазалиёти Раҳматзод, яъне додани сифати инсонӣ ба табиат бештар бо узввоҷаҳо ифода гардида, таъбирот ва ибораҳои ҷолибе, ки зимни ин калимот офарида шудаанд, маъниҷӯиву маъниёбӣ ва тасвирсозии бесобиқаеро ифода месозанд: **забони сабзи барг, дили хуршедфар, кафи пуроби барг, ангушти тари хуршед, гардунсар, кафбод, абрӯи сабзи гандум, тани дарё, мавҷи сабукпой, абрӯпаронии фалак, панҷаҳои шоҳа, парастуҳои абрӯ, моҳии сурхи лаб** ва ғ. ҳама дар ифодаи маънии бикру ғарро, ташҳисонидани табиати кабир омадаанд.

1.Тасвири пурраи табиат аз оғоз то анҷоми ғазал ва додани сифати инсонӣ ба он.
Дар “Девони ғазал”-и шоир ғазалҳои дучор мегарданд, ки саропо манзаравӣ буда, бо истифода аз санъати ташҳис додани сифати инсониро ба табиат фаро мегиранд. Аз ҷумла, дар ғазали зер ҳамин хусусиятро дидан мумкин аст:

Эй моҳ, аз таровати мӯ субҳ медамад,
Хуршед, аз харорати рӯ субҳ медамад!
Бод аз тапидани нафаси кӯҳ мерамад,
Аз ҷак-ҷаки қафаш сари кӯ субҳ медамад.

Бед аз қариби оҳи лаби об мелапад,
Дар шилдироси қаҳ-қаҳи чӯ субҳ медамад.
Дар майсаҳо кашида ба абрӯй вусмаро,
Аз хандаҳои лола фуру субҳ медамад.
Дар ғабғаби сафеди дара монд чашми ман,
Аз гардани сафеди сабӯ субҳ медамад [3,73]

Дар ғазали мазкур шоир дамидани субҳро бо ибораҳо ва таъбироти “таровати мӯ”, “ҳарорати рӯ”, “чак-чаки каф”, “оҳи лаби об”, “ғабғаби сафеди дара”, “гардани сафеди сабӯ” тасвир намуда, сахнаи ҷолиберо пешорӯи хонанда чилвагар мекунад. Дар бархе аз ғазалҳои Раҳматзод манзара ва симои тасвиршаванда бо калимот, ибораву таъбирҳои тозаю махсус рӯи саҳфа омадаанд, ки хоси қаҳрамони шоиранд. Ин гуна бозёфтҳои маънавӣ ва тасвироти манзараю ҳолати руҳӣ аз огоҳии пурраи шоир аз илмҳои замон ва имконоти бепоёни забони бою шоиронаи тоҷикӣ дарак медиҳанд, зеро ба вижагиҳои табиат шабеҳияти узвҳоро дар шеър нишон дода тавоништан аз шоир дониши амиқи илмҳои табиӣ ва огоҳии тамом аз имконоти забони модарино тақозо менамояд. “Вазиши бод”-ро шабеҳи “нафаси кӯҳ” доништан, “домони сабзи талу таппа”-и он шабеҳи “вусмаи абрӯ”, дамидани сапедаро дар дараи кӯҳ ба “ғабғаб” шабеҳ додан—ин ҳама тасвиркориҳои монавӣ дар шеър истеъдоди комил, маҳорати баланд ва дониши пурвусъати муаллифро нишон медиҳад. Албатта, узввожаҳо дар ин шеър маъниҳои маҷозиро ифода намуда, байни абёти ғазал таносуби кавиеро ташкил мекунад. Ҳодисаи ба тасвир кашидаи шоир ҳодисаи маъмулист, лек нигоҳи пурвусъати ӯ, шабеҳ додани ҳар як узви инсонро ба табиат дар тасаввури хонанда падид овардани як манзараи ҷолиб аст.

Ё дар ғазали дигар:

Субҳро тамошо кун, медарад гиребонро,
Моҳи ширполоро, офтоби тобонро.
Синаи маҳашро бин дар ҳарири пушти абр,
Мепучад ба ахтарҳо тукмаҳои пистонро.
Қуллаи чу ғаҳвора карда дар бағал ин мом,
Ҳамчу шамс бикшояд синаҳои рахшонро.
Комаки уфукро бин сурх чун лаби кӯдак,
Мемакад чу шири абр анвари дурахшонро.
Пушти қулла шуд пинҳон моҳтоби хамхурда,
Дар паси гиребонҳо синаҳои ларзонро.
Дар таровати шабнам қатраҳои шираш бин,
Ком мезанад нармак тифли субҳ дандонро.
Кафк мезанад дигар ҳар шукуфаро лабҳо,
Мемакад гулоб аз он ғунчаҳои пистонро...[3,73]

Дар ғазали мазкур манзараи дамидани субҳ, баромадани офтоб, паси қуллаҳо намоён гаштани нури он, аз паси абрпораҳо пароканда шудани анвори офтоб, рӯи гулҳои саҳарӣ рахшидани шабнам тасвирест, ки маъмуланд, аммо шоир эҷози ҳунари мусаввирии худро ба тариқи як рассоми моҳир чилва додааст. Дар ғазали мазкур ҳаракати ашё хусусияти инсониро гирифта, ба тариқи узввожаҳо табиат ташхисонида шудааст. “Субҳ” мисли модарест, ки “гиребон медарад” то ба тилфаш – “офтоб” шир диҳад. Қуллаҳои кӯҳ чун ғаҳвора-бархостани тифл аз он - аз баромадани офтоб, тағйири табиат, - падид шудани офтоб-“аз хоб бархостани тифли субҳ”, нопадид шудани шабнам, яъне бо нури офтоб хушк шудани оби рӯи гулҳо, бо таъбири “ком задани тифли субҳ” хеле моҳирона ба қалам дода шудааст. Бо хондани ғазали мазкур дар оғоз пай намебаред, ки сахнаи тасвирнамудаи шоир як рӯзи муқаррарии моро нишон медиҳад, чун жарфтар меандешед, робитаи байни вожаю таркибҳо мисраву байтҳоро тааммул менамояд, пайдо мегардад, ки табиати кабир бо табиати сағир-инсон тавҷам аст. Ҳамин хусусиятро адиб хеле моҳиронаву мӯшикофона ба қалам медиҳад.

Профессор Т.С.Шокиров тамоили рушди истифодаи узввожаҳо пай бурда, меорад, ки: “Солҳои охир ба қазияи вижагиҳои тасвирии узввожаҳо дар асари бадеӣ таваҷҷуҳи зиёд дода

шуда истодааст... ин масъала дар адабиёти тоҷик кайҳост, дар маркази диққати адибону олимон қарор дорад”[8,70]. Манзаранигорӣ дар ғазал бо истифодаи узввожаҳо ва нишон додани табиати инсонӣ дар асоси ҳодисоти табиати аслии кори саҳлу осон нест ва чунин ҳунару санъатро дар тасвири ҳолати руҳонии қаҳрамони лирикӣ истифода бурдани шоир аз таъби латифу ҷўянда ва нозуку нодири устод Раҳматзод гувоҳӣ медиҳад.

2. Манзаранигорӣ дар абёти ҷудогонаи ғазалҳо

Абрӯпаронии фалак-исторареzi Каҳкашон,

Аз Зўҳраи ҷангӣ шунав сози ҳазини моҳтоб [3,77].

Абрӯпаронӣ ё абрӯ паронидан дар “Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ” **абрӯ парондан ба ғамза**, ғаммозӣ кардан, ба касе ишораи абрӯ кардан омада, Зўҳра- Ноъид, сайёрае, ки онро мутрибаи фалак ва олиёи зебоиву санъат мешуморанд, аст[9,320]. Каҳкашон- дар “ФТЗТ” маҷмуи ситораҳои беҳисоб, ки гирди як меҳвари умумӣ давр мезананд, маънидод гардидааст[6,591]. Абрӯпаронии фалак-киноя аз тирагию абрнокӣ осмон, “аз Зўҳра шунидани сози ҳазини моҳтоб”-киноя аз хирагии нури моҳ аст, ки одатан дар шабҳои абрнокӣ осмон мушоҳида мегардад. Ҳамин ҳаводиси оддӣ табиатро шоир бо каломи муҳайял, хеле зебо нишон додааст.

Устод Раҳим Ҷалил соҳиби истеъдоди баланди тасвиркорӣ Раҳматзодро дарк намуда, дар пешгуфтори нахусткитоби ӯ “Баҳори ҳаёл” зикр кардааст: “Аз ашъори ӯ рангу бӯи баҳори деҳа, марғзорону майдонҳои он ба машом мерасад...”[4, 461] Ва ҳақ ҳам буданд устод Раҳим Ҷалил, зеро дар ҳақиқат на танҳо дар шеърҳои суннативу нимоии шоир, балки дар ғазалиёти ӯ низ тасвирҳои зеҳннишини баҳори деҳа ва манзараҳои гуногуни ҳаводиси табиат зиёд ба назар мерасанд. Шоир дар тасвиrotу маъниофарӣ узввожаҳоро устокорона дар пурра намудани манзараи дилхосташ истифода бурда, ба комёбиҳо ноил гардидааст.

Дар нигориши манзараҳои табиат ва олами набототу маҳлуқот устод Раҳматзод ногузир ба олами инсонӣ, ба ҳислату симои қаҳрамони лирикиаш тавъамии табиати гуногунфаслро баробар ҳисобида, асрори вучуди ӯро аз ин офарида меҷўяд.

Муаллақ мезанад дил мавҷ андар мавҷ дарёро,

Надидаст инчунин моҳӣ касе дар мавҷаи мўят [3,139].

Дар байти мазкур “мавҷи дарё” ба “мўй” ва талотумҳои он ба “дил” шабеҳ ёфта, гирифтории қаҳрамони шеър ба “моҳӣ” монанд гардидааст. Муаллақ задани дил, моҳӣ дар мавҷи мў, мавҷпечии дарё – киноя аз муҳаббати содиқонаи образи бадеии шеър, чи хеле ки моҳӣ бе дарё нобуд мегардад, қаҳрамони лирикии шеър низ бе муҳаббати ёр вучуд дошта наметавонад.

Чунон чун лонаҳои дастакҳо чашии маъ холист,

Баҳорон мужда меорад парастуҳои абрўят [139].

Дар байти зикршуда ҳолати образи бадеии шеър бо ташбеҳ ёфтани холигоҳи чашм ба “лонаҳои дастакҳо” ва “муждаи баҳор” аз сабзармонии қаҳрамони лирикӣ бо ибораи “парастуҳои абрў” дар таносуби қавии маъной корбааст гардидааст. “Парастуҳои абрў” – киноя аз абрӯи вусмадори ёр аст, ки рамзи баҳори сабзро дорад. Симое, ки шоир дар ғазалҳои меофарад чун анъанаи адабиёти ҳазорсолаи мо симои шахси озода некандеш ва ошиқи содиқе, ки дар ҳар наمودу гулу гиёҳ, парандаву олами наботот чехраи ёрро мебинад ё монанд месозад, аст.

Ҳамин тариқ, манзаранигорӣ дар ғазалиёти Аҳмадҷони Раҳматзод, ки зодаи таҳайёлоти бадеӣ ва афкори пешрафтаи шоиранд, имкон додаанд, ки ӯ аз тамоми назокати забони тоҷикӣ бо устодӣ истифода барад, то ашъораш зебою шево ва пурбору пурмуҳтаво бошанд. Дар бархе аз ғазалиёти шоир ин хусусият аз матлаъ то мақтаъро фаро мегирад ва хати сюжети ин гуна ғазалҳо бомаром қашида шудааст. Дар аксари ғазалиёти устод Раҳматзод манзаранигорӣ барои нишон додани ҳолати руҳии қаҳрамони лирикӣ ба кор рафтаанд. Ҳунари шоирии адиб низ дар ҳамин тавоногии корбурди вижагиҳои забони модарӣ бо тасвири табиати кабир ва додани сифати инсонӣ ба он бо истифодаи узввожаҳо равшантар зухур кардааст.

ПАЙНАВИШТ:

1. Кадканӣ Муҳаммадризо Шафеъӣ. Сувари хаёл дар шеъри форсӣ. / Муҳаммадризо Шафеъии Кадканӣ. – Техрон: Интишороти вазорати иттилоот ва култури ҚИЭ, 1368. – 588 с.
2. Киром Қутбӣ. Минбари вичдон / Қутбӣ Киром. – Душанбе: Адиб, 2012. – 312 с.
3. Раҳматзод А. Асарҳои мунтахаб. -Хучанд: Хуросон, 2022. Ҷ.1.-511с.
4. Раҳим Ҷалил.Баҳори хаёли рангин /Сухан аз ҳафтоди Раҳматзод (таҳия, тадвин ва пешгуфтори Шоира Олимова). — Хучанд:Хуросон. 2024. саҳ.461-463.
5. Сайфуллоев Атахон. Шоири рангинхаёл/Сухан аз ҳафтоди Раҳматзод (таҳия, тадвин ва пешгуфтори Шоира Олимова). — Хучанд:Хуросон. 2024. саҳ.51-65.
6. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1-2. – Душанбе: Пажӯишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ, ҷ.1, 2008. -950 с.; ҷ.2, 2008. -945с.
7. Фарзона. Себарга- Хучанд: Ношир, 2011-436с.
8. Шокиров Т.С. Назаре ба баъзе масъалаҳои забон.-Хучанд, 2024.-С.67-77.
9. Шоҳаҳмад А. (Суруш). Фарҳанги ашъори Камоли Хуљандӣ. -Хуљанд: Пайванд, 1996. - 1014с.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-152-50-55
ӘОЖ 81`373.46

«БАБЫРНАМАДАҒЫ» ӨЛШЕМ АТАУЛАРЫ

КӨШЕКӘЛІ ӘНЕЛ ТҮРЛЫБЕКҚЫЗЫ

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің қазақ тілі мен әдебиеті
кафедрасының 4-курс студенті,
Көкшетау, Қазақстан

Аңдатпа. Көркем әдебиет пен тарихи-мемуарлық шығармалардың лексикасын зерттеу сол дәуірдің мәдени-әлеуметтік және тілдік контекстін терең түсіну үшін аса маңызды. Сөздер – ойды жеткізу құралы ғана емес, сонымен бірге халықтың дүниетанымы, материалдық мәдениеті, этникалық және мәдениетаралық байланыстары туралы маңызды ақпарат көзі. «Бабырнама» сияқты өмірбаяндық шығармаларда бұл әсіресе өзекті, өйткені мұнда автор өз өмірінде болған оқиғаларды баяндауда тұрмыстық заттар атауларын, этнонимдерді, топонимдерді, өлшем бірліктерін т.б. лексемаларды қолданып тарихи оқиғаларды өзінің өмірлік тәжірибе призмасы арқылы суреттейді.

Ферғана (Орта Азия), Кабул (Ауғанстан), Хиндустан (Үндістанның солтүстік бөлігі) елдерінде XV ғасырдың аяғы – XVI ғасырдың басындағы оқиғаларды қамтитын «Бабырнама» еңбегі Орта Азия түркі халықтары арасында кеңінен қолданылған, қазіргі қазақ әдеби тілінің қалыптасу тарихынан да сыр шертетін шағатай тілінде жазылған. Бұл мақалада ақын, жазушы, тілмаш, ұлттанушы, билеуші, алпауыт мемлекеттің негізін қалаушы Захир ад-дин Мұхаммед Бабырдың қаламынан шыққан бұл туындыда қолданылған өлшем атаулары тілдік және экстралингвистикалық тұрғыдан қарастырылады. Көшпенді және отырықшы мәдениетте өмір сүрген әр халықтың тілінде өзіне тән өлшем жүйесі болады. Оны зерттеу арқылы сол халықтың дүниетанымын, мәдениетін тануға болады. Ал «Бабырнама» – этнографиялық мәліметтерге өте бай, көшпенді өзбек-қазақ, отырықшы парсы-сарт, үнді халықтарының өлшем жүйесін сипаттайтын құнды жазба ескерткіші.

Мақалада «Бабырнамадағы» өлшем бірліктері ұзындық, қашықтық, салмақ және көлем өлшемдері сияқты топтарға жіктеліп қарастырылды. Сонымен қатар ортағасырлық өлшем атауларының қазіргі қазақ тіліндегі қолданысы сараланды. Зерттеу барысында салыстырмалы талдау, лексика-семантикалық талдау, этимологиялық талдау әдістері қолданылды.

Кілт сөздер: Бабырнама, өлшем атаулары, сандық ұғым, этнографизм, шағатай тілі.

КІРІСПЕ

Әдеби және тарихи ескерткіш ретінде бағалы «Бабырнама» – орта ғасырлардағы Орта Азия, Ауғанстан және Үндістан тарихын баяндайтын мемуарлық шығарма. Авторы Захир ад-дин Мұхаммед Бабыр (1483-1530) бұл еңбекті шағатай тілінде (орта ғасыр түркі жазба тілінде) жазған. Аталған еңбек үш бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімі XV ғ. Мауереннахрдағы саяси оқиғаларды баяндайды. Екінші бөлім Бабыр сол заманда Кабул уәлаяты деп аталған қазіргі Ауғанстан жерінде болған оқиғаларды қамтиды. Соңғы бөлімде Хиндустан (қазіргі Үндістанның солтүстік ауданы) елі мен жері жан-жақты қарастырылған. Автордың аталған мемлекеттерде мекен еткен халықтардың тілін, ділін, дінін, тұрмыс-тіршілік ерекшеліктерін т.б. егжей-тегжейлі сипаттауы оны ұлттанушы деп есептеуге негіз бола алады.

«Бабырнама» – XV-XVI ғғ. Орта Азия, Ауғанстан мен Үндістанда қолданылған өлшем жүйесі жайлы құнды мәлімет беретін маңызды жазба ескерткіш. «Бабырнаманың» түпнұсқасы бүгінге дейін жеткен жоқ. Бабыртануда түпнұсқаға жақын деп есептелетін нұсқа – 1700 жылдары көшірілген, Хайдарабад қаласында сақталған мәтін. Зерттеу материалы ретінде аталған көшірме мәтіні [1] алынды. «Бабырнамадағы» өлшем атауларының мағынасы, шығу төркіні, стильдік қызметі қарастырылып, қазақ тіліндегі қолданысы зерделенеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Өлшем атаулары – белгілі бір сандық мөлшерді, ұзындықты, салмақты, көлемді, қашықтықты немесе уақытты білдіретін тілдік бірліктер. Әр халықтың дәстүрлі өлшем жүйесі болады, ал тарихи шығармаларда кездесетін өлшем бірліктері сол кезеңдегі тұрмыс пен мәдениеттен хабар береді. «Бабырнамада» Бабыр жорық жолдарының қашықтығын, қалалар арасының алыс-жақындығын, заттардың көлемі мен салмағын сипаттау үшін әртүрлі өлшем атауларын қолданған. Бұл атаулардың бірқатары шығу тегі жағынан түркілік болса, енді бірі араб-парсы тілдерінен енген. Үндістан елінің ерекшеліктерімен таныстырған бөлімдерде хинди тіліндегі өлшем атаулары да сипатталады.

Арақашықтық, ұзындық өлшем атаулары: *bir oq atımı* (бір оқ атымы), *bir gaz atımı* (бір оқ атымы), *bir tır-i gaz atımı* (бір оқ атымы), *bir nišana atımı* (бір нышана атымы), *bir nayza boyı* (бір найза бойы), *uğaç* (ағаш), *qarı* (қары), *qarış* (қарыш), *kuroh* (курох), *mīl* (мил), *qadam* (қадам), *şar ı* (шарғи), *tutam* (тұтам), *qulaç* (құлаш), *biläkçä* (білекше) т.б.

Көшпенділер үшін арақашықтық өлшемі, әдетте, «оқ атымы» болған. Қазіргі өлшеу жүйесіне (км, м т.б.) қарағанда дәл болмаса да, әсіресе әскери немесе аңшылық контексте көшпенді түркілерге өте түсінікті және қолданбалы өлшем атауы болған, себебі олар қай оқ түрінің қандай қашықтыққа ұшатынын білген. І.Кеңесбаев ұзындық өлшемді білдіру қызметінде қолданылған фразеологизмдерге оқ бойы, оқ атым жер, оқ жетер жер тұрақты тіркестерін жатқызады. Бұл фразеологизмдер «өте жақын, тым таяу жер», «оқ жетер қашықтық», «садақ, мылтық оғының тік ұшып барар шамасы» дегенді білдіреді [2, 414 б.].

Көшпенді түркілер, оның ішінде қазақтар да, уақыт пен кеңістікті найза бойымен, оқ атымымен т.б. есептеген. Бабырдың аталған өлшемдерді қолдануы ол үшін көшпенді мәдениет жат емес екенін көрсетеді. Найза қаруымен уақытты да, қашықтықты да есептеген: «*Āftāb bir nayza boyı çıqqanda Rustam Türkmānī, kim qaravulluqqa yibārilip edi, xabar keltürdi...*» [1, 471 б.] = «Күн бір найза бойы шыққанда қарауылдыққа жіберілген Рүстем Түркімени хабар әкелді». Фразеологизмдерді синтаксистік жіктеуде Ә.Қайдар оны «пысықтауыш» тобына жатқызады: «Күн найза бойы көтеріле бергенде, жау жағында бір дүрбелең басталды» [3, 208 б.]. Күннің найза бойында тұруы түс уақытын білдіреді. Ендігі бір жерде Мақсұт Керіктің неліктен солай аталғаны жайлы сөз еткенде: «*Bu avlarda ğalaba kişini va atni šāx uruptur. Bir avda Maqşūd atlıĝ ĉuhraning atını šāxi bilä nayza boyı taşladı. Bu jihātdın "Maqşūd-i Karg"ĝä mulaqqab boldı*» [1, 591 б.] = «Бұл аулауда көп кісіні және атты мүйізбен ұрды. Бір аңға шыққанда Мақсұт атты жігіттің атын мүйізбен найза бойы тастады. Бұл себепті Мақсұт-и Керік» деген лақабы болды», – дейді. Осындағы *найза бойы* найза бойына тең келетін арақашықтықты білдіріп қолданылған.

Уақыт өлшемі. Орта ғасырларда уақыт аспан денелері (Күн, Ай, жұлдыз бен жұлдыз шоғырлары), сағат түрлері (күн сағаты, құм сағат, от сағат т.б.) және бес намаз уақыт арқылы есептелген. Тәуліктегі уақытты көрсету үшін «Бабырнамада» қолданылған намаз уақыты: *fard vaqtı* (парыз уақыты) – парыз намаздар оқылатын уақыт; *sunnat vaqtı* (сүннет уақыты) – таң сәрі, таңертең; *namāz-i bāmdād* (бамдат намаз) – таң намаз уақыты, екінші таңның атуынан күннің шығуына дейінгі мезгіл; *namāz-i peşin/ peşin* (бесін намаз) – күннің көктің ең жоғары тұсынан батысқа қарай ауа бастағанда басталып, барлық нәрсенің көлеңкесінің өзінен бір есе ұзаруына дейін жалғасады; *namāz-i dīgar* (намаздыгер уақыты) – бесін уақытының шыққан сәтінен бастап, күннің батуына дейінгі мезгіл; *namāz-i šām* (намазшам уақыты) – күннің толық батуынан басталып, шапақтың жоғалуымен аяқталады; *iki namāz arası* (екі намаз арасы); *namāz-i šām bilä namāz-i xuftan arası* (намазшам мен құптан намаз арасы); *namāz-i xuftan* (құптан намаз) – қызыл шапақтың жоғалған сәтінен екінші таңның атуына дейінгі мезгіл. Аспан денелеріне қатысты мезгілдер: *āftāb dalv burjida* күннің сүкұйғыш жұлдызында болуы; *āftāb ħamal burjıĝa taħvīl qıldı / āftāb ħamalĝa taħvīl qıldı* күннің қошқар жұлдызында болуы; *āftāb ħūt burjida* – күннің балық жұлдызында болуы; *āftāb qaws burjida* – күннің мерген жұлдызында болуы; *kün tuĝar vaqt* (күн туар уақыт) – таң сәрі; *āftāb ĉıqa* (күн шыға) – таңертең;

āftāb bir nayza boyı çıq- (күн бір найза бойы шыға) – түскі уақыт; *āftāb oltura / zavāl vaqtı* (күн отыра) – кеш, күн батар уақыт. Бұдан өзге де уақыт өлшемдері «Бабырнамада» тіркелген: *bir sūt bışım* (бір сүт пісім) – сүт пісіп үлгеретіндей уақыт. Өте қысқа мерзімді білдіретін халықтық өлшем; *naqāra vaqtı* – дабыл соққан уақыт, таң я кеш уақыты т.б. Бабыр бір тәулікті жиырма төртке бөлетінін, әрқайсысын *sā`at* (сағат), әр сағатты алпысқа бөлетінін, әрқайсысын *daqīqa* (минут) деп атайтынын жазады. دقیقه [дақиқа] атауын қазақ тілінде халықаралық *минут* сөзі алмастырды. Үндістанда тәулікті өзгеше санайтыны атап өтеді: «Hind eli kečā kündüzni altmış qismat qılıpturlar. Har qaysını bir garī deptürlär. Yana kečāni tört va kündüzni tört qismat qılıpturlar: har qaysını pahar deptürlär kim Fārsī pās bolğay. Ol vilāyatlarda pās va pāsbān ešitilür edi» [1, 621 б.] = «Үнді елі тәулікті алпыс бөлікке бөледі. Әрқайсын бір *гари* деп атайды. Және түнді төрт, күндізді төртке бөледі: әрқайсын *nahar* дейді, парсыша *нас* болады. Сол уәлаяттарда *нас/насбан* деп естіледі», «Yana har garīni altmış bolupturlar. Har birini pal deptürlär» [1, 623 б.] = «Және әр гарины алпысқа бөледі. Әрбірін *нал* деп атайды». *Pahar, nas (насбан), nal* – осылардың ішінде уақытты көрсету үшін Бабыр *nahar* өлшемін ғана қолданады. Бұл өмірбаянның көп бөлігі Үндістанда жазылғанымен түсіндіріледі. «Бабырнамадағы» уақыт санау жүйесінің аспан денелерінің орналасуы, сондай-ақ намаз оқу уақытына негізделуі Орта Азиядағы астрономиялық білімнің жоғары деңгейде дамығанын және исламдық діни тәжірибенің күнделікті өмірде терең тамыр жайғанын көрсетеді. Көшпелілер күн арқылы уақытты санаған және бұл олардың күнделікті өміріндегі уақытты өлшеудің ең ежелгі және табиғи түрлерінің бірі болды. Кең дала жағдайында аспандағы күн мен жұлдыз басты бағдар болды.

Жер өлшемі (ұзындық құралы): танап, *tegirmān suı* (диірмен суы) – диірмен үшін қажет су мөлшері.

Танап (*tanab*) – жер өлшеуге арналған арқан, жермерзім. Бұл парсының танаб («арқан») сөзінен шыққан өлшем атауы. Бабыр «танап» сөзін Үндістанға келген соң, жер қашықтығын есептеу ісінде қолданады. Ол арнайы жарлық арқылы жол қашықтықтарын өлшеуді бұйырғаны тарихтан белгілі. Мысалы: «...өлшеуші танап ұзындығы қырық қары етіп бекітілді, әрбір қары осы айтылған қарының жартысына тең деп есептелді; жүз танап бір құрух болады» [4, 26]. Осыдан байқайтынымыз – Бабыр танап арқылы үлкен қашықтықтарды өлшеудің стандартын жасаған: 1 танап = 40 қары, 100 танап = 1 құрух деп белгілеген. Аудармашы түсініктемесінде 1 танап ≈ 24 метр деп көрсетілген [5, 47]. Демек, сол кезеңде пайдаланылған өлшеу танабы 24 метрдей болған.

Қазақтың дәстүрлі өлшем жүйесінде жер ұзақтығы көбіне күндік жолмен, шақырыммен өлшенген, арнайы арқанмен өлшеу сирек. Танап ұғымы ортаазиялық тарихи өлшем ретінде ғана белгілі. Қазіргі кезде қолданыста жоқ, тек тарих пен этнография аясында айтылады.

Салмақ өлшемі және ақшалай өлшемдер: *batman* (батпан) – ауырлық өлшемі, шамамен 100 кг; *misqāl* (мысқал) – шамамен 4,3 г; *tola* (тола) – шамамен 5 г; *jaw* (арпа) – егіншіліктегі астықтың көлемі, ұсақ өлшем; данг (данақ), дирхам, мысқал, харвар (сонымен бірге сир), харвар.

Мысқал (misqāl) – Шығыс елдерінде кең тараған салмақ бірлігі. Бабыр бағалы тастардың салмағын көрсету үшін мысқалды қолданған. Мысалы, жаулап алған бағалы алмаздардың бірін Бабыр: "Бұл алмастың салмағы сегіз мысқал тартса керек" деп жазады [5, 13 б.]. Қазақ халқының этностық танымында мысқал сөзінің жеңіл, аз мөлшер мағынасында қолданылатынын төмендегідей мақалдан байқаймыз: «*Ауру батпандап (ауырлап) кіріп, мысқалдап (аздап) шығады*». Қазіргі қазақ тілінде мысқал – тарихи өлшем ұғымы ретінде белгілі, шамамен 4,3 г-ға тең деп түсіндіріледі [6, 15 б.].

Харвар – (хар – есек, вар – жүк) есек көтере алатын ең үлкен жүк. Үндістанда бұл өлшем әр аймақта әртүрлі болған: шамамен 1 харвар 1 мың сер немесе 1 мың фунт айналасында (300–400 кг) деп түсінген. Бабыр «харвар» сөзін тікелей өзі түсіндіріп өтеді: бір жолы мол астықты суреттегенде «үш харвар бидай» деген тіркес қолданған (үш есек көтерер жүк бидай – қыруар бидай деген мағынада). Қазақ тілінде «қыруар» сөзі осы харвардан дыбыстық өзгеріспен енген

деген болжам бар. Тілімізде «қыруар» сөзі өте көп деген мағынаны беріп, мөлшер үстеуі ретінде қолданылады.

Этномәдени тұрғыдан әр өлшемнің өзіндік мән-маңызы бар. Олар сол кезеңдегі тұрмыс-тіршіліктің көрінісі іспетті. Мысалы, харвар атауы арқылы жүк тасымалында есек кең қолданылғанын және бір есектің шамамен қанша жүк көтеретіні өлшемге айналғанын аңғарамыз. Қазақ қоғамында түйе мен аттың жүк көтерімі өлшем саналса (мысалы, "бір атанға артатын жүк"), Бабыр өмір сүрген ортада есек негізгі көлік болғандықтан, харвар есектің жүк мөлшері ретінде қалыптасқан. Сол сияқты арғамшы – көшпелі далада жылқы байлау үшін қолданылатын арқанның ұзындығын білдіреді, яғни бұл да көшпенді өмір салтын көрсететін өлшем. Йиғач пен құрух болса, дала кеңістігін өлшеудің бірлігі, ұзақ жолдарды шамалау тәсілі ретінде мәдени мәнге ие.

Өлшем атауларының статистикалық жиілігіне тоқталсақ, «Бабырнамада» ең жиі кездесетін өлшем атауы – йиғаш. Бабыр жорық күнделігін жазғанда күн сайын қанша жол жүргенін осы өлшеммен білдірген. Мысалы, "Андиджаннан Самарқанға дейін 25 йиғач жол" немесе "төрт күнде 126 йиғач жол жүріп өтті" деген мәлімет беріледі. Ал шер'и мил, арғамшы, танап бірлігін Бабыр сирек қолданған. Данг, дирхам, мысқал сияқты ақша және салмақ өлшемдері де көп емес – негізінен қазына, бағалы бұйымдарды сипаттау барысында қолданылған. [7, 150 б.].

Кесте 1 - Бабырнамадағы сан атауларының статистикасы:

Сандық атау (шағатайша)	Қазақша мағынасы	Мәтіндегі жиілігі
bir	бір (1)	≈512 рет
iki	екі (2)	≈133 рет
Üç	үш (3)	≈5-10 рет (негізінен күрделі сандарда)
tört	төрт (4)	≈65 рет
beş	бес (5)	≈50 рет
altı	алты (6)	≈15 рет
yeti	жеті (7)	≈70 рет
sekiz	сегіз (8)	≈30 рет
toquz	тоғыз (9)	≈20 рет
on	он (10)	≈300 рет (құрамаларда)
yigirma	жиырма (20)	аз (5-7 рет)
otuz	отыз (30)	аз (≈10 рет)
qırq	қырық (40)	аз (≈5 рет)
elli	елу (50)	өте аз (≈3-5 рет)
altmış	алпыс (60)	1-2 рет (жылдарда)
yetmiş	жетпіс (70)	1 рет
seksen	сексен (80)	1 рет
toqsan	тоқсан (90)	1-2 рет
yüz	жүз (100)	≈66 рет
ming	мың (1000)	≈248 рет
yarım	жарым (жарты)	≈16 рет
yığağ (йиғаш)	йиғаш (қашықтық өлш.)	≈50 рет
tümen	түмен (10 000)	≈5 рет
batman	батпан	≈5 рет
misqāl	мысқал	≈10 реттен көп
tola	тола – 2 мысқалдан біршама көп	≈6 рет

qadam	қадам	≈10 реттен көп
bir tīr-i gaz atımı	бір оқ атымы	≈3 рет
bir gāz atımı	бір оқ атымы	≈7 рет
bir nišāna atımı	бір нышана атымы	≈3 рет
köz yetār yer	көз жетер жер	≈6 рет
kuroh	4 км-дей жер	≈2 рет
bir arğamcı buland	бір арқан бойы	≈3 рет
bir nayza boyı	бір найза бойы	≈10 рет
tegirmän suı	диірмен суы	≈8 рет
biläkčä	білекше	≈10 реттен көп
tutam	тұтам	≈5 рет
kaff-i dastča	алақандай	≈4 рет
barmaqča	бармақша	≈7 рет
elig	елі	≈10 реттен көп
jaw	арпа	≈1 рет
qulač	құлаш	≈10 реттен көп
qarı	қары	≈7 рет
bir sūt bışım	бір сүт пісірім	≈6 рет
beş күnlüg yol	бес күндік жол	≈8 рет
ayçılıq yol	айлық жол	≈10 реттен көп

Қорытынды. «Бабырнамадағы» өлшем атаулары – шығарма тілінің маңызды бөлшегі әрі лексикалық қабаты ретінде, сол заманның мәдени-тарихи айғағы ретінде де бағалы. Жүргізілген талдау нәтижесінде Бабыр қолданысындағы өлшем бірліктерінің өте көп түрлері бар екені анықталды.

Өлшем атауларының лексикалық-мағыналық сипатын қарастыру олардың түп-төркіні әр алуан екендігін көрсетті: бірқатары (йиғач, қары, құлаш) түркі текті, кейбірі (танап, құрух, дирхам, харвар) парсы және араб тілді ортадан енген. Бұл шағатай әдеби тілінің сол дәуірде көпқабатты болғанын аңғартады. Лингвостилистикалық тұрғыдан Бабыр өлшем бірліктерін орынды қолданып, қажет тұста бірін екіншісімен салыстырып, оқырманға түсінікті етіп отырған. Өлшем терминдерін нақты сандармен, салыстырмалы аңдатпалармен бекіту мемуардың деректілік, нақтылық стилін айқындай түседі [8, 81 б.].

Этномәдени аспектіде әрбір өлшем атауы сол кезеңдегі шаруашылық, өмір салтына қатысты құнды мәлімет береді. Қашықтық өлшемдері (йиғач, құрух, мил) – көшпелі және отырықшы қоғамдардағы жол өлшеу тәсілдерін, салмақ өлшемдері (данг, дирхам, мысқал, харвар) – сауда-саттық пен қазыналық жүйені көрсетеді. Бабырдың өлшемдерді пайдалану арқылы нақты сандық мәліметтер беруі шығарманың тарихи құжат ретіндегі маңызын арттырады.

Қазіргі қазақ тілінде бұл өлшем атауларының басым көпшілігі тарих қойнауына кеткенімен, тілімізде кейбірі баламалы түсініктер түрінде болғаны анықталды (мысалы, құлаш, мысқал). Уақыт өте келе метрлік жүйе енгізіліп, көнерген өлшемдер қолданыстан шықты, алайда тілдік қолданыста бірқатары тұрақты тіркес, фразеологизм күйінде сақталып отыр.

Қорыта айтқанда, «Бабырнамадағы» өлшем атауларын кешенді зерттеу сол дәуірдің тілі мен мәдениеті туралы және жалпы түркі халықтарының өлшемдік ұғымдары жайлы маңызды мәліметтер береді. Бұл зерттеу қазақ тіл біліміне, тарихи лексикология мен аударматануға үлес қосады.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Thackston, W. M. (trans.) The Baburnama: Memoirs of Babur, Prince and Emperor. New York: Modern Library, 2002. – 551 p.
2. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 711 б.
3. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
4. Захир ад-дин Мұхаммед Бабыр. Бабыр-наме. – Шағатай тіліндегі түпнұсқадан орыс тіліне аударған М. Салье. – Ташкент, 1958.
5. Назарова Х. Бабури и узбекский литературный язык / Х. Назарова. - Ташкент : Фан, 1983. - 37 с.
6. Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі / Құрастырғандар: Ш. Құрманбайұлы, С.Исақова, Б.Мизамхан және т.б. Алматы: «Ұлттық аударма бюросы»
7. Азимджанова С. А. Государство Бабура в Кабуле и в Индии / С. А. Азимджанова. М.: Издательство: Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1977. 176 с.
8. Рубаева С.С. "Бабури-наме" как источник для изучения этнонимии Средней Азии // Ономастика Востока. – М., 1980.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-152-56-60

İLYAS ƏFƏNDİYEVİN ƏDƏBİ-BƏDİİ PUBLİSİSTİKASI

İRADƏ QAFUR QIZI RƏSULİ

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti “Ədəbiyyat və Dillər” kafedrasının dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Xülasə: İ. Əfəndiyevin publisistik fəaliyyəti də onun ədəbi irsinin tərkib hissəsidir. Yazıcının tədqidi və publisistik məqalələri ümumən, mədəniyyətimizin, ədəbiyyat və incəsənətimizin mühüm problemləri ilə bağlıdır. O, ədəbiyyat və sənət məsələlərinə: kino, kinossenari, teatr, aşıq sənəti, adət-ənənələrimiz, uşaq ədəbiyyatı, tərcümə, mətbuat, ədəbi əlaqələr, estetika, rəssamlıq, musiqi, heykəltaraşlıq, lirika, nəsr, dramaturgiya və tənqid məsələlərinə daha çox diqqət yetirmişdir. Bu baxımdan sənətkarın istifadə etdiyi janrları xatirə, portret, oçerk, ithaf, məktub, informativ məqalə, icmal və müsahibə kimi ümumiləşdirmək olar. İ. Əfəndiyevin bədii publisistikası fərdi dil və üslub xüsusiyyətləri ilə səciyyəvidir. İlyas Əfəndiyev ədəbi prosesi günün tələbi kimi qavramış və problemi həm elmi-nəzəri, həm də publisistik düşüncə əsasında dəyərləndirmişdir. Bütövlükdə, İ. Əfəndiyev nəzəri-tənqidi məqalələr yazarkən, həmişə çağdaş tələblərə cavab verməyə çalışmış, dövrün nəzəri-estetik fikrinin ön cərgəsində getməyə səy göstərmiş, prinsipinə əsaslanaraq nəzəri fikirdən geri qalmamağa çalışmışdır. O, Azərbaycan ədəbiyyatının ümumi inkişafından, yazıçıların həyat və yaradıcılığından, ayrı-ayrı əsərlərin sənətkarlığından söhbət açmaqla yanaşı, eyni zamanda nəzəri məsələlər haqqında da qiymətli fikirlər söyləmişdir

Açar sözlər: yazıçı, publisistika, Azərbaycan dramaturgiyası, ədəbiyyat, yaradıcılıq

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ПУБЛИЦИСТИКА ИЛЬСА ЭФЕНДИЕВА

Резюме. Публицистическая деятельность И. Эфендиева также является неотъемлемой частью его литературного наследия. Научные исследования и публицистические статьи писателя, как правило, связаны с важными проблемами нашей культуры, литературы и искусства. Больше внимания он уделял вопросам литературы и искусства: кино, киносценариям, театру, ашугскому искусству, нашим обычаям и традициям, детской литературе, переводу, прессе, литературным связям, эстетике, живописи, музыке, скульптуре, лирике, прозе, драматургии, критике. С этой точки зрения жанры, используемые художником, можно обобщить как мемуары, портрет, эссе, посвящение, письмо, информационная статья, рецензия и интервью. Художественная публицистика И. Эфендиева характеризуется индивидуальными языковыми и стилевыми особенностями.

Ильяс Эфендиев воспринимал литературный процесс как требование времени и оценивал проблему с точки зрения как научно-теоретического, так и публицистического мышления.

Ключевые слова: писатель, публицистика, азербайджанская драматургия, литература, творчество

ILYAS EFENDIYEV'S LITERARY AND ARTISTIC JOURNALISM

Summary. I. Efendiyev's journalistic activity is also an integral part of his literary heritage. The writer's research and journalistic articles are generally related to important problems of our culture, literature and art. He paid more attention to issues of literature and art: cinema, screenplay, theater, ashug art, our customs and traditions, children's literature, translation, press, literary relations, aesthetics, painting, music, sculpture, lyrics, prose, dramaturgy and criticism. From this

point of view, the genres used by the artist can be summarized as memoir, portrait, essay, dedication, letter, informative article, review and interview. I. Efendiyev's artistic journalism is characterized by individual language and style features.

Ilyas Efendiyev perceived the literary process as a demand of the day and evaluated the problem on the basis of both scientific-theoretical and journalistic thinking.

Keywords: *writer, journalism, Azerbaijani dramaturgy, literature, creativity*

İlyas Əfəndiyev zamanəmizin bənzərsiz sənətkarı, görkəmli yazıçı və mədəniyyət xadimidir. Onun əsərləri mövzu, ideya-məzmun və sənətkarlıq keyfiyyətinə görə fərqlənir. Yazıcının bədii yaradıcılığında Azərbaycan xalqının milli koloriti, qədim tarixi və mədəniyyəti, zəngin daxili aləmi öz ifadəsini tapmışdır.

İ.Əfəndiyevin publisistik fəaliyyəti də onun ədəbi irsinin tərkib hissəsidir. Yazıcının tədqidi və publisistik məqalələri ümumən, mədəniyyətimizin, ədəbiyyat və incəsənətimizin mühüm problemləri ilə bağlıdır. O, ədəbiyyat və sənət məsələlərinə: kino, kinossenari, teatr, aşığı sənəti, adət-ənənələrimiz, uşaq ədəbiyyatı, tərcümə, mətbuat, ədəbi əlaqələr, estetika, rəssamlıq, musiqi, heykəltaraşlıq, lirika, nəsr, dramaturgiya və tənqid məsələlərinə daha çox diqqət yetirmişdir. İ.Əfəndiyevin bədii publisistikası fərdi dil və üslub xüsusiyyətləri ilə səciyyəvidir.

İlyas Əfəndiyev XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının klassiki adını hələ sağlığında qazanmış qüdrətli nasir və dramaturq, xalq yazıçısıdır. Onun dram əsərləri uzun müddət Azərbaycan teatrının səhnəsindən düşməmişdir. İ.Əfəndiyevin bədii irsi ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın həmişə maraq dairəsində olmuş, əsərləri tədqiqat predmeti olaraq araşdırılmışdır.

Ədibin tənqidində və publisistikasında ədəbiyyat məsələlərinin tədqiqi mövzusu İlyas Əfəndiyev yaradıcılığının mühüm qollarındandır.

Müasirlik İlyas Əfəndiyev bədii publisistikasının güclü keyfiyyət göstəricisidir. Bu, yazıcının ümumən bədii dünyagörüşü ilə bağlıdır. İ.Əfəndiyevin bədii publisistikası üçün zamanın nəbzini tutmaq və inikas etdirmək səciyyəvi keyfiyyətdir. Sənətkarın publisistikası özünəməxsus forma xüsusiyyətləri, təsvir və təhkiyə imkanlarına malikdir. İ.Əfəndiyev bədii publisistikasında da yenilikçi olmuş, ədəbi-sosial sifarişə vaxtında cavab vermişdir. Yazıcının bədii publisistikası incəsənətin müxtəlif sahələri ilə möhkəm bağlı olmuş, aktualıq və elmi yenilik kəsb etmişdir.

İlyas Əfəndiyev ədəbiyyata həm tənqid, həm də publisistika yönümlərində yanaşmışdır. Bu səbəbdən məqalələri ədəbi-publisistik səciyyəlidir. Yazıçı ədəbiyyatımızın taleyüklü məsələlərindən yazmış, hər bir sənətkarın ədəbiyyat tarixindəki yerinə diqqət yetirmişdir. Məqalələrdən görünür ki, İ.Əfəndiyev Nizamini “Azəri xalqının milli istedadının, milli dühasının parlaq təcəssümü”, Füzulini “ecazkar lirizminin insan ruhunu, insan qəlbinin dərinliklərindən fəvqəladə gözəlliklərindən axıb gəlməsi”, Vəqifi “yadelli qəsbkarların mədəniyyətini rədd edərək bulaq tək şəffaf, təmiz Azərbaycan dilində, ürəkaçan, oynaq qoşmalar yaratması” baxımından qiymətləndirmişdir.

İ.Əfəndiyev bədii publisistikasında S.Vurğun yaradıcılığına daha geniş yer verirdi. Qeyd edirdi ki, onun əsərləri xalqın arzu və istəklərindən doğulur, tarixi keçmişimiz şairin əsərlərində coşqun pafosla tərənnüm edilir. Bu fikirlərdə S.Vurğunun yadelli işğalçılara, yerli zülmkarlara qarşı apardığı mübarizə, həmin mübarizənin yüksək qəhrəmanlıq pafosu ilə ifadəsi diqqətə çəkilir. Ədibin publisistik qeydlərindən o da məlum olur ki, S.Vurğun Azərbaycan xalqının ən nəcib sifətlərini, ən zərif duyğularını toplayaraq öz qəhrəmanlarının monumental surətini yaradırdı.

İ.Əfəndiyev “R.Rzanı xalq həqiqətlərinin, sərt gerçəklərin ifadəçisi” kimi səciyyələndirir, B.Vahabzadəni doğma dilə olan münasibətinə görə fərqləndirirdi: B.Vahabzadənin sənətkar kimi təqdirəlayiq cəhətlərindən biri də onun şeir dili və doğma Azərbaycan dilinə münasibətidir. Onun poeziyasında doğma ana dilinə dərin məhəbbət duyulur [1].

Doğma ana dilinə münasibət, bu dildə yazıb-yaratmaq dünya mədəniyyətinin, dünya ədəbiyyatının böyük ənənələrindəndir. Hər xalqın ədəbiyyatı həmişə onun doğma ana dilində yaranmışdır. Z.Xəlil, N.Həsənzadə, Ə.Kürçaylı və S.Rüstəm haqqında olan məqalələrdə də əsasən vətən məhəbbəti ilə bağlı hiss və həyəcanlar poetik təsvir və ifadə vasitələrinin yeniliyində təqdim edilmişdir.

“Yoldaşlıq söhbəti” (1957) məqaləsində İ.Hüseynovun bədii dilinin obrazlılığına, yaradılmış psixoloji anların dərinliyinə yüksək qiymət verdiyi halda, bəzən uzunçuluq da etdiyini, lüzumsuz təfərrüatlara vardığını bildirirdi. Yenə də Ə.Haqverdiyev, M.Cəlil, S.S.Axundovun və dünya klassiklərindən öyrənməyi tövsiyə edir. “İstedadlı nasir” (1958) məqaləsində Mir Cəlil nəsrinə bu cəhətdən idealizə olunur. Qeyd edilir ki, o, “... yeni insanın real, təbii surətini yaradan, adiliklərdən böyük ictimai nəticələr çıxarmağı bacaran yazıçıdır. O, həyatın dərin qatlarına nüfuz edə bilir, aydın, sadə, təbii yazır.[3].

İ.Əfəndiyevin “Müharibə” romanı haqqında” (1948), “Gənclik povesti” (1953), “Qiymətli əsər” (1954), “Nəsrimizdə sənətkarlıq məsələləri” (1955), “İstedadlı nasir” (1958), “Böyük həvəs, yüksək bədiiiliklə” (1963), “Müasirlik uğrunda”(1963), “Sizi xatırlayarkən” (1966), “Çox dəyərli yaradıcılıq ömrü” (1968), “İstedad və mövzu” (1971), “Mənim analı dünyam” (1974), “Xalq yazıçısı” (1971), “Müasirlik diqqət mərkəzində” (1978), “Müasir problemlər yazıçısı” (1984) məqalələri, əsasən, povest və roman təsərrüfatı ilə bağlıdır. Bu məqalələrin başlıca məğzi bədii dillə, müasirliklə bağlıdır.

“Bir neçə söz” (1973), “Fəryad” haqqında mülahizələrim” (1946), “Xəzər üzərində şəfəq” (1950), “Müasir dramaturgiyamız” (1954), “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” (1955), “Cavan dramaturqlar” (1955), “Son illərdəki dramaturgiyamız haqqında” (1959), “Kəndçi qızı” haqqında fikirlər” (1963), “Kərəm ovçuluğa atəş” (1964), “Sizi xatırlayarkən” (1966), “Azadlıq carçısı” (1969), “Sənətkarın ömür qüdrəti” (1979), “Mədəniyyətimizin parlaq ulduzu” (1982) məqalələri yuxarıda söylənilən qənaətləri təsdiq edir. İ.Əfəndiyev bu məqalələrdə həm bilavasitə, həm də dolayısı ilə bədii dilə münasibət məsələsindən danışmış, diqqəti realizm və psixologizmə yönəltdi. O, həyat həqiqətinin bədii həllindən danışanda M.F.Axundzadə, C.Cabbarlı, S.Vurğun, M.İbrahimov, S.Rüstəm, M.Hüseyn, Ə.Məmmədخانlı dramaturgiyasına dayaqlanır, gəncləri onların canlı, mükəmməl xarakter yaratmaq səriştəsindən öyrənməyə çağırırdı.

İ.Əfəndiyev məqalələrində dramaturgiyanı müasirliyə səsləyir, S.Rəhmana, M.İbrahimova, M.Hüseynə, R.Rzaya və Ə.Məmmədخانlıya C.Cabbarlı dramaturgiyasından, onun forma mükəmməlliyindən öyrənməyi tövsiyə edir, psixoloji dramın incəliklərini Şekspir, Osborn, Rasin, Anuy, Bekket, Mirzə Fətəli, Çexov və Haqverdiyevdən öyrənməyə çağırırdı.

Bütövlükdə, İ.Əfəndiyev nəzəri-tənqidi məqalələr yazarkən, həmişə çağdaş tələblərə cavab verməyə çalışmış, dövrün nəzəri-estetik fikrinin ön cərgəsində getməyə səy göstərmiş, prinsipinə əsaslanaraq nəzəri fikirdən geri qalmamağa çalışmışdır. O, Azərbaycan ədəbiyyatının ümumi inkişafından, yazıçıların həyat və yaradıcılığından, ayrı-ayrı əsərlərin sənətkarlığından söhbət açmaqla yanaşı, eyni zamanda nəzəri məsələlər haqqında da qiymətli fikirlər söyləmişdir.

İ.Əfəndiyev ədəbiyyatımızda 50-ci illərdə yaranan bir sıra əsərlər üzərində dayanır, xüsusilə H.Səyidbəylinin “Telefonçu qız” povestinin qəhrəmanı Mehriban, B.Bayramovun “Mən ki gözəl deyildim” əsərindəki Qəndab, Əbülhəsənin “Tamaşa qarının nəvələri”ndə İkrəm surətləri ətrafında öz fikirlərini əsaslandırır. Bu obrazlar ona görə tənqidçinin diqqətini cəlb edir ki, onlar sanki xeyirxah arzular, nəcib əməllər üçün doğulmuşlar. Paxıllıq, ikiüzlülük, xudpəsəndlik onların təbiətinə yaddır. Birgə yaşayıb yaratdıqları kollektiv onlar üçün nə qədər doğma, nə qədər əzizdir. “Bu əsərlərdə aktual mövzular, yeni konfliktlər təsvir edilmişdir. Qələmə alınmış obrazlar da ədəbiyyatımız üçün təzədir” - deyən yazıçı qeyd edir ki, bizim müsbət qəhrəmanlarımızın keçdiyi şərəfli yol xalqımızın mübarizə tarixidir. Ədəbiyyat heç vaxt xalqımızın nəcib işlərindən kənarda qalmamışdır. Ona görə də ədəbi əsərlərimizin müsbət qəhrəmanları xalq içərisindən çıxmış sadə, nəcib, yüksək insani keyfiyyətlərə malik adamlar olmalıdır”.

İ.Əfəndiyev şəirdən başqa ədəbiyyatın bütün janrlarında əsərlər yaratmışdır. Lakin o, şairlər qarşısında çox ciddi tələblər irəli sürür, oxucuya təqdim edilən hər bir yeni əsərdə, təzə bir fikir, yeni hisslər, maraqlı süjetlər olmasını arzu edir. Tənqidçi göstərir ki, M.F.Axundov da M.Ə.Sabir də, Mirzə Cəlil də, C.Cabbarlı da, S.Vurğun da novator sənətkarlardır [7].

İ.Əfəndiyevin bir ədəbiyyatşünas-tənqidçi kimi bədii-estetik fikirlərinə, yuxarıda göstərdiyimiz bəzi ümumi xarakterli əsərlərlə bərabər, ayrı-ayrı yazıçılar haqqında yazdığı məqalələrdə də, o cümlədən “Onu xatırlarkən” (S.Vurğun), “Mübariz şair” (S.Rüstəm), “Yeri görünən adam” (M.Hüseyn), “Sənətkarın ömür qüdrəti” (C.Cabbarlı), “Parlaq istedad” (S.Rəhimov), “Dostumuzu xatırlayarkən” (Ə.Vəliyev), “Vətəndaşlıq ləyaqəti” (Mir Cəlil), “Dostum haqqında söz” (H.Abbaszaadə) və s. rast gəlmək mümkündür.

İ.Əfəndiyev S.Vurğunun tarixi xidmətlərindən birini də onun şeir dilimizi yeni yüksək mərhələyə qaldırmasında görürdü: “Səməd Vurğun ədəbi dilimizə yeni tərəvət, yeni gözəllik gətirmişdir... Səmədin dili sanki Vətənimizin hər gülündən bir rəng, hər çiçəyindən bir ətir almışdır, sanki suların almaz parıltısından, dağların əzəmətindən, Azərbaycan günəşinin həyatverici istisindən gözəllik və qüvvət almışdır” [8].

“Parlaq istedad” məqaləsində İ.Əfəndiyev yazır: “S.Rəhimov bizim nəsrimizdə orijinal bir sənətkardır. Onun özünəməxsus təsvir və tənqid vasitələri vardır. Mövzu dairəsi olduqca geniş və rəngarəngdir. Müşahidə bacarığı güclü və dəqiqdir. Buna görə də yazarkən çətinlik çəkmir. Təbii və emosional yazır. O, hər nə yazırsa duyaraq, hiss edərək, mütəəsir olaraq yazır, bu isə yazıçı üçün birinci məziyyətdir, onun istedadının əsas əlamətidir” [11].

Tənqidçinin Mir Cəlil haqqında yazdığı başqa bir yazısında oxuyuruq: “O, heç bir zaman oxucunun “heyretə” salan “mürəkkəb” süjetlər qurmağa cəhd etmir, “fövqəladə” əhvalatlar quraşdırmır... İnsanların əhval-ruhiyyəsi haqqında cansıxıcı, uzun mühakimələr yürütmür. Onların psixoloji aləmini hərəkətdə, fəaliyyətdə açmağa çalışır. Onun zəif əsərlərində belə sünilik yoxdur. O, bütün yazılarında səmimidir, təbiidir! Onun əsərlərində şəffaf bir lirizm, xoş bir yumor vardır ki, bu da hər yazıçıya nəsim olan səadət deyildir. Bu istedadın bariz bir əlamətidir [8].

İlyas Əfəndiyev dramaturgiya, ədəbi janrlar, teatr tarixi və s. mövzularda yazdığı əsərlərində ədəbiyyatımızın digər böyük satirik sənətkarı Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığından ürək dolusu söhbət açır, ədəbi gənclik, yeni-yeni nəsillər onun yaradıcılığından bəhrələndiyi, onu özlərinə ustad hesab etdikləri üçün Mirzə Cəlili xoşbəxt sənətkar adlandırır [9].

İlyas Əfəndiyevin bir ədəbiyyatşünas – tənqidçi kimi fikirlərinə ayrı-ayrı əsərlər haqqında yazdığı məqalə və resenziyalarda, o cümlədən “Müsibəti Fəxrəddin”, “Fəryad”, “Müharibə”, “Həyat”, “Böyük dayaq”, “Kəndçi qızı”, “Gənclik”, “Mənim analı dünyam” və digər əsərlər haqqındakı yazılarda da rast gəlmək mümkündür. Tənqidçi bir qayda olaraq bu səpkili məqalələrində bəhs etdiyi əsərin məziyyətlərindən, ideya və məzmunundan, obrazların xarakterik cizgilərindən, əsərdə gözə çarpan nöqsan və çatışmazlıqlardan müfəssəl məlumat verir, özünün elmi-nəzəri mülahizələrini təsdiq və sübut etmək üçün müxtəlif misallar, əsərlərdən sitatlar gətirməklə fikirlərini ümumiləşdirir.

Nəticə

İ.Əfəndiyev ədəbiyyatımızda 50-ci illərdə yaranan bir sıra əsərlər üzərində dayanır, xüsusilə H.Səyidbəylinin “Telefonçu qız” povestinin qəhrəmanı Mehriban, B.Bayramovun “Mən ki gözəl deyildim” əsərindəki Qəndab, Əbülhəsənin “Tamaşa qarının nəvələri”ndə İkrəm surətləri ətrafında öz fikirlərini əsaslandırır. Bu obrazlar ona görə tənqidçinin diqqətini cəlb edir ki, onlar sanki xeyirxah arzular, nəcib əməllər üçün doğulmuşlar. Qələmə alınmış obrazlar da ədəbiyyatımız üçün təzədir” - deyən yazıçı qeyd edir ki, bizim müsbət qəhrəmanlarımızın keçdiyi şərəfli yol xalqımızın mübarizə tarixidir. Ədəbiyyat heç vaxt xalqımızın nəcib işlərindən kənarda qalmamışdır. Ona görə də ədəbi əsərlərimizin müsbət qəhrəmanları xalq içərisindən çıxmış sadə, nəcib, yüksək insani keyfiyyətlərə malik adamlar olmalıdır. Doğma ana dilinə münasibət, bu dildə yazıb-yaratmaq dünya mədəniyyətinin, dünya ədəbiyyatının böyük ənənələrindəndir. Hər xalqın ədəbiyyatı həmişə onun doğma ana dilində yaranmışdır. Z.Xəlil, N.Həsənzadə, Ə.Kürçaylı və S.Rüstəm

haqqında olan məqalələrdə də əsasən vətən məhəbbəti ilə bağlı hiss və həyəcanlar poetik təsvir və ifadə vasitələrinin yeniliyində təqdim edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. İ.Əfəndiyev. “Seçilmiş əsərlər”i, IV cildə. Bakı, 2005
2. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığın əsasları. B.: BDU, 2005. səh.240
3. Elçin. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə, 10-cu cild, Bakı, “Çinar-çap”, 2005, səh.334
4. Məmməd Cəfər. Ədəbiyyatda müsbət qəhrəman. “Kommunist” qəz.,1954, 1 dekabr.
5. Salamoğlu T.İsmayıl Şıxlının bədii nəsrə. Bakı,2014. səh.110
6. Əfəndiyev İ. Hər bir əsərim ömrümün bir parçasıdır. Seçilmiş əsərləri, yeddi cildə, yeddinci cild, Bakı, “Çinar-çap”, 2002, səh.519
7. Hacıyeva Y.Həsən Turabov və Azərbaycan teatri. Sənətşünaslıq namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı 2005, səh.13
8. Rəhimli İ. Akademik Milli Dram Teatri. İkinci kitab. B.: Qapp –Poliqraf Korporasiyası. 2002, səh.64
9. Əfəndiyev İ. Sən həmişə mənimləsən, Seçilmiş əsərləri, yeddi cildə, ikinci cild, Bakı, “Çinar – çap” 2002,səh.262
10. Əlimirzəyev X. Dramaturgiya, teatr və səhnə sənəti. B.: Nurlan, 2004, səh.95
11. Ağayev Ə. Mahnı dağlarda qaldı. Kommunist, 1971, 5 mart 54 (14659)
12. Əfəndiyev İ. Mahnı dağlarda qaldı. Seçilmiş əsərləri yeddi cildə, üçüncü cild. Bakı “Çinar-Çap”, 2002, səh.85
13. Kərimov İ. Azərbaycan Teatri – 125. B: Qapp-Poliqraf, 2002, səh.26
14. <http://www/nkt.gov.az>.Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi

DOI 10.24412/3007-8946-2025-152-61-63
УДК 821.512.122.09

**СОВРЕМЕННЫЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ПРОЦЕСС: НОВЫЙ ТИП
ПОВЕСТВОВАНИЯ НА ПРИМЕРЕ ПЕНТАЛОГИИ «СНЫ ОКАЯННЫХ»
А.ЖАКСЫЛЫКОВА**

ТОҚТАРОВА ЕРКЕЖАН ЕРМЕКҚЫЗЫ

Студент Восточно-Казахстанского университета имени С. Аманжолова

Научный руководитель – **АНАНЬЕВА С. В.**

Усть-Каменогорск, Казахстан

Аннотация: В статье автор исследует влияние литературного и научного творчества А. Жаксылыкова на казахскую культуру, акцентируя внимание на его пенталогии «Сны окаянных», и проводит параллели между традиционной литературой и современными тенденциями, подчеркивая многослойность и фрагментарность текстов, а также их философские и культурные аспекты

Ключевые слова: постмодернизм, казахская литература, фрагментарность, интертекстуальность, культурное наследие, идентичность, магический реализм.

Литературное и научное творчество играет ключевую роль в формировании культурного наследия нации, особенно когда речь идет о значимых личностях, таких как А. Жаксылыков. Его работы представляют собой синтез научного анализа и художественной выразительности, что позволяет глубже понять культурные, исторические и философские аспекты казахского народа [2]. А. Жаксылыков выступает не только как писатель, но и как исследователь, обладая уникальным взглядом на развитие казахской литературы и науки. Его творчество демонстрирует взаимодействие художественного и научного мышления, что делает его работы интересными для многих областей знания, от литературоведения до философии и культурологии.

В свою очередь пенталогия Жаксылыкова «Сны окаянных», состоящая из пяти взаимосвязанных романов, представляет собой обширное исследование человеческого существования и духовности. Эти произведения отличаются нелинейной структурой повествования, создающей эффект многослойности и позволяющей глубже понять основные темы. Главная идея пенталогии — поиск смысла жизни через призму исторических и культурных контекстов Казахстана.

Темы, которые исследует А. Жаксылыков, включают духовное пробуждение и внутреннюю трансформацию персонажей. Главные герои являются искателями, которые сталкиваются с актуальными вопросами о своем месте в мире, отражая сложные исторические события, такие как кочевое прошлое, советское наследие и борьба за независимость.

Философия А. Жаксылыкова охватывает широкий спектр влияний, включая восточный мистицизм и западный экзистенциализм. Сны выступают центральными элементами его произведений, стирая границы между реальностью и воображением [4]. Как результат, литература, по мнению автора, должна возвышаться над простым рассказом о событиях, раскрывая более глубокие истины о человеческом существовании.

Интересным аспектом его работ является интеграция казахского фольклора в современное повествование. А. Жаксылыков переосмысливает древние сказания, добавляя современные реалии, что позволяет создать связь между прошлым и настоящим. Помимо фольклора, автор использует постмодернистские приемы, такие как фрагментарность и интертекстуальность, что делает его произведения многослойными и открытыми для интерпретации. Он часто вызывает у читателя вопросы о смысле и природе повествования, добавляя элементы саморефлексии.

Сам А. Жаксылыков делает системные выводы о влиянии религиозно-нравственного, духовно-эстетического, философско-этического начал на художественное слово казахов разных эпох. Эти выводы нашли отражение в научно-познавательных, методических и монографических работах ученого «Просветление Ахмеда Яссави» 1996 г., «Религия и литература в эстетической взаимосвязи» 1997 г., «Религиозные мотивы в художественной литературе» 1998 г., «Сравнительная типология образов и мотивов с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы» 2012 г. Свобода духа и любовь к Творцу, по мнению ученого, служат для определения истинного облика литературы[3].

А. Жаксылыков представляет собой ключевую фигуру в литературном ренессансе Казахстана, стремясь примирить богатое культурное наследие страны с необходимостью соответствовать современным литературным течениям. Его работы не только обогащают казахскую литературу, но и ставят ее в международный контекст, что делает их значимыми для глобального литературного поля.

Роман «Сны окаянных» выделяется как новый тип повествования, в котором соединяются черты исторического, философского и постмодернистского поиска. Его структура не поддается традиционному нарративному анализу: здесь реальность, сновидения и мифология образуют сложную сеть смыслов.

Основными инновационными аспектами являются фрагментарность, где непрерывный поток сюжета подчеркивает природу человеческого сознания, а границы между реальностью и сном становятся размытыми. Каждый роман в серии может восприниматься отдельно, однако он открывает новые горизонты понимания в рамках общего сюжета.

Кроме того, текст насыщен интертекстуальными отсылками, что создает многослойную структуру. Философские размышления о судьбе, свободе воли и памяти делают роман не только литературным произведением, но и глубоким исследованием человеческой природы и исторического контекста [5].

Последовательности сновидений в романе служат важным механизмом для развития персонажей и тематического исследования. Сны изображаются не просто как подсознательные странствия, но и как важные события, которые формируют реальность персонажей. С помощью этих нереальных пейзажей А. Жаксылыков проникает в душу своих героев, раскрывая их самые сокровенные страхи, желания и моральные дилеммы. Эта психологическая глубина приглашает читателей погрузиться в текст на интимном уровне, побуждая их задуматься о своей собственной жизни и снах, которые формируют реальность их бодрствования. Взаимосвязь между мечтами и реальностью становится центральным мотивом, подчеркивающим, как на наше восприятие может влиять как сознательный выбор, так и подсознательные импульсы [6].

А. Жаксылыков использует богатый язык, который обогащает текст символами и метафорами, создавая особую атмосферу. Множественность точек зрения и смена повествовательных ракурсов позволяют передать сложную природу восприятия времени и пространства, открывая новые горизонты для анализа.

Тематика произведения охватывает широкий спектр вопросов, связанных с идентичностью, памятью и поиском смысла жизни. Персонажи пенталогии сталкиваются с внутренними конфликтами и экзистенциальными кризисами среди исторических и культурных перемен. Используя элементы магического реализма, автор создает атмосферу, в которой реальное и сверхъестественное переплетаются, что позволяет глубже понять менталитет казахского народа и его отношение к традициям, памяти и вызовам современности [1].

Значение пенталогии «Сны окаянных» нельзя переоценить в контексте современного казахского литературного процесса. А. Жаксылыков устанавливает диалог между традициями и новыми течениями, создавая уникальную литературную форму, которая отвечает современным вызовам. Его работы свидетельствуют о возможностях преобразования и

адаптации многослойного повествования к условиям урбанизированного и динамичного общества.

А. Жаксылыков пенталогией «Сны окаянных» оказал колоссальное влияние на современный литературный процесс, внедрил новый тип повествования и показал, как его использовать для передачи глубоких культурных и социальных значений. Эмоциональная насыщенность, фрагментарность и разнообразие стилей в произведениях А. Жаксылыкова делают его одним из самых интересных и актуальных авторов современности. Читая его работы, можно почувствовать пульс времени, осознать многообразие человеческого опыта и получить новые знания о мире и себе.

Автор прокладывает дорогу для экспериментов с формой и содержанием, вдохновляя молодых писателей на создание нестандартных текстов. А также, произведения А. Жаксылыкова способствуют обмену идеями между традиционной казахской культурой и современными мировыми тенденциями, что обогащает литературу и усиливает ее актуальность.

Темы, поднимаемые в пенталогии, подталкивают читателей к обсуждению актуальных социальных проблем, что способствует более глубокому осмыслению общественных процессов. А. Жаксылыков становится важным представителем постмодернистской нарративной традиции в Казахстане, открывая новые горизонты для дальнейших исследований и творческого роста в литературе страны. Таким образом, «Сны окаянных» органично вписываются в постмодернистский контекст и оказывают значительное влияние на развитие казахской литературы, предлагая новые подходы к повествованию и расширяя границы жанра.

Роман «Сны окаянных» — это произведение, которое не просто пересказывает историю, а создает новое художественное пространство, где реальность, миф и индивидуальное сознание сплетаются в одно целое. Объединив историческую реконструкцию с философским осмыслением, А. Жаксылыков предлагает читателю уникальное литературное переживание, открывающее новые перспективы для восприятия казахской литературы в мире.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Амангельдиева Г. Тема исторической памяти в прозе А. Жаксылыкова // Евразийский гуманитарный журнал, 2021, №2. С. 33–40
2. Джуанышпеков, Н.С. Проблемы современного сравнительного литературоведения: автореферат дис. ... доктора филологических наук. — Алматы, 1996. — 35 с.
3. Жаксылыков А. Ж. Сравнительная типология образов и мотивов с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы. Эстетика, генезис. — Алматы, Казахский университет, — 2012 г. — 362 с.
4. Касымов Б. Философские мотивы в творчестве А. Жаксылыкова // Вопросы филологии и культуры, 2019, №6.
5. Омаров Б. Поэтика сна в прозе А. Жаксылыкова // Казахская литература, 2019, №3, С. 25
6. Сейтказинова А. Художественный мир «Снов окаянных»: между реальностью и мифом // Вестник КазНУ, 2020, №5, С. 31-34

DOI 10.24412/3007-8946-2025-152-64-67
УДК 811.111

ҚАЛЫПТАСТЫРУШЫ БАҒАЛАУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ: КАНООТ ПЛАТФОРМАСЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ ҮРДІСІНДЕГІ МАҢЫЗЫ

ТӨЛЕГЕНҚЫЗЫ ГҮЛЗАДА

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті филология факультетінің студенті

Ғылыми жетекші – УТЕГАЛИЕВА БИБИГУЛ БУРХАНОВНА

Орал, Қазақстан

Аннотация: Қазіргі білім беру үдерісінде қалыптастырушы бағалаудың инновациялық тәсілдерін қолдану оқушылардың оқу мотивациясын арттыруда, білімді меңгеру сапасын жақсартуда маңызды рөл атқарады. Соңғы жылдары сандық технологиялардың қарқынды дамуы нәтижесінде Kahoot сияқты интерактивті платформалар кеңінен қолданыла бастады. Бұл мақалада Kahoot платформасының білім беру үдерісіндегі маңызы, оның қалыптастырушы бағалаудағы рөлі, тиімділігі мен артықшылықтары қарастырылады. Зерттеу барысында Kahoot платформасын қолданудың оқушылардың білім деңгейіне, олардың белсенділігі мен ынтымағына әсері талданады. Бұл құралдың педагогикалық мүмкіндіктері және оны қолдану әдістемесі жан-жақты сипатталады. Қорытынды бөлімде Kahoot платформасын білім беру жүйесінде тиімді пайдалану бойынша ұсыныстар беріледі.

Кілт сөздер: қалыптастырушы бағалау, Kahoot платформасы, интерактивті оқыту, сандық технологиялар, білім беру үдерісі, оқу мотивациясы, инновациялық тәсілдер.

Білім беру сапасын арттыруға бағытталған әдістердің ішінде қалыптастырушы бағалау ерекше орын алады, себебі ол оқушылардың білімін жүйелі түрде бағалап, олардың оқу процесіне белсенді қатысуын қамтамасыз етеді. Қалыптастырушы бағалау – оқу материалын игеру деңгейін бақылау және білім алушылардың қажеттіліктерін анықтау мақсатында жүзеге асырылатын үздіксіз үдеріс болып табылады. Ол оқыту үдерісінде кері байланыс орнату арқылы оқушылардың кемшіліктерін жоюға, түсінбеген тақырыптарды толық меңгеруге және оқу жетістіктерін жақсартуға бағытталған. Білім беру мекемелері мен педагогикалық қауымдастық қалыптастырушы бағалаудың тиімді әдістерін іздестіруде, оны жүзеге асырудың жаңа тәсілдерін енгізуде.

Ақпараттық технологиялардың жедел дамуы білім беру саласында интерактивті платформалардың пайда болуына ықпал етіп, дәстүрлі оқыту әдістеріне жаңа серпін берді. Мұндай инновациялық платформалардың бірі – Kahoot, ол оқушылардың білімін бағалауда және оларды белсенді түрде оқуға тартуда тиімді құрал ретінде кеңінен қолданылады. Kahoot платформасы арқылы мұғалімдер әртүрлі викториналар, тесттер, сауалнамалар және ойын форматындағы бағалау тапсырмаларын жасақтап, оқушылардың білімін қызықты әрі тиімді бағалай алады. Бұл әдіс дәстүрлі бағалау тәсілдерімен салыстырғанда оқушыларға интерактивті түрде өз білімдерін тексеруге мүмкіндік береді және оқыту процесін жандандыра түседі.

Бүгінгі таңда білім беру мекемелерінде қалыптастырушы бағалаудың жаңа технологияларға негізделген әдістерін қолдану оқушылардың білім сапасын арттырудың маңызды факторы болып отыр. Білім беру саласында инновациялық әдістердің қолданылуы оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың өз бетімен білім алу дағдыларын дамытуға да ықпал етеді. Kahoot платформасының басты ерекшелігі – оның оқыту үдерісіне ойын элементтерін енгізе отырып, оқушылардың белсенділігін

арттыруға мүмкіндік беруі. Осылайша, ойын түріндегі бағалау әдістері оқушылардың білімді қабылдауын жеңілдетіп, оларды оқу үдерісіне белсене қатысуға ынталандырады.

Көптеген зерттеулер көрсеткендей, қалыптастырушы бағалау оқу үлгерімін арттыруда маңызды рөл атқарады, себебі ол оқушыларға оқу процесі барысында үнемі кері байланыс алып, өз қателіктерін түзетуге мүмкіндік береді. Бұл ретте Kahoot платформасы білім беру үдерісінде оқушылардың жетістіктерін тиімді бақылауға, олардың білімі мен дағдыларын жан-жақты бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл платформа оқушылардың өзара ынтымақтастығын дамытып, оларды топтық жұмысқа және шығармашылық ойлауға бейімдейді. Технологияның мүмкіндіктерін пайдалана отырып, мұғалімдер оқушыларға сабақ мазмұнын қызықты әрі түсінікті етіп жеткізе алады, ал оқушылар өз білімдерін ойын арқылы тексеру мүмкіндігіне ие болады.

Қалыптастырушы бағалаудың мақсаты – оқушылардың жеке қажеттіліктерін ескере отырып, олардың оқу процесіндегі жетістіктерін қолдау және ынталандыру. Бұл әдіс оқушыларға өз оқу нәтижелерін бақылауға және оларды жақсарту бойынша дер кезінде шешім қабылдауға мүмкіндік береді. Ал Kahoot сияқты сандық платформалар арқылы жүзеге асырылатын бағалау әдістері мұғалімдерге оқыту үдерісін икемді ұйымдастыруға көмектеседі. Мұндай тәсіл оқушылардың білім алуға деген оң көзқарасын қалыптастырып, олардың сабаққа деген белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді. Kahoot платформасы арқылы жүргізілетін қалыптастырушы бағалау тек оқушылардың білімін бағалап қана қоймай, олардың пәнге деген қызығушылығын арттыруға және оқыту үдерісін жандандыруға ықпал етеді.

Kahoot платформасы дәстүрлі бағалау жүйесіне қарағанда оқушыларға қолайлы, себебі ол бағалауды ойын түрінде ұйымдастырып, оларды бір-бірімен бәсекелестікке түсіруге, ынтымақтастық пен топтық жұмысқа үйретуге мүмкіндік береді. Оқушылар интерактивті бағалау кезінде өздерінің нәтижелерін тез арада көре алады және қай сұрақтарға дұрыс жауап бергенін немесе қателескенін талдай алады. Бұл тәсіл олардың білімін жақсарту үшін қандай аспектілерге назар аудару қажет екенін түсінуге көмектеседі. Осындай ерекшеліктердің арқасында Kahoot платформасы мұғалімдер мен оқушылар арасында тиімді кері байланыс орнатуға мүмкіндік береді және оны оқу процесінде кеңінен қолдануға жағдай жасайды [1].

Зерттеулер көрсеткендей, оқыту үдерісінде цифрлық технологияларды пайдалану оқушылардың оқу мотивациясын арттырып қана қоймай, олардың шығармашылық қабілеттерін дамытуды да қамтамасыз етеді. Осы тұрғыдан алғанда, Kahoot платформасын қолдану – оқыту үдерісін жандандырудың және оны барынша тиімді етудің инновациялық шешімі болып табылады. Бұл платформа тек қалыптастырушы бағалау құралы ғана емес, оқыту мен оқуды жақсартатын тиімді құрал ретінде де қызмет атқарады. Сондықтан мұғалімдер Kahoot платформасын сабақ барысында қолданып, оны оқушылардың қажеттіліктеріне сай бейімдей отырып, олардың оқуға деген ынтасын арттыруы қажет.

Қазіргі таңда Қазақстанның білім беру саласында сандық технологияларды кеңінен қолдану тенденциясы байқалып отыр. Әсіресе, қашықтықтан оқыту жүйесіне көшу барысында цифрлық білім беру құралдарының маңызы арта түсті. Осыған байланысты мұғалімдер мен білім беру ұйымдары оқу үдерісінде цифрлық платформаларды белсенді пайдалана бастады. Kahoot платформасы осы бағытта тиімді қолданылып жүрген инновациялық құралдардың бірі ретінде ерекше қызығушылыққа ие. Оның қолданылуы сабақ өткізу тәсілдерін жаңғыртып, оқыту әдістемесін жетілдіруге мүмкіндік береді [2].

Осы зерттеудің мақсаты – Kahoot платформасының қалыптастырушы бағалаудағы рөлін анықтау және оның білім беру үдерісіне тигізетін әсерін талдау. Зерттеу барысында аталған платформаның негізгі артықшылықтары мен кемшіліктері қарастырылып, оның оқу үдерісіндегі тиімділігі анықталады. Зерттеу барысында Kahoot-ты қолданудың практикалық аспектілері сипатталып, оны оқытуда тиімді пайдалану бойынша ұсыныстар беріледі.

Қазіргі білім беру жүйесінде қалыптастырушы бағалаудың инновациялық тәсілдерін қолдану оқушылардың білімін бақылау мен бағалауда ерекше маңызға ие. Соңғы жылдары

сандық технологиялардың дамуы нәтижесінде оқыту үдерісінде интерактивті құралдардың қолданылуы кеңінен таралып, олардың тиімділігі дәлелденді. Осыған байланысты, Kahoot платформасы білім беру саласында қалыптастырушы бағалаудың тиімді құралы ретінде қарастырылып, оның қолданылуы мен әсерін зерттеу маңызды ғылыми мәселе болып отыр. Осы зерттеу бөлімінде Kahoot платформасының білім беру үдерісіндегі орны, оның қолданылу әдістері, тиімділігі және оқушылардың оқу жетістіктеріне тигізетін ықпалы жан-жақты талданады [3].

Білім беру үдерісінде қалыптастырушы бағалау оқушылардың оқу жетістіктерін бақылаудың маңызды тәсілі болып саналады, себебі ол тек оқушылардың алған білімін бағалап қана қоймай, сонымен қатар олардың оқу материалын қаншалықты меңгергенін анықтауға және кері байланыс алуға мүмкіндік береді. Бұл бағалау әдісі мұғалімдерге оқушылардың қандай тақырыптарды жақсы меңгергенін және қай тақырыптарда қиындықтарға тап болғанын айқындауға көмектеседі. Осындай мүмкіндіктерді Kahoot платформасы ұсынатындықтан, оны сабақ барысында қолдану оқыту тиімділігін арттырады [4].

Kahoot – бұл сандық платформаның көмегімен викториналар, тесттер және ойын форматындағы бағалау тапсырмаларын жасауға мүмкіндік беретін онлайн құрал. Платформа мұғалімдерге нақты уақыт режимінде оқушылардың жауаптарын талдауға, олардың білімі мен дағдыларын бағалауға, сондай-ақ әрбір қатысушының нәтижелерін көрнекі түрде көрсетуге мүмкіндік береді. Мұндай бағалау әдісі оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырумен қатар, олардың белсенді түрде оқыту үдерісіне қатысуын қамтамасыз етеді. Осыған байланысты Kahoot платформасын қолдану арқылы оқушылардың оқу үлгерімін жақсарту мүмкіндіктері зерттеудің негізгі нысанына айналды [5].

Осы зерттеу барысында Kahoot платформасының білім беру үдерісіндегі тиімділігін бағалау үшін эксперименттік зерттеу жүргізілді. Экспериментке Қазақстанның орта білім беру ұйымдарында білім алып жатқан 5-сынып оқушылары қатысты. Зерттеу екі кезеңнен тұрды: бірінші кезеңде зерттелетін оқушылардың бастапқы білім деңгейін анықтау үшін дәстүрлі қалыптастырушы бағалау әдістері қолданылды, ал екінші кезеңде Kahoot платформасы негізінде бағалау жүргізілді.

Зерттеуге барлығы 20 оқушы қатысты, олар екі топқа бөлінді: бақылау тобы (дәстүрлі қалыптастырушы бағалау әдістері қолданылған) және эксперименттік топ (Kahoot платформасы қолданылған). Әрбір топтың білім жетістіктері тест арқылы бағаланды, сондай-ақ оқушылардың сабаққа деген ынтасы мен белсенділігі арнайы сауалнамалар және мұғалімдердің бақылаулары негізінде анықталды.

Зерттеу нәтижелері Kahoot платформасын қолданудың оқушылардың оқу жетістіктеріне оң әсер ететінін көрсетті. Атап айтқанда, эксперименттік топтың оқушылары бақылау тобындағы оқушыларға қарағанда тапсырмаларды орындауда жоғары нәтижелер көрсетті.

Эксперименттік топта Kahoot платформасын пайдалану арқылы бағалау жүргізілгеннен кейін оқушылардың орташа бағасы 15%-ға артты. Егер дәстүрлі бағалау кезінде оқушылардың орташа бағасы 70%-ды құраса, Kahoot арқылы бағалау жүргізілгеннен кейін бұл көрсеткіш 85%-ға дейін жоғарылады. Бұл нәтижелер платформаның оқу материалын игеру сапасына оң ықпал ететінін дәлелдейді.

Kahoot платформасының оқушылардың сабаққа деген ынтасына тигізетін әсері арнайы сауалнама жүргізу арқылы зерттелді. Оқушылардың 90%-ы Kahoot платформасы арқылы өткізілген сабақтардың қызықты әрі тартымды болғанын атап өтті. Сонымен қатар, сауалнама нәтижелері көрсеткендей, оқушылардың 85%-ы Kahoot арқылы бағалау кезінде тапсырмаларды орындауға деген қызығушылықтың артқанын, ал 78%-ы осы әдісті дәстүрлі тесттерге қарағанда әлдеқайда тиімді деп есептейтінін көрсетті.

Зерттеу барысында мұғалімдердің Kahoot платформасын қолдану тәжірибесі мен пікірлері де ескерілді. Педагогтардың көпшілігі бұл платформаның қолданылуы сабақ

барысында оқушылармен тиімді кері байланыс орнатуға көмектесетінін атап өтті. Мұғалімдер Kahoot платформасын пайдаланудың келесі артықшылықтарын ерекше атап өтті:

- **Жылдам кері байланыс алу** – оқушылардың жауаптары бірден өңделіп, нәтижелері нақты уақытта көрсетіледі.

- **Сабақтың тартымдылығы** – ойын элементтері бар бағалау әдісі оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады.

- **Оқу материалын меңгеру деңгейін жақсарту** – интерактивті бағалау оқушылардың есте сақтау қабілетін дамытып, оқу процесін жандандырады.

Зерттеу барысында Kahoot платформасын қолданудың бірқатар артықшылықтары мен кемшіліктері анықталды.

Артықшылықтары:

- **Интерактивтілік** – оқушылар тапсырмаларды орындау барысында белсенділік танытып, қызығушылықпен қатысады.

- **Жылдам кері байланыс** – мұғалімдер оқушылардың білім деңгейін нақты уақытта бағалай алады.

- **Қолданудың қарапайымдылығы** – мұғалімдер үшін де, оқушылар үшін де платформаны қолдану оңай.

- **Оқушылардың өзін-өзі бағалау дағдыларын дамыту** – тест нәтижелері бойынша оқушылар өз жетістіктерін бағалап, қажетті түзетулер енгізе алады.

Кемшіліктері:

- **Интернетке тәуелділік** – Kahoot платформасын қолдану үшін тұрақты интернет байланысы қажет.

- **Барлық тақырыптар үшін жарамды емес** – кейбір күрделі тақырыптар интерактивті бағалау әдістерімен толық қамтылмауы мүмкін.

- **Уақыт шектеулері** – тест сұрақтарына жауап беру үшін берілген уақыт шектеулі болғандықтан, кейбір оқушыларға қиындық тудыруы мүмкін.

Жүргізілген зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Kahoot платформасы қалыптастырушы бағалаудың тиімді құралы ретінде оқушылардың оқу жетістіктерін арттыруға оң ықпал етеді. Бұл платформа оқыту үдерісін жандандырып қана қоймай, оқушылардың белсенділігін арттыруға және олардың пәнге деген ынтасын күшейтуге көмектеседі. Сонымен қатар, Kahoot платформасын қолдану мұғалімдерге оқушылармен тиімді кері байланыс орнатуға мүмкіндік береді және бағалау үдерісін оңтайландырады. Осылайша, білім беру үдерісінде Kahoot платформасын қалыптастырушы бағалаудың инновациялық тәсілі ретінде қолдану білім сапасын жақсартудың тиімді құралы болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Алимбекова, Г. Б., & Сулейменова, А. Т. (2021). Интерактивті оқыту әдістерінің білім беру процесіндегі маңызы. *Қазақстан Педагогикасы журналы*, 4(25), 56-63.
2. Исакова, Л. М. (2022). Цифрлық білім беру технологиялары: теория және тәжірибе. *Білім және ғылым мәселелері*, 3, 112-119.
3. Камалова, Ж. С. (2023). Оқыту үдерісінде геймификацияның рөлі: Kahoot платформасын қолдану. *Қазақ білім академиясының хабаршысы*, 2, 87-94.
4. Brown, P., & Race, P. (2020). *The Lecturer's Toolkit: A Practical Guide to Assessment, Learning, and Teaching*. London: Routledge.
5. Johnson, L., Adams Becker, S., Estrada, V., & Freeman, A. (2021). *The NMC Horizon Report: 2021 Higher Education Edition*. The New Media Consortium.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-152-68-71

УДК 811.111

ҚАЗІРГІ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ БОЙЫНША БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ИННОВАЦИЯЛАР

ҚАДЫРЖАНОВА ШҰҒЫЛА ҚАДЫРЖАНҚЫЗЫ

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті филология факультетінің студенті

Ғылыми жетекші – УТЕГАЛИЕВА БИБИГУЛ БУРХАНОВНА

Орал, Қазақстан

Аннотация: Бұл мақалада қазіргі цифрлық технологиялардың білім беру жүйесіне ықпалы мен олардың негізінде қалыптасқан инновациялық үдерістер жан-жақты қарастырылады. Автор цифрлық оқытудың артықшылықтары мен тиімділігіне тоқтала отырып, деректер ғылымы, жасанды интеллект, аралас оқыту, edugaming, цифрлық педагогика мен этика сияқты заманауи ұғымдардың маңызын ашады. Сонымен қатар, цифрлық теңсіздік, дербес мәліметтердің қауіпсіздігі, инклюзия және білім беру мазмұнын жаңарту мәселелері талданады. Қазақстандық және шетелдік тәжірибелерге сүйене отырып, білім беру саласын цифрлық трансформациялаудың бағыттары мен болашағына қатысты ұсыныстар беріледі. Мақалада цифрлық технологияларды педагогикалық мақсатта тиімді пайдалану жолдары мен цифрлық білім беру мәдениетін қалыптастыру мәселелеріне ерекше мән берілген.

Кілт сөздер: Цифрлық технологиялар, білім беру жүйесі, инновация, цифрлық педагогика, деректер ғылымы, жасанды интеллект, цифрлық этика, цифрлық теңсіздік, инклюзивті білім, цифрлық трансформация, аралас оқыту, цифрлық құзыреттілік.

Бүгінгі таңда әлемдік білім беру жүйесінде орын алып жатқан өзгерістердің негізгі қозғаушы күші – цифрлық технологиялар. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (АКТ) дамуы білім беру саласында жаңа мүмкіндіктер мен тәсілдерді қолдануға жол ашты. Цифрлық технологиялардың көмегімен оқыту процесі тиімді, интерактивті әрі қолжетімді бола бастады. Бұл зерттеуде қазіргі цифрлық технологиялардың білім беру жүйесіне әсері мен оның аясындағы инновациялық үрдістер қарастырылады. Білім беру жүйесінде цифрлық технологиялардың енгізілуіне байланысты туындаған инновацияларды талдау және олардың тиімділігін анықтау – бұл жұмыстың негізгі мақсаты.

Цифрлық технологияларды білім беру саласына енгізудің табысты жүзеге асуы ғылыми негізделген педагогикалық зерттеулерге сүйенуі тиіс. Соңғы жылдары Қазақстанда да осы бағытта бірқатар зерттеулер жүргізілуде. Мәселен, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің ғалымдары blended learning (аралас оқыту) моделін қолдану арқылы студенттердің пәнді меңгеру деңгейінің 30%-ға артқанын анықтаған. Мұндай зерттеулер технологиялардың нақты тиімділігін бағалауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ цифрлық педагогика саласында шетелдік ғылыми мектептердің де ықпалы зор. Мысалы, АҚШ-тағы Stanford University және MIT зерттеушілері цифрлық оқыту платформаларының когнитивті дамуға әсерін, ал Оңтүстік Корея мен Жапонияның білім беру мекемелері ойын арқылы оқыту (edugaming) нәтижелілігін зерттейді. Бұл елдерде «цифрлық зертханалар» жүйесі қалыптасқан, онда білім беру платформалары үздіксіз бағаланып, жетілдіріледі. Цифрлық оқыту процесіндегі тиімділікті арттыру үшін деректер ғылымы (data science) мен жасанды интеллектке негізделген алгоритмдер пайдаланылады. Мысалы, машиналық оқыту әдістері арқылы студенттің үлгерімі мен үлгісі автоматты түрде бағаланып, педагогтерге кері байланыс ұсынылады. Бұл тәсіл АҚШ пен Еуропаның алдыңғы қатарлы университеттерінде тәжірибе жүзінде қолданылуда. Сонымен қатар, когнитивті жүктемені азайту, эмоционалды интеллектті

дамытуға бағытталған цифрлық құралдар (мысалы, Classcraft, Socrative) да педагогикадағы инновацияға жатады. [1]

Цифрлық технологияларды пайдалану кезінде туындайтын маңызды мәселелердің бірі – дербес мәліметтердің қауіпсіздігі мен цифрлық этика. Оқушылар мен студенттердің онлайн платформаларда тіркелуі, тапсырмаларды орындауы, тест нәтижелері мен пікірлері цифрлық із қалдырады. Осыған байланысты білім беру мекемелері GDPR (General Data Protection Regulation) сияқты халықаралық стандарттарға сәйкес әрекет етуі тиіс. Қазақстанда бұл бағытта "Білім беру ұйымдарының ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету тұжырымдамасы" әзірленіп, мектептер мен жоғары оқу орындарына ұсынылған. Сонымен қатар, цифрлық этика мәселесі де өзекті. Мұғалімдер мен оқушылар арасында онлайн байланыс орнаған кезде, өзара сыйластық, академиялық адалдық және кибербуллингтің алдын алу маңызды. Көптеген елдерде цифрлық ортадағы тәрбие беру – білім беру саясатының негізгі бағыттарының бірі болып отыр. Киберқауіпсіздікке қатысты халықаралық тәжірибеде оқушылар мен мұғалімдерге арналған арнайы «цифрлық мінез-құлық» кодекстері жасалады. Олардың мазмұнында қауіпсіздік ережелері, деректерді сақтау, желілік әдеп, фейк ақпаратпен жұмыс істеу әдістері қамтылады. Цифрлық ортадағы жауапкершілік пен этикалық қатынас – болашақ ұрпақтың ақпараттық сауаттылығы мен азаматтық белсенділігінің негізі. [2]

Цифрлық технологиялар білім беруді демократияландырудың маңызды тетігі бола отырып, әлеуметтік теңсіздікті де тереңдете түсуі мүмкін. Интернетке қолжетімділігі төмен, техникамен жабдықталмаған аймақтардағы оқушылар мен студенттер сапалы білім алу мүмкіндігінен шет қалуы мүмкін. Бұл мәселені шешу үшін бірқатар елдер арнайы бағдарламалар қабылдап, барлық оқушыларды планшетпен, ноутбукпен және интернетпен қамтамасыз етуге күш салуда. Мысалы, Эстония мен Финляндияда әрбір оқушының техникалық жабдықпен қамтылуы мемлекет есебінен жүзеге асырылады. Қазақстанда да бұл мәселе өзекті. Ауылдық мектептерді компьютермен және интернетпен қамтамасыз ету, цифрлық ресурстарды қазақ тіліне бейімдеу, сондай-ақ мұғалімдерге арнайы курстар өткізу арқылы теңсіздікті азайтуға болады. Әсіресе, көпбалалы немесе әлеуметтік әлсіз топтардан шыққан оқушыларға ерекше қолдау қажет. Цифрлық әділеттілікке қол жеткізу үшін білім беру мазмұнын бейімдеу де қажет. Яғни, оқушының ана тілі мен мәдени ерекшелігіне сәйкес келетін контенттер дайындау, ұлттық құндылықтарға негізделген платформалар жасау маңызды. Сонымен қатар, ерекше білім беру қажеттілігі бар оқушылар үшін бейімделген оқыту материалдары мен арнайы құрылғылар қолдану – әлеуметтік әділеттілік қағидатының басты көрінісі. Цифрлық білім беруді табысты жүзеге асыру үшін мемлекет тарапынан ұзақ мерзімді стратегия қажет. Қазақстанда "Цифрлы Қазақстан" бағдарламасы аясында білім беру саласына арнайы бөлім енгізілген. Бірақ бұл бөлімді одан әрі нақтылап, цифрлық білім беруге арналған жеке ұлттық стратегия әзірлеу қажет. Мұндай стратегияда:

- Инфрақұрылымдық даму;
- Цифрлық контенттерді өндіру;
- Мұғалімдерді оқыту;
- Ғылыми зерттеулерді қолдау;
- Оқу орындарын цифрлық аккредитациядан өткізу сынды мәселелер қамтылуы тиіс. [3]

Сонымен қатар, бұл стратегия оқушылардың цифрлық сауаттылығын бағалайтын ұлттық мониторинг жүйесін қамтуы қажет. Еуропа елдерінде бұл үшін арнайы цифрлық құзыреттілік тесттері әзірленген. Мұндай жүйе білім беру сапасын ғана емес, елдің цифрлық бәсекеге қабілеттілік деңгейін де анықтайды. Цифрлық трансформацияның табысты жүзеге асуы үшін көпсалалы серіктестік – мемлекет, бизнес, білім беру ұйымдары және ата-аналар арасындағы өзара байланыс өте маңызды. Цифрлық технологиялардың білім беру жүйесіне енуі – тек техникалық емес, мәдени, әлеуметтік, педагогикалық өзгерістерді талап ететін күрделі процесс. Бұл өзгерістер оқытудың формасын ғана емес, мазмұнын, әдістемесін, бағалау жүйесін, мұғалім мен оқушының рөлін түбегейлі өзгертуде. Цифрлық педагогика, цифрлық этика, киберқауіпсіздік, дербестендірілген оқыту – осы дәуірдің негізгі ұғымдарына айналды.

Білім беру жүйесі бұл үдерістерге бейімделе отырып, озық технологияларды адамның интеллектуалдық, рухани дамуына бағыттауы тиіс. Яғни, технология білімнің құралы ғана емес, сонымен бірге оның тереңдігі мен мәнін арттыру жолындағы мүмкіндік. Сондықтан бүгінгі мұғалімдер мен білім беру саясатын жасаушылар осы мүмкіндіктерді ұтымды пайдаланып, цифрлық ғасырдың талаптарына сай білім жүйесін қалыптастыруы қажет. Бұл – ұлттық дамудың, адами капитал сапасының және болашақ ұрпақтың жаһандық бәсекеге қабілеттілігінің негізі. Бүгінгі білім беру жүйесінің болашағы цифрлық мәдениетті дамытуға, ақпараттық теңсіздікті жоюға, цифрлық мүмкіндіктерді кең көлемде пайдалануға байланысты. Егер цифрлық технологияны білім беру саласына тек құрал ретінде қарастырсақ, біз оның әлеуетін толық аша алмаймыз. Сондықтан цифрлық технологияны тек заманауи жабдық ретінде емес, оқыту мазмұны мен әдіснамасын жаңартудың, тұлғаның қабілетін барынша ашудың, креативті ойлауды дамытудың және қоғамға белсенді қатысушы болуға мүмкіндік беретін платформа ретінде қарастыру қажет. Бұл ретте цифрлық білім беру мәдениеті мен цифрлық педагогикалық этика ерекше мәнге ие. Қазіргі оқушы – цифрлық ортада өскен ұрпақ. Олар үшін ақпаратты жылдам қабылдау, іздеу, сұрыптау және қолдану – табиғи қабілет. Бірақ бұл қабілетті дұрыс бағытта дамыту үшін жүйелі қолдау қажет. Мұғалімдер тек пәнді үйретуші ғана емес, сонымен қатар медиа кеңістіктегі бағыттаушы, цифрлық ойлаудың модераторы болуы тиіс. Бұған жету үшін ұстаздар да үнемі кәсіби дамып отыруы керек. Цифрлық құралдарды меңгеру жеткіліксіз – оларды педагогикалық мақсатта тиімді пайдалану дағдылары басты орында тұруы керек. Цифрлық білім беруде инклюзивтілік те өте маңызды. Сандық технология мүмкіндігі шектеулі балалар үшін де білім алуға жаңа мүмкіндіктер береді. Мысалы, есту қабілеті төмен балаларға арналған субтитрлік материалдар, көру қабілеті нашар балаларға арналған дыбыстық сипаттамалар немесе тактильдік планшеттер оқу үдерісін жеңілдетеді. Сонымен қатар, шалғай ауылдардағы балаларға сапалы білім алуына мүмкіндік береді. Бұл – білім берудегі әлеуметтік теңсіздікті азайту жолдарының бірі. Білім беру мазмұны да цифрлық дәуір талабына сай өзгеруі тиіс. Мысалы, бағдарламалауды, жасанды интеллект негіздерін, киберқауіпсіздікті, робототехниканы мектеп бағдарламасына енгізу арқылы оқушыларды жаңа ғасырдың мамандықтарына бейімдеуге болады. Бұл тек еңбек нарығына бейімдеу емес, сонымен бірге заманауи ойлау тәсілін қалыптастыру. Халықаралық деңгейде де цифрлық білім беру бәсекелестігі күшеюде. Университеттер онлайн курстар арқылы әлемдік аудиторияға шығуда. Бұл трендтен Қазақстан да қалыспауы тиіс. Отандық оқу орындары сапалы онлайн курстар, ашық білім беру ресурстарын әзірлеу арқылы әлемдік деңгейдегі бәсекеге қабілеттілігін арттыра алады. Осыған орай, цифрлық білім беру саласында ғылыми зерттеулерді кеңейту қажет. Әсіресе, цифрлық педагогиканың теориялық негіздері, цифрлық оқыту мен бағалаудың психологиялық әсері, цифрлық этика мен кибермәдениеттің қалыптасуы сынды мәселелер өзекті. Университеттер мен ғылыми орталықтар бұл бағытта кешенді зерттеу жүргізіп, нақты ұсыныстар әзірлеуі тиіс. Сондай-ақ, білім беру ұйымдарының цифрлық жетілу деңгейін бағалайтын ұлттық жүйе енгізілуі тиіс. Бұл жүйе оқу орындарының инфрақұрылымын, педагогтердің цифрлық құзыретін, оқу процесінің цифрлану деңгейін кешенді бағалауға мүмкіндік береді. Бұл ретте Эстония тәжірибесі үлгі бола алады – онда әр мектептің цифрлық жетілу картасы жасалып, жыл сайын жаңартылып отырады. [4]

Қорытындылай келе, цифрлық технологиялар білім беру саласын жаңғыртудың қуатты құралы бола алады. Бірақ бұл тек технологиямен шектелмеуі тиіс. Технологиямен қатар педагогикалық көзқарас, адамгершілік құндылықтар мен әлеуметтік әділеттілік ұстанымдары қатар жүруі қажет. Цифрлық дәуірдегі білім – бұл тек білім беру емес, адам тәрбиелеу, қоғам қалыптастыру, мәдениетті сақтау мен дамыту миссиясы. Сондықтан цифрлық технологияны білімнің мәнін арттыру жолындағы одақтас ретінде көре білген жөн. Бұл – тек бүгінгі күннің емес, болашақ ұрпақтың тағдырын айқындайтын маңызды шешім. – тек техникалық емес, мәдени, әлеуметтік, педагогикалық өзгерістерді талап ететін күрделі процесс. Бұл өзгерістер оқытудың формасын ғана емес, мазмұнын, әдістемесін, бағалау жүйесін, мұғалім мен оқушының ролін түбегейлі өзгертуде. Цифрлық педагогика, цифрлық этика, киберқауіпсіздік,

дербестендірілген оқыту – осы дәуірдің негізгі ұғымдарына айналды. Білім беру жүйесі бұл үдерістерге бейімделе отырып, озық технологияларды адамның интеллектуалдық, рухани дамуына бағыттауы тиіс. Яғни, технология білімнің құралы ғана емес, сонымен бірге оның тереңдігі мен мәнін арттыру жолындағы мүмкіндік. Сондықтан бүгінгі мұғалімдер мен білім беру саясатын жасаушылар осы мүмкіндіктерді ұтымды пайдаланып, цифрлық ғасырдың талаптарына сай білім жүйесін қалыптастыруы қажет. Бұл – ұлттық дамудың, адами капитал сапасының және болашақ ұрпақтың жаһандық бәсекеге қабілеттілігінің негізі. [5]

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Пренски, М. (2012). *Цифровое поколение и образование*. – М.: Просвещение, 192 б.
2. Аймағамбетова, К. (2020). *Білім беру жүйесіндегі инновациялар*. – Алматы: Қазақ университеті, 214 б.
3. UNESCO. (2022). *Digital Learning in Education: Emerging Trends and Opportunities*. Қолжетімді: <https://unesdoc.unesco.org/> (Қаралған күні: 10.05.2025).
4. Шарипова, А. (2021). *Цифрлық педагогика негіздері*. – Астана: Фолиант, 176 б.
5. OECD. (2021). *Education in the Digital Age: Healthy and Happy Children*. Қолжетімді: <https://www.oecd.org/> (Қаралған күні: 10.05.2025).

DOI 10.24412/3007-8946-2025-152-72-75

УДК 811.111

ТІЛ МЕН МӘДЕНИЕТ САБАҚТАСТЫҒЫ: ТІЛДІ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК АСПЕКТІЛЕРІ

АМАНГЕЛДИНА ПЕРИЗАТ НҰРАЛЫҚЫЗЫ

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті филология факультетінің студенті

Ғылыми жетекші – ТУКЕШОВА НУРГУЛ МАКСЕТОВНА

Орал, Қазақстан

Аннотация: Бұл мақалада тіл мен мәдениет арасындағы тығыз байланыс және қазақ тілін оқыту барысында ұлттық-мәдени компоненттердің маңызы жан-жақты қарастырылады. Автор қазақ тілін шетел азаматтарына үйретуде тек тілдік дағдыларды меңгертумен шектелмей, сонымен қатар қазақ халқының ұлттық дүниетанымын, салт-дәстүрін, мәдени құндылықтарын таныстырудың қажеттілігін дәлелдейді. Мақалада ұлттық-мәдени мазмұнды оқу процесіне енгізудің тиімді әдістері, мысалы, фольклорлық мәтіндер, жағдаяттық тапсырмалар, көрнекі материалдар, жобалық жұмыстар және мерекелік іс-шаралар арқылы жүзеге асыру жолдары ұсынылады. Сонымен қатар, мәдениаралық коммуникация, ұлттық сана, тілдік тұлға қалыптастыру мәселелері де ғылыми тұрғыда сараланады. Тіл мен мәдениетті бірлікте қарастыру – заманауи тіл үйретудің негізгі қағидаларының бірі екендігі айқындалады.

Кілт сөздер: Ұлттық-мәдени компонент, тіл мен мәдениет, қазақ тілін оқыту, мәдениаралық коммуникация, шетел азаматтарына қазақ тілі, ұлттық сана, тілдік тұлға, этномәдени білім, салт-дәстүр, әдістеме.

Қоғамдық дамудың қазіргі кезеңінде тіл мен мәдениет мәселесі ерекше мәнге ие болып отыр. Тіл — халықтың рухани байлығының айнасы, ұлттық мәдениеттің өзегі. Ұлттың мәдениеті мен болмысын, дүниетанымын, ұлттық психологиясын танытатын басты құрал — тіл. Әсіресе, тіл үйрету барысында тіл мен мәдениет сабақтастығын сақтау, мәдениетаралық коммуникацияға негізделген әдістемелік тәсілдерді қолдану — бүгінгі білім беру жүйесінің өзекті міндеттерінің бірі. Белгілі ғалым Ә.Қайдар: «Тіл — халықтың жаны, мәдениетінің айнасы. Тілді білмей тұрып, сол халықтың мәдениетін, салт-санасын білу, зерттеу мүмкін емес», — деп тіл мен мәдениеттің ажырамас бірлігін атап көрсеткен. Осы тұрғыдан алғанда, тіл оқыту әдістемесінде ұлттық мәдениет ерекшеліктерін ескеру, тілді оқыту процесін халықтық құндылықтармен сабақтастыру аса маңызды.

Тіл — кез келген этностың ұлттық болмысын айқындайтын құрал. Ол — тек қарым-қатынас құралы ғана емес, ұлттың тарихы, дүниетанымы, салт-дәстүрі, наным-сенімі, эстетикалық талғамы мен өмір сүру дағдысының көрінісі. Тіл арқылы ұлттың мәдени құндылықтары мен рухани байлығы келер ұрпаққа жетіп, сабақтасып отырады.

Филология ғылымдарының докторы Р.Сыздық: «Кез келген тіл — сол тілде сөйлейтін халықтың ғасырлар бойы жасаған рухани және материалдық мәдениетінің жиынтығы», — деп тұжырымдайды. Осыған сәйкес, тілді оқытуда мәдениетті таныту, ұлттық дүниетанымды меңгерту — әдістемелік тұрғыда үлкен мәнге ие. Тілді мәдениетпен байланыстыра оқыту — тіл үйренушінің коммуникативтік құзыретін дамытудың, мәдениетаралық қарым-қатынастағы қабілетін жетілдірудің тиімді жолы. Тілді оқытудың мәдениетаралық әдістемесі қазіргі таңда кеңінен қолданысқа еніп келеді. Бұл әдістемеде тіл үйренушілерге тек тілдік нормалар ғана емес, сол тілде сөйлейтін халықтың өмір сүру дағдысы, ұлттық дәстүрі, наным-сенімі, этикалық және эстетикалық құндылықтары да таныстырылады. Мысалы, қазақ тілін үйретуде ұлттық салт-дәстүрлерді, мерекелерді, тұрмыс-салт жоралғыларын, ұлттық тағамдарды, ойындарды, ұлттық киімдер мен музыкалық аспаптарды таныстыру арқылы мәдени-танымдық

материалдарды қолдану — оқыту процесін қызықты әрі тиімді етеді. Қазақ халқының наурыз мерекесі туралы мәлімет беру барысында, тіл үйренушілерге наурыз көже әзірлеу дәстүрі, ұлттық ойындар (қыз қуу, теңге алу, арқан тарту) мен бата беру дәстүрі таныстырылады. Осы арқылы тілдік бірліктерді (сөз тіркестері, мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер) мәдени контексте меңгертуге болады.[1]

Қазіргі таңда тіл үйренушінің мәдениетаралық құзыретін қалыптастыру — оқыту әдістемесінің басты бағыттарының бірі. Бұл бағыт бойынша белгілі ғалым Н.Уәли: «Тілді оқыту — ол сол ұлттың мәдениетін, дүниетанымын, салт-дәстүрін оқыту», — деп атап көрсетеді. Мәдениетаралық қатысым барысында тілдік бірліктердің ұлттық-мәдени ерекшеліктері ескеріліп, тіл үйренушінің өз ана тілі мен үйреніп отырған тіліндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды айқындау арқылы үйренуіне мүмкіндік беріледі.

«Ас атасы — нан» деген тұрақты тіркес арқылы қазақ халқының нанға деген құрметі түсіндіріліп, өзге халықтардың нанға қатысты ұғымдарымен салыстыру жүргізіледі. Немесе «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген мақал арқылы сөз қадірін білген халықтың даналығы айтылады.

Тілді оқытуда ұлттық құндылықтарды қолдану тәсілдері

Тілді оқытуда ұлттық құндылықтарды қолданудың бірнеше әдістемелік тәсілдері бар:

1. Мәтіндік әдіс: Мәдени-танымдық мәтіндерді оқыту арқылы тіл үйренуші халықтың мәдени құндылықтарын тілдік тұрғыдан меңгереді.

Мысал: Қазақтың ұлттық тағамдары туралы мәтін оқыту.

2. Мақал-мәтелдерді қолдану: Ұлттық мақал-мәтелдер арқылы тілдік ерекшеліктерді және халық даналығын таныстыру.

Мысал: «Жігіттің төресі — өнерлі» деген мақалды түсіндіріп, өзге ұлттың осыған ұқсас мақалдарын табу.

3. Ұлттық мерекелер мен дәстүрлерді таныстыру: Сабақ барысында ұлттық мерекелер мен салт-дәстүрлерге байланысты арнайы тапсырмалар дайындау.

Мысал: «Тұсаукесер» дәстүрін сипаттау.

4. Рөлдік ойындар: Ұлттық мәдениетке негізделген рөлдік ойындар арқылы тілдік қарым-қатынас дағдыларын дамыту. Мысал: Қонақ күту, бата беру сахналары.

Тіл мен мәдениет — өзара тығыз байланысты, бір-бірін толықтырып отыратын тұтас құбылыс. Тілді оқытуда мәдениет сабақтастығын сақтау, ұлттық құндылықтар мен мәдени-танымдық мәліметтерді қолдану — тіл үйренушінің тілді терең меңгеруіне, мәдениетаралық қатысымда еркін әрекет етуіне мүмкіндік береді. Белгілі ғалым Г.Баймырзаева: «Тілді оқытуда халықтың ұлттық мәдениеті мен рухани құндылықтарын таныстыру — оқытудың тиімді жолы», — деп атап көрсеткендей, тілді оқыту әдістемесінде мәдениетті үйрету — тілді толыққанды меңгерудің басты шарты. [2]

Тіл мен мәдениет сабақтастығы мәселесі қазіргі тіл оқыту әдістемесінің негізгі өзекті бағыттарының біріне айналды. Әсіресе, жаһандану жағдайында түрлі ұлт өкілдерінің мәдениетаралық қатынастарға жиі түсуі бұл мәселені тереңірек зерттеуді және тіл үйрету әдістемесінде мәдени аспектілерге басымдық беруді қажет етіп отыр. Жалпы, тілдің қоғамдағы рөлі оның тек қарым-қатынас құралы емес, ұлттық құндылықтардың сақтаушысы, халықтың дүниетанымын жеткізуші екенімен анықталады. Осы тұрғыдан алғанда, тіл мен мәдениет өзара сабақтастықта өмір сүретін, ажырамас біртұтас құбылыс екенін көреміз. Қазақ тіл білімінде де тіл мен мәдениеттің байланысын зерттеген бірқатар ғалымдар бұл мәселеге ерекше назар аударып келеді. Б.Момынова тіл мен мәдениет сабақтастығына байланысты: «Тілде халықтың тыныс-тіршілігі, болмыс-бітімі, ұлттық танымы, дүниені қабылдау, пайымдау, бағалау жүйесі көрініс табады. Сондықтан да кез келген халықтың тілі оның мәдениетінің ажырамас бір бөлшегі болып саналады», — деп атап көрсетеді.

Осы орайда, тіл оқытуда мәдениет сабақтастығын сақтау — тіл үйренушінің тек грамматикалық, лексикалық білімін ғана емес, мәдениетаралық құзыретін де дамытуға

бағытталатынын байқаймыз. Бұл оқытудың тиімділігін арттырып қана қоймай, оқушының сол тіл иесінің өмір сүру салтын, мінез-құлқын, ұлттық психологиясын түсінуіне жол ашады.

Тіл үйрету үдерісінде мәдениетаралық құзырет — тіл үйренушінің сол тілде сөйлейтін халықтың мәдениетін, салт-дәстүрін, ұлттық әдет-ғұрыптарын меңгеріп, мәдениетаралық қарым-қатынаста еркін әрекет ету қабілеті. Бұл ұғым қазіргі әдістемелік еңбектерде жиі кездеседі. Атап айтқанда, Г.Жексембекова: «Мәдениетаралық құзырет — тіл үйренушінің ұлттық мәдени ерекшеліктерді түсініп, тілді сол мәдениет контекстінде қолдана алу біліктілігі», — деп көрсетеді. Осыған байланысты сабақ барысында тілдік бірліктерді оқытуда, сөздердің тура және ауыспалы мағыналарын түсіндіргенде, тұрақты тіркестерді қолданғанда сол халықтың ұлттық ерекшеліктеріне назар аудару — аса маңызды. Мысал: Қазақ халқы үшін «бас» сөзі киелі ұғым. «Бас қосу», «Бас болу», «Бас тарту» тіркестері мен «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» мақалының мағынасын үйрету арқылы тіл үйренуші сол ұғымның мәдени мәнін түсінеді.[3]

Қазіргі таңда тіл оқытуда ұлттық мәдениет элементтерін қолдану бірнеше бағытта жүзеге асуда:

1. Мәдени мазмұндағы мәтіндермен жұмыс

Сабақта қазақ халқының тарихы, тұрмыс-салты, ұлттық тағамдары, әдет-ғұрыптары туралы мәтіндер беру оқушылардың қызығушылығын оятып, тілдік қорын байытады.

2. Тұрмыстық-мәдени жағдаяттарға негізделген диалогтар құру

Қонақ күту, ас ұсыну, бата беру, үйлену той, тұсаукесер, ұлттық мейрамдар жайында диалогтар құру — тілдік және мәдени қарым-қатынас машығын дамытады.

3. Ұлттық ойындар арқылы оқыту

Сабақ барысында «Асық ойнау», «Қыз қуу», «Алтыбақан» секілді ойындардың шарттарын таныстырып, ойын арқылы тілдік жағдаят қалыптастыру — тіл үйренушінің белсенділігін арттырады.

4. Мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестерді қолдану

Қазақ халқының ұлттық дүниетанымын бейнелейтін мақал-мәтелдерді тақырыптық сабақтарда қолдану оқушыларға халық даналығы мен мәдениетін меңгертудің тиімді жолы.

Тіл оқытуда этномәдени компоненттерді қолдану оқытудың төмендегідей артықшылықтарын қамтамасыз етеді:

- Тілдік жағдаяттарды мәдени мәнімен түсіндіру арқылы сөздің қолданылу аясын айқындауға мүмкіндік береді.

- Тіл үйренушінің сол ұлт өкілдерімен мәдениетаралық қатынаста қателікке бой алдырмауына жағдай жасайды.

- Тілдік материалдың оқушының өмірлік тәжірибесімен, ұлттық дүниетанымымен байланысын арттырады.

- Сабақтың мазмұнын байытып, қызығушылығын оятады, сабақ тиімділігін арттырады.

Қазіргі ақпараттық технологиялар дәуірінде тіл үйрету үдерісінде мультимедиялық құралдар кеңінен қолданылуда. Бұл тәсіл ұлттық-мәдени құндылықтарды көрнекілік арқылы меңгертудің, оқытудың тиімділігін арттырудың заманауи жолы.

Қолданылатын әдістер:

- Ұлттық мерекелер мен дәстүрлер туралы бейнероликтер көрсету

- Қазақ ұлттық музыкасы мен әндерінен үзінді тыңдату

- Интерактивті онлайн ойындар мен тесттер

- Электронды оқулықтар мен мәдениеттанымдық қосымшалар

Осы әдістер арқылы тіл үйренуші тек тілдік білім алып қана қоймай, сол тілдің иесінің ұлттық дүниетанымы мен мәдениетіне қаныға түседі.

Қорыта айтқанда, тіл мен мәдениет сабақтастығы мәселесі қазіргі тіл оқыту әдістемесінде ерекше маңызға ие. Әсіресе, қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда бұл бағытты жан-жақты қарастыру — оқытудың сапасын арттырып, тіл үйренушінің мәдениетаралық қатынастағы құзыретін жетілдіреді. Тіл оқытуда ұлттық-мәдени құндылықтарды, дәстүрлер

мен әдет-ғұрыптарды таныстыру, ұлттық дүниетаным мен тұрмыс-салт ерекшеліктерін таныту — тілдің функционалдық әрі мәдени мәнін меңгерудің тиімді әдісі болып табылады. Болашақта тіл үйрету үдерісін осы бағытта жетілдіру, мәдениетаралық құзыретке негізделген оқыту құралдарын молайту, заманауи әдістемелермен сабақтастыру — қазақ тіл білімінің өзекті мәселелерінің бірі.[4]

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қайдар, Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. — Алматы: Ана тілі, 1998. — 304 б. — Б. 45–49.
2. Сыздық, Р. Сөз құдіреті. — Алматы: Санат, 1997. — 224 б. — Б. 17–23.
3. Уәли, Н. Қазақ сөз мәдениеті. — Алматы: Білім, 2007. — 240 б. — Б. 88–92.
4. Баймырзаева, Г. Тілді оқытудағы мәдениет сабақтастығы. — Алматы: Қазақ университеті, 2015. — 196 б. — Б. 101–108.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-152-76-79

УДК 212.2.02

МИФИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ В СКАЗКАХ НАРОДОВ МИРА И ИХ ИЗУЧЕНИЕ В ШКОЛЕ

ТУРЕБАЙ НҰРБИКЕ АРДАҚҚЫЗЫ

Студент 4 курса ОП «Русский язык и литература» Международного университета
Астана

Научный руководитель – Т.Д. АБЖАКОВ, Астана, Казахстан

Аннотация. Статья посвящена изучению мифических элементов в сказках народов мира и анализу возможностей их включения в образовательный процесс в общеобразовательной школе. В центре внимания находятся мифологические образы, символы и мотивы, отражающие мировоззрение различных культур, а также способы их педагогического осмысления и применения.

Целью исследования является выявление культурных и воспитательных функций мифических элементов сказок и обоснование методических подходов к их изучению в школьной практике.

Работа включает теоретический обзор понятия мифа и мифических компонентов, сравнительный анализ сказок разных народов (славянских, восточных, северных и западноевропейских), а также предложения по использованию сказочного материала на уроках литературы и внеклассных занятиях. Результаты исследования могут быть использованы в практике преподавания литературы, во внеурочной деятельности, а также при разработке программ по формированию межкультурной компетентности учащихся.

Ключевые слова: сказка, мифические элементы, народное творчество, мифология, школьное образование, межкультурная компетентность, педагогика, литературное обучение.

Сказка - один из самых древних жанров устного народного творчества. Она не просто развлекает, но и передаёт культурный код народа, его ценности, страхи, мечты и мировоззрение. Особый интерес вызывают мифические элементы в сказках, ведь именно они отражают связь человека с природой, сверхъестественным и духовным миром. Сказки позволяют не только познавать мир, но и формировать у детей мышление, воображение и морально-нравственные ориентиры. Именно поэтому изучение сказок, в том числе с мифическим содержанием, должно быть частью школьной программы.

Мифические элементы в сказке - это фантастические образы, волшебные предметы, чудесные события, божества или духи, которые не существуют в реальности, но играют важную роль в раскрытии смысла произведения. Такие элементы делают сюжет ярким, наполненным символами и позволяют затронуть глубокие философские темы. Они формируют у детей понимание таких понятий, как добро и зло, честь и предательство, верность, смелость, самопожертвование. Через сказку ребёнок учится распознавать ценности и выбирать правильную модель поведения.

Если обратиться к сказкам народов мира, можно заметить, что несмотря на различия в культуре и языке, в них прослеживаются общие архетипические мотивы. Например, образ старой ведьмы встречается как в славянских сказках в виде Бабы-Яги, так и в западноевропейских - в виде злой колдуньи. В русском фольклоре Баба-Яга - самый неординарный персонаж: то гостеприимная хозяйка и мудрый советчик, то злобная старуха, поедающая детей. Баба-Яга хитрая, уродливая, с горбом на спине и длинным носом. Имеет костяную ногу, живет в лесу в избушке на курьих ножках. Летает в ступе и на метле. Может управлять лесными зверьми. Она может быть как врагом героя, так и тем, кто помогает пройти

испытание. Часто она выполняет функцию стража пограничного мира между жизнью и смертью, известным и неизведанным. Подобный образ в других культурах также символизирует переход, внутреннюю трансформацию и проверку зрелости героя.

В казахских сказках таких образов несколько. Например, Албасты: уродливая, лохматая женщина с торчащими клыками и грудями, которые свисают почти до земли. Может превращаться в собаку или лису, в таком виде ворует лёгкое женщины, которая потеряла сознание во время родов. Эта потусторонняя женщина изображалась необычайно уродливой, толстой, волосатой и при этом без одежды. К тому же у нее были три глаза, длинные когти и груди, отвисшие настолько, что Албасты обычно закидывала их за плечи, чтобы не мешали при ходьбе. Этими грудями демоница могла насмерть забить человека. Еще один отличительный признак Албасты - длинные светлые распущенные волосы, нетипичные для казашек, которые обычно заплетали тугие черные косы.

Албасты умеет превращаться не только в животных, но и в разные предметы. Она может подменить ребенка, наслать болезни и проклятья, а человека, которого полюбила, - одарить удачей во всем. Подчинить Албасты себе можно, завладев ее гребнем, книгой или монетой, потому что эти вещи очень важны для демоницы. Считалось, что Албасты опасна прежде всего для женщин, особенно молодых. Она поджидала жертв в безлюдных местах: заброшенных развалинах, крутых речных берегах, старых деревьях, часто ореховых. Сначала Албасты вела себя очень располагающе, была обаятельна и изображала необходимость в помощи. Чаще всего она притворялась совсем слабой и просила помочь с мытьем волос. Но девушка, которая соглашалась помочь и касалась волос демоницы, могла серьезно заболеть.

В восточных сказках, особенно в арабских и персидских, мифические образы представлены через джиннов, волшебные лампы, ковры-самолёты, могущественные духи. Эти персонажи глубоко укоренены в мифологии народов Ближнего Востока. Джинн - существо, способное как помочь, так и погубить. Он символизирует силу, которую нужно уметь контролировать. Ярким примером является сказка «Аладдин и волшебная лампа», где герой, получив власть над джином, постепенно осознаёт, что настоящая сила - не в магии, а в умении делать правильный выбор.

У северных народов сказки наполнены духами природы, шаманами, превращениями и мистическим единством человека с окружающим миром. Волшебство здесь выражается не столько в чудесах, сколько в слиянии с природой. Например, в ненецких и чукотских сказаниях герои могут превращаться в животных, говорить с духами, путешествовать в потусторонние миры. Эти мотивы отражают уважительное отношение к природе и предкам, что очень важно для формирования экологического и нравственного сознания детей.

В западноевропейских сказках, таких как произведения братьев Гримм или сказки Шарля Перро, мифические элементы нередко связаны с христианскими символами, а также с кельтской и германской мифологией. Волшебные феи, говорящие животные, испытания в лесу, превращения и чудеса - всё это служит не только для украшения сюжета, но и для воспитания определённых ценностей. Например, в «Золушке» волшебство не даётся просто так - героиня должна быть доброй, трудолюбивой, терпеливой. Только тогда чудо происходит, и справедливость восстанавливается.

Изучение таких сказок в школе даёт множество педагогических возможностей. Во-первых, это развитие межкультурной компетенции. Дети видят, как разные народы по-разному объясняют одни и те же явления: страх, любовь, смерть, природу. Во-вторых, мифические образы способствуют развитию воображения, ассоциативного мышления, способности к интерпретации символов. Это особенно важно в условиях цифровой эпохи, когда дети часто мыслят буквально и нуждаются в тренировке абстрактного мышления.

На уроках литературы сказки с мифическими элементами можно использовать по-разному. Один из способов - это аналитическое чтение с последующим обсуждением. Например, учитель может предложить такие вопросы: «Что означает образ волшебного помощника? Почему герой проходит через три испытания? Какие качества помогли ему

победить зло?» Эти вопросы не только развивают умение анализировать текст, но и побуждают к размышлению о жизненных ситуациях.

Полезным является сравнение сказок разных народов по общим мотивам. Например, тема превращения встречается в сказках почти всех культур. У славян - это Иван-царевич, превращённый в лягушку, у японцев - журавль-жена, у индейцев - юноша, ставший орлом. Такое сравнение помогает ученикам увидеть универсальность человеческих переживаний и различие способов их художественного выражения.

Также можно использовать творческие задания. Например, предложить детям нарисовать карту волшебного мира сказки, сочинить продолжение истории, придумать своего мифического персонажа. Эти задания развивают креативность, способность к сочинению и высказыванию собственного мнения. Хорошо зарекомендовали себя и инсценировки сказок, где учащиеся сами выбирают роли, создают костюмы и реплики, вживаются в персонажей.

Не менее важно обсуждать моральные и нравственные вопросы, заложенные в сказках. Почему герой получает награду? За что наказывается злодей? Что важнее - сила или мудрость? Эти разговоры способствуют развитию нравственного суждения и формируют внутренние ориентиры. Особенно эффективно такое обсуждение в группах, где дети могут услышать разные точки зрения и научиться выражать свои мысли аргументированно.

Таким образом, мифические элементы в сказках - это не просто фантазия. Это глубокий культурный пласт, который помогает ребёнку осмыслить мир, понять себя и других. Включение таких сказок в школьную программу делает обучение живым, многослойным и по-настоящему воспитательным. Это путь к тому, чтобы дети не только знали литературные произведения, но и умели видеть в них отражение человеческих чувств, страхов и надежд.

Сказка с мифическими мотивами является не просто формой развлечения или передачи культурных кодов - она выполняет важную психологическую функцию. По мнению ряда исследователей, в том числе Бруно Беттельгейма, сказка помогает ребёнку справляться с внутренними конфликтами и страхами, символически разрешая их через приключения героя. Например, победа над драконом или ведьмой может отражать внутреннюю борьбу с тревогой, неуверенностью или чувством одиночества. Таким образом, сказка становится своеобразной формой терапии, помогающей ребёнку осмыслить и преодолеть сложные переживания.

Кроме того, мифические образы развивают у школьников эмоциональный интеллект. Когда ребёнок сопереживает герою, который сталкивается с трудностями, делает выбор, ошибается и всё-таки находит выход, у него формируется способность к эмпатии, сочувствию и моральному самосознанию. Эти качества являются основой для успешной социализации и построения здоровых межличностных отношений.

Интересным направлением является также использование сказок с мифическими элементами в проектной деятельности. Например, учащимся можно предложить создать исследовательскую работу о происхождении конкретного мифического образа, проследить его трансформацию в различных культурах или проанализировать его роль в формировании сюжета. Такие задания способствуют формированию исследовательских навыков, критического мышления и умения работать с различными источниками.

Наконец, необходимо отметить, что работа с мифическими элементами в сказках актуальна и в контексте современных образовательных стандартов, где акцент делается не только на предметные знания, но и на метапредметные и личностные результаты. Сказка как универсальный жанр способствует формированию целого комплекса компетенций - от коммуникативных до ценностных. Таким образом, её изучение в школьной практике - это не просто литературное занятие, а полноценная педагогическая стратегия, направленная на развитие гармоничной, культурно образованной и нравственной личности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Пропп В. Я. Морфология сказки. - М.: Лабиринт, 2000.
2. Новикова И. И. Миф и литература: Взаимодействие жанров. - СПб: Изд-во СПбГУ, 2003.
3. Campbell J. The Hero with a Thousand Faces. - Princeton University Press, 2004.
4. Luthi M. The European Folktale: Form and Nature. - Indiana University Press, 1982.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-152-80-82

**ФАЪОЛГАРДОНИИ ДОНИШЧЌЁН НИСБАТ БА ҒАНӢ
ГАРДИДАНИ ЗАҲИРАИ ЛУҒАВӢ ДАР РАВАНДИ ТАРЧУМАИ МАТНИ
ҲУҚУҚӢ**

ГАЗИЕВА ХАМИДА ХУРРАМОВНА

кандидат педагогических наук, доцент кафедры иностранных языков юридического факультета, Таджикского национального университета. Душанбе, Таджикистан.

ЗАЙНИДДИНОВ САИДЖОН ФАТХИДДИНОВИЧ

старший преподаватель кафедры иностранных языков юридического факультета, Таджикского национального университета.
Душанбе, Таджикистан.

Summary: *Activization of students learning words fund in the process of translation of juridical text. In the given article it is said about activization of students 'words fund during translation of juridical texts from foreign language into native language represents by it self difficult task requiring not only high level of knowing both language, but deep understanding distinctions of legal systems. In the article it is considered key problems caused under translation of juridical terminology as well as specific reatures of adopting legal notion in conditions of legal systems (discrepance) of continental law.*

Key words: *foreign language, terminology juridical translation, in the branch of law, legal system, legal distributions*

Аннотатсия: Дар мақола мазкур дар бораи фаъолгардони донишчӯён нисбат ба ғанӣ гардидани заҳираи луғавӣ сухан меравад. Дар раванди тарҷумаи матни ҳуқуқӣ аз забони хориҷӣ ба забони модарӣ, ки бо худ вазифаи мураккаб (мушкилро) пешниҳод мекунад на танҳо сатҳи баланди дониши ҳар ду забонро талаб мекунад, балки даркӣ баланди тавофути низомҳои ҳуқуқиро ҳам тақозо мекунад. Дар мақола масъалаҳои калидӣ мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор гирифта, ки ҳангоми тарҷумаи истилоҳоти ҳуқуқӣ дучор мегардад, инчунин вижагиҳои мутобиқати мафҳумҳои ҳуқуқӣ дар шароити номутобиқати низомҳои ҳуқуқӣ қитъавӣ.

Вожаҳои калидӣ: забони хориҷӣ, истилоҳотишиносӣ, тарҷумаи ҳуқуқӣ, дар соҳаи ҳуқуқ, низоми ҳуқуқӣ, фарқҳои ҳуқуқӣ.

Аннотация: В данной статье речь идёт о активизации словарного запаса студентов в процессе перевода юридических текстов с иностранного языка на родной язык, представляет собой сложную задачу, требующую не только высокого уровня владения обоими языками, но и глубокого понимания различий в правовых системах, в статье рассматриваются ключевые проблемы, возникающие при переводе юридической терминологии, а также особенности адаптации правовых понятий в условиях несоответствия правовых систем континентального права.

Ключевые слова: иностранный язык, терминология, юридический перевод, в области права, правовая система, правовые различия.

Тарҷумаи матнҳои ҳуқуқӣ яке аз намунаҳои мураккабу мушкил ба шумор меравад. Он на танҳо донишҳои чуқури ду забонро балки дарки амиқи низомҳои ҳуқуқии ҳар ду кишварро тақозо мекунад. Тарҷума аз забони хориҷӣ ба забони модарӣ дар соҳаи ҳуқуқшиносӣ талаботи махсусро пешниҳод мекунад, чунки низомҳои ҳуқуқии Британияи Кабир, Фаронса, Русия ва Тоҷикистон аз нуқтаи назари таърихӣ, фарҳангӣ ва таълимотӣ тафовут дорад. Масалан, ҳуқуқи франсавӣ ба низоми ҳуқуқии романӣ - олмонӣ тааллуқ дорад ва дорой

вижагиҳои истилоҳотшиносии худ мебошад. Аксари истилоҳот дорои маънои маҳдуду муайян мебошанд, ки муродифоти муайяно дар забонҳои ғайр вохӯрдан душвор аст. Мисол истилоҳи "*jurisprudence*" дар забони фаронсавӣ маънои таҷрибаи судиро дорад, дар забонҳои дигар бошад ба мазмуни бештар илми ҳуқуқ ё таҳсилоти ҳуқуқшиносиро ифода мекунад. Истилоҳи фаронсавии *personne (f) juridique* на ҳамчун шахси ҳуқуқӣ балки субъекти ҳуқуқ тарҷума мешавад. Гузашта аз ин муродифоти франсавии ибораи шахси ҳуқуқӣ *personne (f) moral* мебошад. Вожаи франсавии *article (m)* на танҳо маънои артикलो дорад, балки ба сифати истилоҳи ҳуқуқии моддаи қонун, нукта (банд) ё ин ки мол ё ашё баромад мекунад, калимаи *mediation (f)* ба забонҳои дигар на ҳамчун медиация тарҷума мешавад, балки ҳамчун миёнарав (усули ҳал кардани зиддият) калимаи *médiateur (m)* на медиатор балки миёнарав тарҷума мешавад.

Матнҳои ҳуқуқӣ бояд хеле амиқ бошад, бетараф ва ба услуби расмӣ мутобиқат кунад. Иштибоҳҳо, хатогиҳо ҳангоми тарҷума ба нофаҳмиҳои меъёрҳо ё ин ки шартҳои шартнома бурда мерасонад.

Тавре ки маълум аст тарҷума намунаи мураккабу душвор ва намунаи мухталифи муоширати байни фарҳангҳо буда, ба муқаррар ва тафсири маводҳои ҳаттӣ ва шифоҳӣ равона гардидааст, ки дар як фарҳанг ташаккул ёфта, мутобиқшавии мазмуни онҳо баҳри дарки намояндагони фарҳанги дигар.

Бояд зикр кард, ки забони ҳуқуқ ҳамчун забон барои ҳадафҳои махсус кам омӯхта таҳқиқ шудааст, масъалаи омӯзишӣ вижагиҳои махсуси тарҷума аз он ҷумла, истилоҳоти ҳуқуқии фаронсавӣ ба тадқиқоти бештари тарҷума ниёз дорад, барои ҳамин ҳам кӯшиш ба ҳарч додан зарур аст, ки имконияти пешниҳоди баргардонии истилоҳҳои ҳуқуқӣ аз забони ҳоричӣ ба забони модарӣ ва баръакс.

Душвориҳои тарҷумаи истилоҳоти ҳуқуқӣ дар ду забон. Таълимоти мушкилиҳои тарҷума махсус, ки аз ҷониби М. Г. Гамзатов пешниҳод гардид, асоси сабабҳои мухталиф дорад :

- душвориҳои забонии табиӣ истилоҳ;
- мушкилиҳо вобаста ба вижагиҳои махсуси истилоҳи ҳуқуқӣ ;
- мушкилиҳо номутобиқати низомҳои ҳуқуқии давлатҳо, аз сабаби тафовути ҳаҷми мафҳумҳо, муродифҳо.

Интиҳоби дурусти калима ё ибора ҳангоми тарҷума, пеш аз ҳама, аз мутобиқати маъноӣ ва услубии он ба асл бастагӣ дорад.

Мутобиқати байни калимаҳои ду забон, ки доимӣ, баробар маъно ва одатан аз мазмун бастагӣ надоранд. Масалан, *victime (f)* - дар ҳама ҳолат ҷабрдида, қурбон, *coupable (m)* - ҳамеша гунаҳкор тарҷума мешаванд. Ба ин аксари калимаҳо ва ибораҳои дигар аз соҳаи ҳуқуқ тааллуқ доранд : *loi (f)* - қонун ; *testament (m)* - васиянома; *prison (f)* - маҳбас ; *cour suprême* - суди олӣ; *juge (m) de la paix* - судья оштиқунанда ва ғайра.

Ба он нигоҳ накарда, ки вижагиҳои асосии истилоҳот аниқ ва яқмаъногӣ мебошад, ба истилоҳотшиносии ҳуқуқӣ бештар бисёрмаъноӣ хос аст, яъне истилоҳ дорои якчанд маъно дар забон тарҷума ва баръакс. Барои интиҳоби намунаи дурусти мутобиқат ба мазмуни забонӣ таваҷҷуҳи хос бояд дод, ки дар кадом мазмун калимаи мазкур истифода мешавад. Калимаи фаронсавии *action (f)* дар қатори маъноҳои дигар маънои даъво ва парвандаи судиро дорад, ибораи *intenter une action* бошад, дар навбати худ ҳамчун оғоз кардани парванда ё ин ки пешниҳоди даъво тарҷума мешаванд. Бояд қайд кард, ки тарҷумаи ҳуқуқӣ на танҳо тарҷумаи аз як забон ба забони дигарро пешниҳод мекунад, инчунин аз як низоми ҳуқуқӣ ба низоми ҳуқуқии дигар. Бо дарназардошти он ки низоми ҳуқуқии давлатҳо ҳам қисми фарҳангии забони омӯхташаванда ба шумор меравад, бояд фарқи вучуддоштан дар низомҳои ҳуқуқии забони асл ва забони тарҷумаро ба назар гирифтани зарур аст. Имкони тарҷумаи дурусти луғати ҳуқуқӣ ва мафҳумҳои бо он алоқаманд дониши муайяни воқеиро, ки дар он луғат вазифаашро иҷро мекунад.

Тарҷумаи ҳуқуқӣ яке аз намунаҳои тарҷумаи заҳматталаб ва масъул ба ҳисоб меравад, вақте ки сухан дар бораи фарҳангҳои ҳуқуқии мухталиф меравад. Фаронса ва Россия ба он нигоҳ накарда, ки ба низоми умумии ҳуқуқи романио олмонӣ тааллуқ доранд дорои тавофуқ дар истилоҳотшиносии ҳуқуқӣ, донишкадаҳо ва таҷрибаи истифодаи қонун мебошанд. Ин мушкилиро эҷод мекунад барои тарҷума, ки на танҳо салоҳияти забоншиносӣ, балки дониши соҳаи ҳуқуқро тақозо мекунад. Сарфи назар аз умумиятҳо, низоми ҳуқуқии Фаронса дорои як қатор донишкадаҳои нодир, ки дар ҳуқуқи Россия нестанд. Масалан, "*Conseil d'État*"- суди олии маъмурии Фаронса дар низоми судии Россия муродифоти бевосита надорад. Тарҷума чунин мафҳумҳо маъноӣ ва мутабоқати имконпазирро талаб мекунад.

Истилоҳотшиносии ҳуқуқӣ бо забони англисӣ - шакли махсусгардонидашудаи забони англисӣ, ки дар касби ҳуқуқшиносӣ ва дар ҳуҷҷатҳои ҳуқуқӣ истифода мешаванд. Он аз услуби расмӣ фарқ мекунад бо истифодаи архаизмҳо ва ибораҳои махсус, ки дорои маънои амиқ дар ҷаҳорҷӯбаи мазмуни ҳуқуқӣ мебошанд.

Истилоҳҳои ҳуқуқӣ бештар аз маънои онҳо дар нутқӣ ҳаррӯза хеле фарқ мекунанд. Мисол, чунин калимаҳо ба мисли *consideration* (қаноати тарафи дуюм), *tort* (ҳуқуқвайронкуни), *equity* (ҳуқуқи адолат) дорои муқаррароти махсус мебошанд, ки номутахассис ношинос метобанд:

1. Амӣқ ва расмӣти ҳуқуқ бо забони англисӣ, дуфикро инкор мекунад. Калимаҳо бояд хеле дуруст интиҳоб шаванд, чунки маънои амиқ диҳанд:

agreement - шартнома

shall - бояд

2. Истифодаи ибораҳои латинӣ ва қадим:

Habeas corpus - талаби ҳозир кардани маҳбус ба суд;

Bona fide - бо вичдон.

Баҳри таъмини тарҷумаи дурусти истилоҳоти ҳуқуқӣ кор дар алоқамандии зич бо ҳуқуқшиносон муҳим аст, инчунин истифодаи сарчашмаҳои мутаъмад - кодексҳо, таҷрибаи судӣ, луғати ғаёл ва фарҳангҳои дузабона. Лозим ба ёдоварист, ки тарҷумаи истилоҳоти ҳуқуқӣ аз забонҳои хориҷӣ ба забони тоҷикӣ ва баръакс омодагии касбии сатҳи баландро талаб мекунад, инчунин усули байнифанӣ ва тақмили дониши доимӣ дар соҳаҳои забоншиносӣ ва ҳуқуқшиносӣ. Тарҷумаи муваффоқона танҳо дар сурати таҳлили чуқури мазмун, даркӣ тафовути фарҳангии ҳуқуқӣ ва услуби дурусту мутаваҷҷеҳ ба истилоҳотшиносӣ ба даст меояд.

АДАБИЁТ

1. Алисова, Т.Б. Введение в романскую филологию / Т.Б. Алисова, Т.А. Репина. - М.: Высшая школа, 2007. - 453 с.
2. Боботов В. Правосудие во Франции [Электронный ресурс]. - М., 1994. - Режим доступа: <http://www.france-jus.ru/index.php?page48>.
3. Савельев А.Е. Введение в филологию / А.Е. Савельев. - М.: Альянс, 2016. - 480 с.
4. Challe O. Enseigner le français de specialite. - Paris : CLE International, 2002. - 380 p.
5. Dictionnaire de didactique du français. - Paris: CLE International, 2003. - 304 p.
6. Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. М., 1965, с.124.
7. Леже, Р. Содействие переводу как задача сравнительного правоведения [Электронный ресурс] // Нотариальный вестник. - 2008. - № 10. - Режим доступа: http://www.notariat.ru/bulletinarhiv/press_2875_23.aspx.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-152-83-86

81

TRANSLATION OF POLITICAL DISCOURSE WITH AN ANALYSIS OF PRESIDENT DONALD TRUMP'S INAUGURAL ADDRESS

AGISHEVA ELINA

Студент факультета иностранных языков Актюбинского регионального университета
имени К. Жубанова

Научный руководитель – **БУРАНКУЛОВА Э. Т.**
Актобе, Казахстан

Abstract: *Political discourse has a significant impact on the formation of public opinion, the legitimization of power and the reflection of the ideological foundations of society. His translation requires not only accuracy, but also consideration of the communicative purpose, cultural and ideological characteristics. The article presents an analysis of the translation of Donald Trump's 2025 inaugural address into Russian using Komissarov's methodology. Such translation techniques as modulation, adaptation, compensation, and transposition are considered, as well as their effectiveness in conveying the rhetorical and emotional message of the original text. The successful and controversial decisions of the translator are revealed, recommendations for improving the transmission of political discourse are proposed. It is emphasized that political translation is not a neutral act, but an interpretation that requires cultural sensitivity, rhetorical flair and critical thinking.*

Key words: *political discourse, persuasive language, translation, translation techniques.*

Political discourse shapes public opinion, legitimizes power structures, and reflects the ideological foundations of society. Thus, his translation is not a neutral action, but is related to the dynamics of power and cultural sensitivity. According to Hatim and Mason, translation in political contexts involves interpreting not only the words, but also the “communicative purpose” and “ideological orientation” of the source text [1].

Political discourse is characterized by persuasive rhetoric, ideological language, and strategic vagueness or ambiguity [2]. Politicians often use metaphors, euphemisms, and rhetorical figures to influence the audience and obscure controversial issues. Political texts can include speeches, policy documents, manifestos, or debates, and they all serve different communicative purposes.

According to Fairclough, political language is a form of “discursive practice” that simultaneously reflects and constructs social reality [3]. This dynamic nature creates problems for translators, who must maintain semantic accuracy while ensuring cultural and ideological relevance.

Basically, the purpose of political discourse is to convince the opponent of his beliefs, statements, which turns out that the fundamental political discourse is the language of persuasion.

In particular, when translating persuasive political discourse, there are many common problems that can be identified and even predicted. A simple but effective way to begin exploring the difficulties associated with translating persuasive language in politics is “cultural differences.” This is simply due to the lack of an exact equivalent due to the lack of a concept in one of the languages. As Sarozi-Mardirosh says “the problem is that the lack of clarity is due to the differences between the two language systems.” And in most cases, political speeches are not intended for a foreign audience. Another significant difficulty that can often be encountered in persuasive texts, such as political ones, is that if there is an equivalence or conveying the same intentions, message and what the speaker meant, although sometimes it is not difficult to find equivalences, this does not mean that the fact that that recipients will have a similar or accurate reaction to the new message, making it pointless to try to find equivalence, may lead to inefficiency of translation, as well as loss of the message [4, P. 169].

Based on Komissarov's "Theory of Translation," an analysis of the translation of President Donald Trump's Inaugural Address of January 20 year 2025 was conducted. Identified which translation techniques were used by the translator [5]. [7]

Original: *Our sovereignty will be reclaimed. Our safety will be restored. The scales of justice will be rebalanced* [6].

Translation: *Мы вернем себе суверенитет, восстановим безопасность, а весы правосудия будут вновь уравновешены* [7].

Here, the translator uses transposition and modulation. It changes the syntactic structure (transposition), focusing on the character "мы", which is not present in the original. This reinforces the appealing nature of the statement. "Весы правосудия" is a calque of a stable metaphor, successfully conveyed.

Original: *A tide of change is sweeping the country, sunlight is pouring over the entire world...* [6].

Translation: *Страну накрывает волна перемен, свет заливает весь мир...* [7].

The metaphor "волна перемен" has been successfully adapted into Russian. The translator retained the imagery of the original without resorting to a literal translation, "прилив перемен" would sound unnatural. The image of the "света" is also conveyed correctly.

Original: *Our liberties and our nation's glorious destiny will no longer be denied* [6].

Translation: *Мы больше не позволим отнимать у нас свободу и нашу славную судьбу* [7].

The translator rethinks the passive construction of the original, introduces an active subject "мы не позволим", reinforcing the decisive tone. An expression "отнимать у нас" has also been added, conveying protest rhetoric.

Original: *Just a few months ago, in a beautiful Pennsylvania field, an assassin's bullet ripped through my ear* [6].

Translation: *Несколько месяцев назад, на прекрасном поле в Пенсильвании, пуля убийцы прошила мое ухо* [7].

Calque and stylistic adaptation were applied. "Пуля убийцы прошила ухо" is a strong figurative expression that conveys the drama of the moment. Pathos and personal tragedy remain, which is important for the political narrative.

Original: *We will drill, baby, drill* [6].

Translation: *Мы будем бурить, детка, бурить* [7]!

The translator used a literal translation, thus deciding to preserve the original expression. However, using the word "детка" in Russian in a political context sounds strange and may be perceived as inappropriate. It would be better to convey the idea through expressive but neutral expression:

Мы начнем бурить – активно, бескомпромиссно

Original: *We will make his dream come true* [6].

Translation: *Мы воплотим его мечту в жизнь* [7].

The translator was able to find an equivalent. Stable expression, correctly conveyed. The emotional and pathetic component is preserved.

Original: *I will declare a national emergency at our southern border* [6].

Translation: *Я объявлю режим чрезвычайной ситуации на южной границе страны* [7].

The phrase "режим чрезвычайной ситуации" sounds natural in the context of an official statement. An example of successful use of profanity.

Original: *We'll use it* [6].

Translation: *И мы будем его использовать* [7].

The translator used a literal translation, while losing the expression of the original. The laconic statement in the original has energy. In the Russian translation, the phrase sounds sluggish. Therefore, it is better to transform it as:

"Мы используем это богатство!" or *"Мы пустим его в дело!"*

Original: *I will, very simply, put America first* [6].

Translation: *Я, прежде всего, буду ставить интересы Америки на первое место* [7].

The translator applied compensation, adding "*прежде всего*" to increase the emphasis on America's priority.

He also applied the modulation and conveyed "*put America first*" as "*ставить интересы Америки на первое место*" - shifting the focus from the country to interests what is often found in Russian political speech.

Original: *A radical and corrupt establishment has extracted power...* [6].

Translation: *Радикальное и коррумпированное истеблишмент-правительство отняло власть...* [7].

The translator translated "*establishment*" as "*истеблишмент-правительство*" adapting it as a hybrid, reflecting the meaning and political orientation. The disclosure of the term "*establishment*" through an additional meaning is an interpretation that emphasizes the opposition of the government and the people.

Original: *...an assassin's bullet ripped through my ear* [6].

Translation: *Пуля убийцы прошла мне навывлет через ухо* [7].

The word "*through*" was translated as "*навывлет*", which added more drama, which is not present in the original.

The translation is made with a high degree of consistency with the original, is designed in the right register and style, and successfully conveys the spirit and purpose of the source text. The translator tried to preserve the style and emotional coloring of speech. Various translation techniques have been applied: modulation, adaptation, transposition, compensation, which makes it possible to effectively convey culturally loaded and rhetorically significant elements. Sometimes the translation enhances the pathos and concretizes the images, which is typical for political texts adapted to the perception of another audience. Sometimes there are verbatim constructions that should be edited to enhance naturalness and rhetorical effect.

Based on the analysis, we have identified which techniques should be used when translating political discourse, and which should be avoided.

Modulation is used to convey meanings that sound natural in the target language.

Adaptation is used in the translation of culturally specific and metaphorical expressions.

Compensation is to preserve the intensity and emotionality of the original, especially when formal elements are lost.

Transposition is used to build grammatically correct but expressive structures in the Russian language.

Literal translation is advisable to avoid idioms and slang, especially if they do not comply with the norms of speech etiquette.

It is also better to avoid overly complicated and overloaded syntax if the original is concise and energetic.

Translating political discourse is a complex and ideologically intense task that requires much more than just lexical or grammatical equivalence. As the analysis of the Russian translation of Donald Trump's inaugural speech delivered in 2025 has shown, effective political translation requires a deep understanding of the purpose of persuasion of the source text, rhetorical techniques and ideological positioning. The translator must balance semantic accuracy with the cultural and ideological nuances of the target audience, often adapting metaphors, tone, and sentence structure to preserve the persuasive power of the original.

The key strategies identified include modulation, adaptation, compensation, and transposition — all of which contribute to the rhetorical and emotional impact of translation. At the same time, the analysis revealed the risks of excessive use of literal translation, especially when it comes to culturally determined idioms or informal expressions that may sound inappropriate or awkward in the target language. Ultimately, the role of the translator in political discourse is not neutral. It involves interpreting, reshaping, and sometimes even amplifying the original message so that it resonates with a new audience while retaining its ideological and rhetorical essence.

Thus, translating political texts requires not only linguistic competence, but also critical awareness, cultural sensitivity, and rhetorical flair. The success of political translation lies in its ability to accurately reflect the intent and tone of the original, while providing clarity, impact, and consistency with the translated language and culture.

LITERATURE

1. Hatim, B. and Mason, I. The Translator as Communication. – Routledge, 1997. – 253 p.
2. Chilton, P. (2004). Analysing Political Discourse: Theory and Practice. – Routledge, 2004. – 226 p.
3. Fairclough, N. Critical Discourse Analysis. – Longman, 1995. – 265 p.
4. Sárosi-Márdirosz, K. Problems Related to the Translation of Political Texts. Acta Universitatis Sapientiae, Philologica, 6(2), 2015. – 159-180 p.
5. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). – М.: Высшая школа, 1990. – 253 с.
6. President Donald Trump's Inaugural Address. – U.S. Embassy and Consulates in Russia, 2025. [President Donald Trump's Inaugural Address - U.S. Embassy & Consulates in Russia](#)
7. Выдержки из инаугурационной речи президента Дональда Трампа, касающиеся внешней политики. – U.S. Embassy and Consulates in Russia, 2025. [Выдержки из инаугурационной речи президента Дональда Трампа, касающиеся внешней политики - U.S. Embassy & Consulates in Russia](#)

DOI 10.24412/3007-8946-2025-152-87-90

ЗАИМСТВОВАНИЯ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ: ИСТОРИЯ, ДИНАМИКА И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ

КОДИРОВ КОМИЛДЖОН ТАШБАЕВИЧ

Ассистент кафедры языков Международного института Худжанда

Аннотация. В статье исследуются процессы заимствования иноязычной лексики в русский язык, анализируются ключевые исторические периоды, статистические данные и социокультурные факторы, влияющие на интеграцию иностранных слов. Особое внимание уделяется современным тенденциям, включая рост англицизмов, Законодательные инициативы по защите языка и адаптацию заимствований в повседневной коммуникации.

Ключевые слова: заимствования, русский язык, языковые контакты, адаптация лексики, неологизмы, интонация.

The article examines the processes of borrowing foreign vocabulary into the Russian language, analyzes key historical periods, statistical data and socio-cultural factors influencing the integration of foreign words. Special attention is paid to current trends, including the growth of Anglicisms, legislative initiatives to protect the language and the adaptation of borrowings in everyday communication.

Keywords: Borrowings, russian language, language contacts, lexical adaptation neologisms, intonation

Представленная тема исследования является очень актуальной и важной для изучения, поскольку в наше время иностранные слова становятся все более распространенными в повседневной речи, особенно в сферах технологий, науки, медиа и бизнеса.

Заимствования – естественный механизм языковой эволюции, отражающий политические, экономические и культурные связи между народами. Русский язык на протяжении своей истории активно пополнялся лексикой из других языков, от древних балтизмов и тюркизмов до современных англицизмов и американизмов. Однако в последние десятилетия этот процесс ускорился, что вызывает дискуссии о сохранении языковой идентичности. «С одной стороны, иностранные слова могут обогащать русский язык, внося в него новые понятия и термины, которые отражают современные тенденции и достижения в различных областях. С другой стороны, чрезмерное использование иностранных слов может приводить к постепенному забыванию русского языка и его богатой лексики» [1, с 23]

Более того, иностранные слова и термины могут вызывать трудности у людей, для которых русский язык не является родным. Поэтому изучение иностранных слов и их роли в современном русском языке является важным компонентом языкового образования и культурной адаптации.

Цель данной статьи – систематизировать основные этапы заимствований в русском языке, определить их источники и проанализировать степень влияния на современную речь. По данным лингвистов, 10 -15 % лексики современного русского языка составляют заимствования, причём в отдельных сферах – бизнес, iT, мода, их доля достигает 30 – 50 %. При этом лишь 35% слов в русском языке являются исконными, остальные – заимствования их латыни, французского других языков.

Исторические этапы заимствований. «В разные периоды истории нашего государства обострялись споры о том, нужны ли русскому языку заимствованные слова. Одним из самых громких периодов подобных споров можно назвать XIX в. Именно в это время происходит тотальное обновление русского языка, и в него приходит огромное количество заимствований, прежде всего из французского языка. Это не могло остаться незамеченным, и появились как сторонники, так и противники этого процесса» [2, с 55]

Яркими противниками заимствования иноязычных слов можно считать А. С. Шишкова и В. И. Даля. А. С. Шишков и представители созданного им литературного общества «Беседа любителей русского слова» отвергали лексические заимствования, опираясь на славяно-русскую архаику, за что были названы «архаистами»

В языкознании существует термин пуризм (франц. purisme, от лат. purus – чистый). В энциклопедии «Русский язык» пуризм определяется как «...стремление очистить язык от иноязычных слов и выражений, от разного рода новообразований» [3, с. 402]. В истории русского литературного языка пуризм иногда был закономерным протестом против злоупотребления иностранными словами.

Ранние заимствования (IX – XVII вв.)

Старославянский язык: церковная лексика (благодать, воскресение)

Тюркские языки: деньги, товар, базар (всего около 2000 слов)

Греческий язык и латынь: научные и религиозные термины (тетрадь, философия)

Польский язык: бутылка, музыка, карета

Эпоха Петра I (XVIII в.) Массовое проникновение европейской лексики в русский язык:

Немецкий язык: штаб, лагерь бухгалтер

Голландский: гавань, матрос, флаг.

Французский: костюм, бульон, абажур.

Следует отметить, что к XIX веку французский стал языком аристократии

XX-XXI века: доминирование англицизмов

Технологии: компьютер, интернет, гаджет

Бизнес: маркетинг, стартап, фриланс

Повседневная лексика: тренд, чек, лайк.

С 2000 по 2025 год в русский язык вошло свыше 5000 новых заимствований, преимущественно из английского языка. В 2024 году 400 слов (например, донат, дипфейк) были добавлены в орфографические словари.

Согласно мнению многих исследователей причиной заимствований является отсутствие аналогов, например, технических терминов (блютуз, WI-FI), а также экономических понятий (лизинг, франчайзинг). Не последнюю роль конечно же , играет глобализация – все больше и больше в русский язык проникают много иностранных слов. Кроме того, некоторые заимствованные слова могут вызывать путаницу или недопонимание из-за того, что они имеют разные значения в разных языках. Например, слово «бюджет» в русском языке имеет значение «финансовый план», в то время как в английском языке это слово обозначает «кошелек» или «бумажник».

Кроме того, заимствованные слова могут оказывать влияние на грамматику и структуру языка. Например, в русском языке заимствованные слова часто используются в форме мужского рода, что не соответствует русской грамматике, где существует различие между мужским, женским и средним родами.

В современном мире заимствования в русский язык продолжают. Например, с развитием технологий и Интернета появляются новые слова и термины, такие как «криптовалюта», «блокчейн», «биткоин», «токен», «айтем», «фреймворк» и многие другие, которые уже стали частью нашего языка. Слова могут быть заимствованы из разных языков. Например, в русском языке есть слова, заимствованные из французского, английского, немецкого и других языков. Заимствования могут быть как общеупотребительными словами, так и специализированными терминами. Например, слово «банк» – это общеупотребительное слово, а слово «диалектология» – это специализированный термин.

Языковая мода: Использование англицизмов для создания престижного имидж. «Часто заимствованные слова в русском языке сохраняют свою оригинальную написание и произношение, что может создавать сложности при чтении или произнесении таких слов для людей, которые не знают соответствующего иностранного языка» [4, с. 94].

Иноязычные заимствования могут оказывать влияние на произношение и интонацию русского языка. Например, при произнесении слова «сити» или «бизнес» часто используется интонация, которая более характерна для английского языка.

«В русском языке заимствованные слова могут подвергаться изменению в соответствии с русской грамматикой и правилами написания» [5, с. 9].

Иноязычные заимствования могут вызывать разночтения и неправильное понимание, особенно в случаях, когда они имеют разные значения в разных языках. Поэтому необходимо использовать такие слова с умом и контекстуально правильно.

«Иноязычные заимствования могут быть причиной возникновения новых словообразовательных моделей в русском языке. Например, на основе английского слова «Интернет» было создано множество новых слов, таких как «Интернет-магазин», «Интернет-ресурс», «Интернет-провайдер» и другие» [5, с. 5].

Иногда иноязычные заимствования могут вызывать негативную реакцию у носителей языка, особенно если они замещают традиционные русские слова или если они используются слишком часто. Это может привести к появлению негативных мнений и дискуссий в обществе.

Существует тенденция к заимствованию слов из английского языка, особенно в технических и научных областях. Это связано с тем, что английский язык является международным языком коммуникации и часто используется в научных публикациях и технических документах.

Иноязычные заимствования могут быть причиной изменения лексического состава языка и его стилистической окраски. Например, заимствованные слова часто используются в официальных документах и бизнес-коммуникациях, что придает им более формальный и официальный характер [6, с. 73].

Адаптация заимствований. Заимствованные слова проходят несколько этапов интеграции: фонетическая адаптация: coffee – кофе, shopping – шопинг, морфологическая адаптация: образование русских производных (лайк – лайкать, пост – постить), семантическая адаптация: сужения значения (ноутбук – изначально складной компьютер, теперь переносной ПК)

Примеры полной ассимиляции: хлеб (древнегерманское hlaib), кот (латинское cattus)

Современные вызовы и законодательные регулирования. Сокращение влияния русского языка. В 2025 году число носителей русского языка в мире может сократиться до 152 млн. человек, уступив португальскому и бенгальскому.

В странах СНГ русский язык переходит из статуса языка межнационального общения в факультативный предмет.

Закон о защите русского языка (2025). С января 2025 года в России вводятся ограничения на использование иностранных слов в официальных контекстах. Запрет на англицизмы в рекламе и СМИ при наличии русских аналогов (кешбек – возврат денег, маркетплейс – торговая площадка).

Таким образом, в современном русском языке заимствования все более и более распространены. Некоторые иноязычные слова употребляются в русской речи по праву, так как не имеют русских синонимов. Но есть такие заимствования, у которых есть русский аналог.

Заимствование увеличивает лексическое богатство, служит источником новых корней, словообразовательных элементов и точных терминов и представляет собой следствие условий социальной жизни человечества. Процесс заимствования лежит уже в самой основе языковой деятельности

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Семенова Д.А. Иноязычные заимствования в современном русском языке Журнал «Актуальные исследования» #43 (173), октябрь 23.
2. С. М. Пометелина. Современные заимствования: обогащение русского языка или угроза нашей самобытности? Вестник Сибирского государственного университета путей сообщения: Гуманитарные исследования. 2018. № 1 (3)
3. Русский язык : энциклопедия / гл. ред. Ю. Н. Караулов. М. : Большая Российская энциклопедия ; Дрофа.1997. 721 с.
4. Гаврилов А.В. Европейские заимствования XIX века в русском языке: монография / А.В. Гаврилов. – М.: Ленанд, 2011. – 144 с.
5. Евтюгина А.А., Мурзинова Я.А. Иноязычная лексика в современном русском языке // Молодой ученый. – 2016. – № 7.5. – С. 8-10.
6. Менов М.А. Заимствования в современном русском языке / М.А. Менов, Д.В. Никулин // Юный ученый. – 2018. – № 4 (18). – С. 3-6.
7. Огиенко И.И. Иноземные элементы в русском языке. История проникновения заимствованных слов в русский язык / И.И. Огиенко. – М.: Либроком, 2016. – 140 с.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-152-91-96

UDC 802.0. 378 147

LINGUISTIC AND CULTURAL PROBLEMS IN TRANSLATION

SUINBAYEVA MOLDIR GALIMZHANOVNA

M.Kh.Dulaty University, senior teacher, master of humanitarian sciences.

UMIROVA DANIYA

3rd years student, 6B02312 – “Philology: English philology”

Abstract: This article explores the role of epithet as a mechanism of semantic change in language evolution. An epithet, traditionally a descriptive phrase or adjective expressing a quality or attribute of a person or thing, can evolve from a literal descriptor into a fixed, often evaluative term. This process illustrates several types of semantic shift, including pejoration, amelioration, generalization, and specialization.

Keywords: Epithet, semantic change, language evolution, pejoration, generalization, specialization, lexical meaning, sociolinguistics, descriptive language, fixed expressions, historical linguistics.

Lexical and semantic analysis of epithets in texts. The analysis of epithets in the works of English writers, including in works of fiction, advertising texts, news articles and other genres.

Examples of the use of epithets in different genres. Comparison of epithets in poetry and prose, their functions and semantic changes depending on the genre.

- Comparative analysis. Comparison of English epithets with epithets of other languages, for example, with Kazakh epithets, to identify cultural and linguistic differences.

Epithets in language serve to give additional expressiveness, depth and color to objects, phenomena, people or situations. These are not just adjectives or adjectives, but means that create vivid, sometimes poetic images, reveal the author's intentions, the emotional coloring of the text.

An epithet is a literary tool that is used to add expressiveness and emotional coloring to the description of objects, phenomena, characters and events. Epithets help to create an atmosphere, convey the subjective perception of the author and evoke certain associations and feelings in the reader.

In the lexical and semantic analysis of epithets, it is important to take into account several factors:

Category	Description	Examples
Types of Epithets	Epithets can be categorized based on whether they express an objective or subjective view.	- Objective Epithets: «beautiful flower», «fresh air» (describes qualities as they are seen in the world) - Subjective Epithets: «terrible forest», «beautiful night» (based on personal perception and feelings of the author)
Functions of Epithets	Epithets perform various functions, including:	- Descriptive: «golden autumn» (describes physical qualities) - Emotional: «silent night» (evokes an emotional response) - Evaluative: «shining star» (assesses or judges the subject) - Associative: «icy wind» (creates an association with coldness)
Types of Epithet Meanings	Epithets can convey explicit, literal meanings or hidden, metaphorical ones.	- Explicit Meaning: «snow-covered mountain» (direct description) - Hidden/Metaphorical Meaning: «golden autumn» (literal meaning of autumn with golden leaves, but metaphorically suggests warmth, beauty, and serenity)

Epithets in fiction: In the works of writers such as W. Shakespeare, C. Dickens or J. Orwell, epithets often serve to create imagery and enhance emotional coloring. For example, in Shakespeare's poems one can find such epithets as «the twinkle of gentle stars» (to describe the beauty of the night) or «burning passion» (to describe feelings) [14; 46].

- An example from Shakespeare: «The sweet smell of flowers». Here, the epithet «sweet» enhances the sensory perception of the smell of flowers, giving it aesthetic value and associating it with the idea of beauty.

Jean Webster's work «Long—Legged Uncle» begins with a description of life in an orphanage and Jerusha Abbott's life would not have changed so dramatically if it had not been for «BlueWednesday» (terrible Wednesday; blue-blue; emotion-use. terrible). «The first Wednesday of every month was a terrible day,» which is a verbal epithet specific only to this work given, frightening ninety-seven fidgeting orphans (ninety-seven fidgeting little orphans). - fidgeting can be attributed to associated epithets, as it emphasizes children's restlessness and gives a better understanding of all the hardships and worries of poor Jerusha. «It was a difficult time, and poor Jerusha Abbott, being the oldest orphan, had to bear the brunt of it.» - says the author of the article.

She often dreamed of freedom, which is located outside the shelter, looked out the window: «Jerusha looked at a wide strip of frozen lawn, behind a high iron fence that marked the boundaries of the shelter, at gentle ridges dotted with country estates, at the spires of the village towering in the middle of the forest. bare trees.» wavy ridges- wavy hills

bare trees- жалаңаш бұталар

frozen lawn- мұздатылған көгал

iron paling- темір топ

In these examples, epithets can be attributed to associated ones, because they describe the state inherent in hills, lawns, bushes for a more pictorial representation by the reader of Jerusha's unquestioning and tacit acceptance of her fate in the orphanage and her dreaminess.

Advertising texts: In advertising, epithets are most often used to create bright, attractive images that should attract the attention of the consumer. They often express the values, benefits, or unique properties of a product.

- An example from the advertisement: «The best ever smartphone». The epithet «best ever» reinforces the positive perception of the product and emphasizes its exclusivity.

News articles: In news articles, epithets are used more moderately, often to convey the emotional coloring of events or characters. Sometimes they emphasize the drama of the situation or help in assessing the situation.

- An example from a news article: «The tragic fire that claimed dozens of lives.» The epithet «tragic» enhances the drama of the incident and evokes an emotional response from the reader.

Functions of epithets:

Decorative function: Epithets can serve to decorate the text, add expressiveness to it. In this case, epithets do not play a special semantic role, but only enhance the overall atmosphere.

- Example: «A lonely, desolate road». The epithets «lonely» and «desolate» enhance the feeling of emptiness and abandonment, creating a melancholic atmosphere.

Evaluative function: Epithets often have an evaluative character, expressing the author's attitude to the described object or event.

- Example: «A magnificent view». The epithet «magnificent» gives the object (in this case, the view) a positive assessment.

Associative function: Epithets can be associated with certain associations or metaphors that help to understand the meaning of the work more deeply.

- Example: «The golden autumn». The epithet «golden» can be not only a description of the appearance of autumn, but also evoke associations with wealth, warmth and comfort.

Examples of the use of epithets in different genres

Poetry: In poetry, epithets play an important role in creating images, often using metaphors and hyperbole. Epithets in poetry have a high degree of expression and aesthetic value.

- An example from poetry: «The velvet night». The epithet «velvet» creates a feeling of softness and beauty of the night.

Prose: In prose, epithets are often used to create more detailed images and deeper disclosure of characters or events.

- An example from the prose: «The cold, silent mountains». The epithets «cold» and «silent» help convey an atmosphere of remoteness and lifelessness.

Dramaturgy: In plays, epithets often serve to create the mood and characterization of characters, as well as to emphasize the importance of the situation.

- An example from the drama: «A cruel and heartless tyrant». Here, epithets enhance the perception of a character's villainy.

Epithets play an important role in creating expressiveness, conveying emotions and images in literature, advertising, journalism and other genres. Comparative analysis shows that epithets in English and Kazakh languages may differ not only in semantics and form, but also in cultural context. Each culture creates its own unique ways to enhance the impression of the world, which is reflected in the use of epithets.

Using the example of Oscar Wilde's fairy tales, the peculiarities of the functioning and stylistic role of the epithet varieties are studied. Turning to the classification of epithets according to the semantic principle, Halperin divided epithets into associated and non-associated ones.

Associated epithets are epithets indicating such features of an object that are inherent in it by its very nature. Oscar Wilde does not often use them in his fairy tales. And the young King gave a loud cry and woke! Was not in his own chamber, and through the window he saw the great honey-colored moon hanging in the dusky air. In the combinations honey-colored moon and dusky air, the epithets honey-colored and dusky are expressed by adjectives in preposition. These epithets characterize the subject, adding to it a similarity that can be inherent in it only in the circumstances described in the text. The epithets of this group are divided into two large groups – figurative, i.e. those based on some kind of visual, sound, tactile, etc. image, and ugly [15;88].

Speaking about the first group, it should be noted that it is divided into 4 types: metaphorical epithets, comparative epithets, synesthetic epithets, sonorous epithets. There are much more figurative epithets than ugly epithets. Here are some examples from Wilde's fairy tales: «Far away,» continued the statue in a low musical voice, «far away in a little street there is a poor house. In combination musical voice He is the musical performer in the production. “His heavy eyelids drooped, and a strange languor fell on him.” The feeling of heaviness of the eyelids indicates a heavy image that he uses in speech.

The second group of figurative epithets – epithets based on comparison - are comparative epithets. Examples: “Even the pale yellow lemons, that hung in such profusion from the molding trellis and along the dim arcades, seemed to have caught a richer color from the wonderful sunlight, and the magnolia trees opened their great globe-like blossoms of folded ivory, and filled the air with a sweet heavy perfume.” In combination with their great globe-like blossoms, the epithet globe-like is expressed by a complex adjective with the suffix like. This adjective is in preposition. “I had thought that there had been men who were kinglike!” he answered. In the combination of men who were king like, the epithet kinglike is expressed by a complex adjective with the suffix like. This adjective is in postposition.

The next group of associated epithets are synesthetic epithets. Among these groups of epithets, the most numerous is the group of metaphorical epithets, In Oscar Wilde's fairy tales, most of the epithets are unassociated. Here are some examples:

“Even the Duchess-the Camorra-Mayor as she was called--a thin, hard-featured woman with a yellow ruff, did not look quite so bad-tempered as usual, and something like a chill smile flitted across her wrinkled face and twitched her thin bloodless lips.” In the combination of a chill smile, the epithet chill is expressed by a simple adjective in a preposition. “Outside he could see the huge dome of the

cathedral, looming like a bubble over the shadowy houses, and the weary sentinels pacing up and down on the misty terrace by the river.” In combination with shadowy houses, the epithet shadowy is expressed by a simple adjective in preposition.

The last group is sound-like epithets. But they were not represented in these tales. In addition to figurative epithets, ugly epithets are also distinguished, this group is not numerous. Among the ugly epithets, several groups can also be distinguished, depending on the nature of the interaction of the meanings of the definition and the one being defined. He knew the trail of every animal, and could track the hare by its delicate footprints, and the boar by the trampled leaves. In the combination of delicate footprints, the epithet delicate is expressed by a simple adjective in a preposition. The expressiveness of an epithet increases if it stands in a postposition.

Here is an example of epithets in postposition: “I had thought that there had been men who were king like!” In the combination of men who were kinglike, the epithet kinglike is expressed by a compound adjective with the suffix like. This adjective is in postposition. There are much more epithets in the preposition. The inherent quality of an epithet is to perform a descriptive function. A significant group of epithets is formed by adjectives and designations that are used in an occasional context. Color is an indicator of the essence and the human mind creates unusual color designations of images of objects, evaluates them, generates complex, sometimes unexpected associations. (white silence, yellow music, purple voice). For the reader of fairy tales, color is a special sign, a symbol. This paper provides a list of the symbolic meanings of the primary colors in O. Wilde's fairy tales.

Here are some typical examples. Red in Wilde's fairy tales means: Magical effect – attracting a partner (love magic), health, illness, to decorate one's appearance and habitat. «The studio was filled with the rich of roses, and when the light summer wind stirred amidst the trees of the garden there came through the open door the heavy scent of the lilac or more delicate perfume of the pink-flowering thorn» «Her face is thin and worn, and she has coarse red hands, all pricked by the needle, for she is a seamstress. She is embroidering passion-flowers on a satin gown for the loveliest of the Queen's maids-of-honour to wear at the next Court-ball».

Yellow means: a state associated with positive energy: relaxation of tension, joy, beauty. «From the corner of the divan of Persian saddle-bags on which he was lying, smoking, as was his custom, innumerable cigarettes, Lord Henry Wotton could just catch the gleam of the honey-sweet and honey-coloured blossoms of a laburnum, whose tremulous branches seemed hardly able to bear the burden of a beauty so flame like as their». «Even the pale yellow lemons, that hung in such profusion from the mouldering trellis and along the dim arcades, seemed to have caught a richer colour from the wonderful sunlight, and the magnolia trees opened their great globe-like blossoms of folded ivory, and filled the air with a sweet heavy perfume».

Green is the color of vegetation in O. Wilde's fairy tales; hence all its positive meanings: growth, spring rebirth of nature, youth. «It is pleasant to sit in the green wood, and to watch the Sun in his chariot gold, and the Moon in her chariot of pearl». «Then a little Frog, with bright jeweled eyes, and green mottled coat, swam up to him». Symbolic meanings of white in O. Wilde's fairy tales: serenity, peace, silence, purity, cold, emptiness, chastity, concentration. «I cannot understand why the spring is so late in coming,» said the Selfish Giant, as he sat at the window and looked out at his cold, white garden». «The boys wore old-fashioned court dresses of white velvet». «Her body was as white ivory and her tail was of silver and pearl». Gray in Wilde's fairy tales is the color of boredom, cold, longing and fog. «He was dressed in grey, and his breath was like ice». «Only true lovers could drink out of this cup, for if false lips touched it, it grew grey and dull and cloudy».

Cultural differences: English and Kazakh languages have their own peculiarities in the use of epithets. For example, in English epithets based on natural and visual images are often used («алтын күз», «мұзды жел»), while in Kazakh epithets can be more diverse and metaphorical, often with elements of personal assessments or sensory perception («жалынды құмарлық», «шайдай аспан»).

Language differences: In English, epithets are often direct and do not always require additional explanations (for example, «dark night»), whereas in Russian they can be more emotionally intense

and enrich the description through associations and cultural contexts (for example, «black night» can evoke associations with something sinister and unpredictable).

Semantic differences: Some epithets can take on different shades depending on cultural characteristics. For example, in English-speaking culture, «beautiful» is often used to describe both people and objects, whereas in Russian culture, «beautiful» is usually used for people and «beautiful» for objects, which may also affect differences in perception.

The lexical and semantic analysis of epithets shows how important it is to take into account context, genre and culture when analyzing them. Epithets are a powerful tool for creating expressiveness and emotional coloring in a text, and their use varies depending on the genre, author's style and cultural characteristics of the language.

Epithets in English-language literature play a key role in creating an atmosphere and characters, as well as in expressing subjective experiences and assessments. Let's look at some examples.

- In poetry, epithets are often used to enhance imagery, emotion, and tempo. For example, in the poems of William Shakespeare, you can find epithets that emphasize the tragedy or romanticism of the situation: - «the green-eyed monster» (Жасыл көзді құбыжық) — an epithet symbolizing jealousy, used in the tragedy of Othello. Here, the epithet not only describes a physical sign (green), but also gives an emotional load, denoting negative passion.

- In prose, epithets can be more functional, creating details and vivid visual images that help the reader better understand and feel the atmosphere:

- In the novel «Great Expectations» by Charles Dickens, we find such epithets as «the dark, wind-swept marshes» (қараңғы, жел соққан батпақтар). This epithet emphasizes the gloom and abandonment of the place, creating an atmosphere of anxiety and loneliness.

- In literary works, epithets can also be used for deep psychological characterization of characters: - В «The Picture of Dorian Gray» Оскара Уайльда: «the hauntingly beautiful portrait» (елестей әдемі портрет) — an epithet that not only emphasizes the aesthetic perception of the portrait, but also conveys a philosophical connotation of the inevitability of the destruction of beauty.

Epithets perform different functions depending on the genre:

In poetry, epithets play a key role in creating metaphors, associations and symbols, and serve to enhance emotional expressiveness. They are often brief and intense, which corresponds to the peculiarities of poetic speech:

- In the poems of John Keats, you can find such epithets as «the voice of a Nightingale» where the epithet emphasizes not only sound perception, but also emotional saturation.

- Prose: In prose, epithets can be more specific and detailed. They are often used to characterize objects or actions by adding details to descriptions: - In the novel Moby Dick by Herman Melville, there are such characters as the great white whale (Ұлы ақ кит) — The epithet conveys both greatness and a mystical, sinister image.

In advertising, epithets are used to create attractive images, emphasize the uniqueness of a product or service:

- «luxurious soft fabrics» (сәнді жұмсақ маталар), «life-changing technology» (өмірді өзгертетін технологиялар).

- News articles: Epithets in the news can be neutral or emotionally colored, depending on the type of journalistic material. For example: In the news about politics: «controversial decision» (даулы шешім) — an epithet to emphasize the ambiguity of the event.

- In articles about crimes: «brutal attack» (қатыгез шабуыл) — an epithet for expressing a negative attitude towards an event.

Comparing epithets in English with epithets in other languages, for example, with Russian, allows us to identify cultural and linguistic differences in the perception of the world and the creation of images.

In English, epithets often focus on visual or auditory characteristics (for example, «bright sky» — ашық аспан, «sharp sound» — қатты дыбыс), Russian epithets can be more metaphorical and emotional, which is due to the peculiarities of literature and poetics. In the Kazakh language,

such epithets as «қара түнек аспан», «сұрлы аспан», where natural phenomena are often endowed with anthropomorphic features.

Cultural differences can also manifest themselves in the choice of epithets to describe phenomena inherent in a particular culture. For example, in English epithets, the use of anthropomorphic images in describing natural phenomena is often found («angry storm» — зұлым дауыл), whereas in Russian, epithets such as «lightning flashed like executioners» are more often found — a more vivid and emotionally saturated description.

Unlike the other language, in English epithets are often used in a concise and less overloaded form, which is due to the tendency towards conciseness and rationalism in the English literary tradition. While in Kazakh epithets can be more detailed and ambiguous, which allows you to convey complex emotions and images.

LIST OF LITERATURE

1. Arnold I.V. Stylistics. Modern English. –M.: Flint, 2002.
2. Galperin I.R. Essays on the style of the English language. – M., 1981
3. Gurevich V.V. English Stylistics. – M.: Flint, 2011.
4. Znamenskaya T.A. – Stylistics of the English language. Fundamentals of the Course. – M., 2005.
5. Karavaeva N.A. Stylistics of the English language. – Kazan, 2009.
6. Kukharensky V.A. Practicum on the stylistics of the English language. – M.: Higher School, 1986.
7. Morokhovskiy A.N., Vorobyova O.P. Stylistics of the English language. – Kiev, 1984.
8. Patselya L.B., Kudryashova O.V. Stylistics of the English language. Chelyabinsk, 2008.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-152-97-101

ҚАБДЕШ ЖҰМАДІЛОВ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ ДӘУІР ШЫНДЫҒЫ МЕН КӨРКЕМДІК ШЕШІМ

ШАЛТАЕВА ЕҢЛІК САМАТҚЫЗЫ

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
Филология факультетінің 2-курс магистранты
Алматы, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.д., профессор **БИСЕНҒАЛИ ЗИНОЛ-ҒАБДЕН ҚАБИҰЛЫ**

Аңдатпа: Мақалада Қабдеш Жұмаділовтің адам тағдырын суреттеу арқылы кейіпкер бойындағы азаматтық рух көрінісін, оның ішкі жан-дүниесіне ене отырып бүтін бір дәуірдің шындығын бейнелеуіндегі идиостилі қарастырылады. Әңгімелерінде халқымыздың белгілі бір кезеңіндегі өмір құбылыстары көркем тілмен суреттеліп, сол заманның келбеті зерделенді. Бір кейіпкердің күйбең тіршілігі жазушы шеберлігімен әлеуметтік-тарихи мәнге ие мәселелерді көтереді. Әңгімелерінде кейіпкерлерінің көңіл-күйін, жан-дүниесіндегі құбылту сәттері мен сана қайшылықтарын тап басып бейнелеуі арқылы жазушы белгілі бір характердің ішкі сезімін көрсетудегі идиостилі мақалада зерделенді. Көркем шығармада жазушының оқиганы баяндауы мен ішкі монологтің өн бойында қабысып жатуы, образдар арқылы қазақтың өткені мен бүгінгі өмірінің тарихи шындығы қарастырылды.

Түйін сөздер: тарих, дәуір шындығы, азаматтық рух, ұлттық сана, ұлттық психология

Қазақ әдебиетінде өзіндік қолтаңбасын қалдырған, көркем шығармаларына ұлттық өмірдің шындығын арқау ете отырып, сол дәуірдің ақиқатын суреттеген қаламгер – Қабдеш Жұмаділовтің ұлт тарихын, ұлттың сол кезеңдегі психологиясын жанымен түсініп, оны әңгімесінің өн бойына дарытатын қасиеті әр оқырманына белгілі. «Әдебиеттік шығарманың ең қасиетті міндеті — адамның жүрегін, жанын, жалынды ойын кең де терең де ашып бере білуде және адамның сыртқы белгілерін көп ескермей, ішкі әлемін суреттеуде» деп Мұхтар Әуезов бекер айтпаған. Жазушы әңгімелерінің табиғаты қазақ халқының өткені мен бүгінгі күнінің аралығын салыстыра отырып, болашақты бағдарлай білетіндігімен құнды. Қаламгердің рухани болмысы, өмірді өзгеше қырынан түсініп, адам жанының терең қатпарларына мұқият үңіле келе, қоғамдық талаптың жоғары деңгейінен көріне білуі, халықтың ұлттық сипаттарының жан-жақты қамтылуы кез-келген әңгімесінен анық көрінеді. Жазушы әңгімелерінде күнделікті тіршілікте адам баласының бірін толғантса, енді бірін тіпті ойландырмайтын мәселелер терең философиялық пайыммен суреттеледі. Кез келген әңгімесіне өзек болған оқиға жалпы адамзаттың ортақ гуманистік мәселелері негізінде тарамдалып, қамтылып жазушы тарапынан түйінделеді. Ең маңыздысы, сол фонда адамгершілік қасиеттердің қым-қиғаш тартыстарымен оқиға одан сайын күрделеніп суреттеледі. Кейіпкерлер характерологиясы, образдардың портреті, психологиялық диалогтің түрлері т.б. көркемдеуіш құралдардың шебер қолданысымен бірге, адамның ішкі жан-дүниесіндегі сезім-шарпулары мен оқиға барысындағы мінез құбылыстарын ашып көрсететін кейіпкер монологтері арқылы көркем шешімін табады. Бұл Қабдеш Жұмаділовтің жазушылық лабораториясының қоғамдық мәні бар туынды мен сол шығармалардағы қаламгердің образ сомдауындағы стильдік ерекшелігі ретінде қарастырамыз. Көркем туынды төркініне тән образға жаңа характер ізденісі өмір құбылыстарын жаңаша қырынан тануға жетелейді. Тың ізденіс пен соны өрнек қаламгер туындыларының көркемдік-идеялық табиғатын жан-жақты талдауға, жазушы шеберлігі мен стильдік ерекшелігінің жаңа сипаттарын ашып көрсетуге мүмкіндік береді.

Жазушы әңгімелерінің өзіндік ерекшелігі – баяндаудың бір ғана кейіпкерге шоғырланып, оқиғаның сол кейіпкер айналасында өрбуі. Бір характерді сомдау арқылы қаламгер өздік мән

мен өзек мәнді тоғыстыра шебер суреттейді. Қабдеш Жұмаділов әңгімелерінде байқап отырсақ қазақ басына түскен алмағайып жылдардың панограммасы бедерленеді. Мәселен жазушының «Бұқарбайдың бұқасы» әңгімесінде жекешелендіру кезіндегі қазақ ауылының тұрмыс-тіршілігі суреттеледі. Оқиғаның негізгі өзегі болып тұрған – кейіпкер Бұқарбайдың Көкөзек ауылына қоныстануынан бастап сюжет желісі шиеленісе дамиды. Осы көшіп келуінің астарында сонау кәмпеске жылдарындағы бай-құлақтарды жер аудару мәселесі де қылаң береді. «Сыйласуға жат жақсы» дегендей, танымы бөлек жұртта басқа мәдениетті бойына сіңірген Бұқарбайды ауылдастары «орыс мінезді» санап кетеді. Жазушы кейіпкерінің осы жағына аса мән береді. Әңгімеде Бұқарбайдың жат мінезділігі былай суреттеледі: *«Бұл жігіт бос жүруді білмейді екен. Әр қадамы есепте. Өз бетімен қыдырмайды, тек әдейілеп шақырған үйлерге ғана барады. Бірақ бұл да жазулы: дәм татырған үйлерді қағазға түртіп қояды да, кезегі келгенде қарыздар қалмай, қарымта шай береді. Қазақша құда-жесекжат, туыс-жұрағат дегенді де білдікпірмейді. Оқта-текте орақ-шалғы, аттың тағасы, бәкі-пышақ соқтырып алсаң да сол мінез: алдын ала ақы төлеуің керек. Орыс мінезді жігіттің осы қылығын ауылдастары ұнатпай, оны сырттай қыжыртып жүреді»* [1;188]. Осыған қарағанда «жыласуға өз жақсы» дейтін аты қазақ болса да, танымы бөлек, болмысы бөтен кейіпкерді автор бекер алмаса керек. Себебі Бұқарбайдың характерологиясын жасау арқылы, сол кезеңдегі Кеңес үкіметінің қазаққа жасап жатқан «орыстандыру», «мәңгірттендіру», «ұлтсыздандыру» саясатының әсерін көрсетеді. Бұдан кейін оқиға Кеңес үкіметінің құлап, жоғарғы жақтан түскен жекешелендіру реформасына ойысады. «Кірме» атанған Бұқарбайдың бұл өзгерістерге мыңқ еткен жоқ, тек қана мал-мүліктің талауға түскенін көргенде: *«Құдауанда, қолындағы бар байлыққа иелік етпейтін, есеп-қисап жүргізбейтін, мұндай да мемлекет болады екен!»* [1;189] деп иығын көтерген де қойған. Дегенмен «үлестен қағылған» ауылда жалғыз осы Бұқарбай болды. Ақырында Кәкімбекке келіп, түбінде қасқа бұқаны қанжығалы етті. Жалғыз қызыл қасқа бұқаны жетелеп келе жатқан Бұқарбайға күле қарамаған кісі жоқ. Қанша күлсе де, Бұқарбай қысыр әңгімеге мойын бұрып қараған жоқ. Тек «қасқа бұқаның ұмасына зар боларсыңдар әлі!» деп сертке бекінгендей болған. Сиыр базына көшкенде де жұрт оның жатбауырлығына теліді. Осылайша автор кейіпкердің іс-әрекетін мінездеу арқылы сол кезеңнің көкейкесті мәселелерін әшкерелегендей көрінеді. Дей тұрғанмен Бұқарбайдың ойлауы да ауыл жұртынан ерекше болды. «Беларусқаға» тележжасын тіркеп ауданға таситын болды. Ақы төлегендерге билет беріледі. Жол ұзарған сайын билет бағасы да қымбаттайды. Осы тұста жазушының ауыл өмірін суреттегеніне мән берген жөн. Өйткені жекешелендіру тұсында малсыз қалған қазақтың күнкөріс қамы да қиын болды: *«Күнкөріс қамымен басы қатып жүрген адамдар. Жұмыссыз қалған жұрт екі қолын алдына сыйдыра алмай, сенделіп бос жүр. Және сол тұста ауылда жанармай қат болып, бұрын ағылып жатқан автобустар көзден бұлбұл ұшып, біреуге-біреу қатынаудың өзі мұң болған»* [1;192]. Міне бұл сол кезеңдердегі қазақ ауылының мүшкіл хәлінің көрінісі. Бірақ мұны өз пайдасына шешкен Бұқарбай болды. Ол сиыр базына көшкенде-ақ соқамен жер жырттып, егін салған. Бұл жақтың қазағы кәсіп етпеген көкөністерді еккен. Арнайы сыммен қоршап, бұлақтан қиялап тоған шығарып, бұруға оңтайландырып егістікке оқтап қойғаны да бар. Бұл Бұқарбайдың өзге жұрттан үйреніп келген артықшылығы еді. Автордың діттемінде қазақ мұндай шаруадан хабарсыз. Төрт түліктің қамымен жүрген қазақ түптеп келгенде жекешелендіру тұсында тіпті босып кеткені белгілі еді. Өзге ұлтпен өмір сүріп келген Бұқарбай әр нәрседен пайда табуға үйір, бірақ ағайындықтан ада қалған. Өз қамын күйттеуге үйреніп қалған. Кезінде жұрт алмаған қызыл бұқа Бұқарбайдың тығып келген «көзіріне» айналды. Мал қамын білген қазақтың шалыс кеткені де осы тұста. Жаз шыға салысымен ауыл сиырлары жаппай күйледі. Күйлеген сиырға бұқадан басқа емі жоқ. Ал өңірдегі жалғыз бұқа айналып келгенде Бұқарбайдың қолында. Қанша ағайыншылыққа көндіруге талпынса да, ауыл жұртының бірнеше рет сағы сынып қайтқан. Өйткені Бұқарбай бұған да ақы сұрайтын көрінеді. Сәбден ақсақалмен болған диалогте автор кейіпкер аузынан кәмпеске жылдарындағы шындықты айтқызады: *«Өзіңіз мақтап тұрған сол Сүлейменнің де түбіне*

жеткен сіздер емессіздер ме? Бар байлығын тартып алып қана қоймай, ақыры осы елден кетіріп тынғансыздар... Меншікті пір тұтқан заманда тегін дүние болмайды» [1;194]. Осылайша Кеңес үкіметінің байды жоямыз деп, ұлтты жоюға бағыттаған зымиян саясатының қолшоқпары болған «қазақтарға» да сілтеме жасайды. Сөйтіп шығарма соңында Бұқарбай түлік басы, «Көкөзектің» құтын қондырған бизнес адамы болып шыға келді. Бес-алты жылдан кейін Сүлеймен сайының ішін дөңгелендіріп отырған Бұқарбай өңірдің ауқатты адамына айналды. Автор қорытындысында: *«Еңбек түбі – зейнет» деген рас. Құдауанда, шөп те шыққан жеріне шығады екен-ау!» [1;197]* деп жұрттың таңдасын жеткізеді. Автордың айтпағы не десек, әр заманның да өз Бұқарбайлары болады. Ал сол Бұқарбайлардың елге пайдасы бар ма деген сұрақ қалады. Әсте, біз талдап отырған шығармадағы Бұқарбай – жинақталған образ. Өйткені, әңгіме кейіпкері қаншалықты жат саналы болғанымен, оқиға барысында оның еңбекқорлығына да назар аудару қажет. Түп тамырынан ажырап қалған Бұқарбайдың тұлғасы, сондай-ақ оқиға барысында іс-әрекетімен жаңа дәуірдің адамы ретінде мінезделетін Бұқарбай, ол да жеке бір тұлға. Осылайша жазушы ескі қоғам мен жаңа қоғамның санадағы қайшылықтарын қарама-қарсы суреттейді. Қазақ жеріне жаңа реформаның келуімен ауыл ішінде өзгерісті бастаған да осы Бұқарбай емес пе? Кеңестің құрсауынан босанған қазақты аранын ашқан түрлі реформалар қажытып жібергені де белгілі. Елдің жаппай жекешелендіруге бет бұруы, халықтың ұзақ жылдар бойы үйренісіп қалған өмір салтының бұзылуы, ұлттық санадағы қайшылықтар мен дүниетанымдағы жаңа өзгерістер, мұның бәрі дерлік сол дәуірдегі Кеңес үкіметінің қазақ даласына жасаған саясатының көрінісі еді. Осындай қым-қиғаш кезеңнің тарихи шындығын көркем шығармаға айналдырып, шебер қиыстыра білу жазушының шеберлігі десек қателеспейміз.

Жоғарыда тілге тиек еткен жаңа заман кейпі мен ескінің салпыншағы ретінде жазушы ауыл мен қаланы салыстыра суреттейді. Жалпы көркем прозадағы ауыл тақырыбы күрделі құбылыс. Себебі қаламгер ауыл бейнесін жасауда әр дәуірдің тарихына үңіле қарайды. Өркениеттің өзегі ретінде бейнеленетін қалаға қарағанда ауыл төңірегінде өрбитін моралдің өлшемі едәуір терең де кең. Қаншалықты қаланың жаңалығын танытса да, ауыл өмірінің орныққан мәдениеті қашан да ұлттың болмысымен астасып, қазақтың өресін көрсетеді. Бұл тақырыптық желінің астарында белгілі бір дәуірдің, тарих сұлбасындағы ел тағдырының бейнесі жатады. Ал біздің зерттеуіміздегі салыстыру екі үлкен қоғамдағы – адам тағдыры. Кейіпкерлеріміздің ерекшелігі де сонда, бірі жаңа заманның өзгерісіндегі тұлға болса, бірі табиғи кейіптегі ескінің жарқын бейнесі. Осыған орай, «ауыл кейіпкерінің ішкі жан дүниесі кең сипаттала отырып, ол тарихи кезең мен дербес психологиялық ахуалда дербес суреттеледі» [2;91]. Көркем шығарманың желісіндегі оқиға белгілі бір кезеңнің өмір шындығын арқалайды. Сол тарихи дерек негізінде көркем қиялмен үндескен автордың идеясы кестелі тілмен бедерленеді. Бұл дегеніміз көркем туындының қай жанрдағы түрі де адам баласын терең, бейнелі ойлауға, қиялдауға, ұлттық тілін терең игеруге жетелейді [3,121]. Жазушы Қабдеш Жұмаділовтің «Ит базары» әңгімесі терең символикалық-философиялық туынды. Көркем шығармадағы символды Ахмет Байтұрсынұлы тілді көріктеудің тәсілі ретінде қарап, бернелеу деп атайды. Яғни символға «бернелеу» деген қазақша балама ұсынып, термин енгізеді. А. Байтұрсынұлы: «Бір нәрсенің, көбінесе адамның мінезін, құлқын, ғамалын екінші нәрсенің мысалында көрсетіп айту бернелеу болады. Қазақтың бернемен сөйлеп отыр дегені – осы бернелеу» [4,30]. Ахмет Байтұрсынұлы символдың метафораға ұқсайтынын айтады: «бейнелеу ұлғайғанда бернелеуге айналып кетеді» [4,30]. Бұл шығарманың негізгі идеясы қаламгердің мына пікірімен түйінделетіндей көрінеді: «Соңғы жүзжылдықта өзгеріс, төңкеріс атаулы біздің елге сырттан келіп таңылды. Өйткені Қазақстан – Ресей керуеніне тіркелген бұйдалы тайлақтың бірі болатын. «Ит сорлысы көшбасшыға ереді» дегендей, біз империя көшіне ілесіп, қайда бармадық, қай тарапта сандалмадық?!». Әңгіме арқауы жекешелендіруден кейінгі қазақ даласының өмірін суреттейді. Басты кейіпкер көненің көзі болған Жұмахан шал. Жекешелендіру кезінде алты жүз қойдың жарымын совхоз бен аудан басшыларына өткізіп, зейнетке шыққан қойшы. Ал Жұмахан шалға қарсы тағы бір кейіпкер

Серғазы – «жаңаның» көрінісі. Кезінде сол мал басын аман сақтап қалуға көмектескен шалдың «оқымысты» фермер баласы. Шалдың сол қиындықтарын ұмытып, алшаң басып өмір сүруі осы Серғазының арқасы еді. Себебі баласы қалада білім алған, бүгінде жеке шаруа, заңға жүйрік сұңғыла болатын. Жұмаханды жазушы былай мінездейді: *«Сол озат шопан атанған Жұмахан «жекешелендіру» кезінде үлестен қағылып, қу таяғын ұстап қала жаздады. Жоғарының нұсқауына тақ тұрып үйренген басы бұл науқанның неге апарып соғарын қайдан білсін, аудан басыылары не айтса, соған көне беріпті»* [1;228]. Мұнымен жазушы Кеңес үкіметіне мойынсұнған қазақты бір Жұмаханның іс-әрекетімен суреттейді. Айдакқа жүріп, айтқанға көнген қазақтың бүтіл бір болмысынан сыр шертеді. Екі дәуірдің шындығын салыстыра суреттеуде автор ауыл адамының бейнесіндегі Жұмахан шалды қаладағы қызу өмірге араластырады. Сюжет өрбуінде шал хайуанаттар паркіне келеді. Қызықтап аралап жүрген кейіпкеріміздің көзі тордағы қасқырға түседі: *«Қапаста тұрған көкжалын көргенде, ескі бір танысын жолықтырғандай, сол маңайда айналсоқтап тұрып қалды. Түз тағысы ма, әлде осында туған сорлы ма, жүні ұйпа-тұйпа болып, жүдеу тартыпты. Құдауанда, ұзақ уақыт үйшікте тұрса, қасқыр да итке айналып кетеді екен-ау! Қасқыр – қойшылардың өмір бойы аңдысқан қас жасауы ғой. Сол жасауының тордағы түрін көргенде, Жұмаханның қыбы қанып, қуанса керек еді, олай болмады. Дала серісін біртүрлі аяп кетті. Бұл хайуанаттар паркі адамдарға қызық көрінгенімен, аңдардың түрмесі екен-ау!»* [1;231]. Осы тұста автор хайуанаттар паркін бекер қозғап отырған жоқ. Сол кезеңдегі қоғамдық санадағы өзгерістердің үлкен символикасын жасап береді. Әсіресе шалдың қойшы болуы мен тордағы түз тағысының образы шығарманың символдық астарлы мәніне көңіл аудартады. Одан бөлек әңгіменің келесі жолдарында: *«Бүркіт, қаршыға, ителгі, сұңқарлар қойылыпты... Бәрі де бабымен түлемеген, жүдеу кейіпте. Тәйірі, көк жүзінде еркін қанат қағып, шарықтап ұшпаған соң, қыранда күй бола ма?! Бұлардың дәл қазір қорадағы тауықтан несі артық?»* [1;231]. Бұл жолдардан автордың өз позициясын аңғару қиын емес. Өсте кие тұтқан түз тағысының тордағы итке, көктегі еркін қыранның қорадағы тауыққа теңгерілгені жазушының ұлттық болмыстан ажырап қалған халқымыздың бейнесін жасаудағы детальдің символдық қолданысы екені белгілі. Бұған дәлел ретінде Ахмет Байтұрсынұлының символға қоятын талаптарын келтірейік: *«Бернелеудің астарын қоя тұрып, өң жағын алғанда астыртын мағынасын қоя тұрып, лебіз мағынасының өзін алғанда жолы қанша? Ұқсастығынан сәйкестігі қанша? Діл келе ме? Болмаса июмен, бұраумен келіп әдейі бернелейін деген ниеті көш жерден көзге түсіп тұра ма, я болмаса ұқсастығы өте алыс, көруге тым қараңғы ма? Егер де бернелеудің шешуі бар болса, онысының қажеті қанша? Керек болған халде, өте ұзын емес пе? Ақылды ғана қанағаттандыра ма, болмаса көңілге я қиялға тиісті бағасын да бере ме?»* [4, 31]. Екінші бір символ – «ит базары», яки «ит көрмесі». Жеті қазынаның бірі болған, кешегі жел-құйын, алыпсоқ төбеттердің де құны қалып, майдаланып кеткендігі мына жолдарынан анық байқалады: *«сондағы біреулер айтып отыр: ит неғұрлым кішкентай болған сайын, құны да арта беретін көрінеді»* [1;234]. Халық танымындағы ұлттық ойындар, балуандар күресі, ел таңданысып қарасатын ат бәйгесі былай тұрсын, дүйім жұртты дүрліктірген баһадүр батырлардың жекпе-жегінің орнын бұл күнде ит жарысы басыпты. Қала жұрты жұмысын тастай салып осы жиынды қызықтауға келеді екен. Кешегінің қазағы ат үстінде бел шешпей, ұйқы көрмесе, бүгінгінің қазағы «собакавод» Жолтай айтпақшы, «ит жастанғанның ұйқысы қанбайдының» кейпін жамылған екен. Үшінші бір назар аударатын заттық деталь – медаль. Әңгіменің басында қырық жылдық еңбегім деп салдырлатып жүрген ордендерін шал осы ит базарынан кейін омырауынан ағытып, қалтасына салған. Сөйтсе бұл күнде орден-медальді адамға емес, хайуанның «тік тұрып билегеніне» береді екен. Жазушы осылайша құндылықтардың ауысуы мен заман келбетінің өзгеше бір бетбұрысына берген бағасы мен авторлық позициясын білдіреді. Оны мына жолдарынан анық байқауға болады: *«Ойлап қараса, қайнаған қала тірлігі, үйренбеген адамға қол емес екен. Қапастағы хайуанаттар да, мына айналасын түтінге толтырып, ағылып жатқан машиналар да, айғай-сүрені мол митингі де, ылыққан иттердің базары да — бұған мүлде жат, бөтен дүниедей көрінген...*

Қалаға келгелі неше күн болды өзі? Жарым айдан асып кеткен болар-ау. Бірақ сол уақыт бір күнгідей білінді ме? Бұлардың күн дегені — күн емес, сағаттардың жиынтығы ғана. Тәулік дегеннің таң сәрісі, күн шығар мезгілі, ұлы сәскесі мен тал түсі, кіші бесіні мен екінтісі, көз байланар ақшамы мен ымырты болмайтын ба еді? Қалада соның бірі жоқ. Бар ғой, бірақ соны сезініп жүрген пенде жоқ. Сататтарына қарап қойып, біреу қуып келе жатқандай, безектеп жүрген адамдар. Сонда бұлар не көрдім дейді бұл дүниеден? Уақыттың өтіп бара жатқанын қалай аңғарады? Ал, ауыл... Онда бәрі басқаша, ауылда уақыт баяу, өмір ұзақ...» [1;236]. Жазушы дүниетанымындағы бұл қайшылықтардың шығармаға арқау болғанымен қатар, романтикалық пафос байқалады. Себебі сана ағымында осы ойдың шырмауында біраз сандалған кейіпкер Жұмаханнның тұлғасында да өзгеріс бар. Себебі, автордың негізгі мақсаты ұлттық рухты жеткізу десек, шығарманың идеясы кейіпкер бойынан өткенге деген сүйіспеншілігін оятып, азаматтық рухын ұлттық таным аясында қалыптастыру. Сол арқылы оқырманның санасына әсер ету. Автор интенциясы тек салыстыра суреттеу емес, ұлттық болмыстан айырылып қалмаудан үміт еткен мотивтерден көрінеді. Қаламгер қоғамдық санадағы өзгерістердің ертеңгі күнге әсерінің салмағына үңіледі. Кейіпкер Жұмаханнның аузына әңгіме қорытындысында үлкен философиялық толғамдық ой салады: «Ауыл құрып бітті» десіп жүр ғой. Оттайды. Ауыл құрыса – қазақтың да құрығаны емес пе? Атам қазақта: «ешкі егіз тапқанмен қойдан көп болмас, ит сегіз тапқанмен, малдан көп болмас» деген сөз бар...» [1;237]. Әсте, бұл автордың танымында қалыптасып, түйсігімен сезініп, айтпақ болған ойы сықылды.

Қабдеш Жұмаділовтің шағын прозасы уақыт озған сайын тарихи мазмұны ашыла түсетін, тәрбиелік сипаты күн санап арта беретін, ең бастысы идеялық айтары анық көркем туынды екеніне дау тудырмайды. Жазушының қысқа ғана әңгімелерін үлкен бір ой түйетін, толғамы тоқсан пәлсапалық ойға жетелейтін көркемдік қуаты мол мұра деп бағалаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жұмаділов Қ. Жан мен тән. – Көкшетау: «Надежда 2050» ЖШС, 2020. – 560б.
2. Анализ литературного произведения / Под ред. Л.Емельянова. – Л.: Флинта, 1989. – 185 с.
3. Байтанасова Қ. Тәуелсіздік: сөз өнері және ұлттық код // әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Филология. – №4 (184) / 2021. – Б. 210-218.
4. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеулер мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.

СОДЕРЖАНИЕ CONTENT

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ PHYLOLOGICAL SCIENCES

БЛЮМЕНШТЕЙН КАРИНА ЕВГЕНЬЕВНА, ТУЛЕГЕНОВА АЛЬФИЯ ЕРЖАНОВНА, ИСЛАМГАЛИЕВА В.Ж. [АКТОБЕ, КАЗАХСТАН] ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО: ОТ ТЕОРИИ К ПРАКТИКЕ.....	3
SARIYEVA ASSEMGUL KYDYRBAEVNA [ALMATY, KAZAKHSTAN] EFFECTIVE METHODS OF LEARNING A FOREIGN LANGUAGE.....	7
КАРАДЖАНОВА НАРГИЗ, САБИРОВА Д.А. [АЛМАТЫ, КАЗАХСТАН] ДУАЛЬНОЕ ОБУЧЕНИЕ НА СПЕЦИАЛЬНОСТИ «РУССКИЙ ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА».....	10
NAUBETOVA DARIYA SAKHIKYZY, RYZAKHODZHAIEVA G. A. [SHYMKENT, KAZAKHSTAN] PRACTICAL RESEARCH ON THE DEVELOPMENT OF LEXICAL SKILLS IN THE PROCESS OF LEARNING ENGLISH IN SECONDARY SCHOOL.....	14
KABYLBEK SYMBAT ZHANTOREKYZY, ZHORABEKOVA A.N. [SHYMKENT, KAZAKHSTAN] CURRENT SITUATION AND EFFECTIVE METHODS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING.....	16
КЕНЖЕБЕКОВА АРУЖАН СЕРЖАНОВНА, ЖОРАБЕКОВА А.Н. [ШЫМКЕНТ, КАЗАХСТАН] THE EFFECTIVENESS OF USING ELECTRONIC EDUCATIONAL MATERIALS FOR A SELF-STUDYING STUDENT.....	19
ABDIRASH ASYLZAT ASKARBEKKYZY, EREKHANOVA F.T. [SHYMKENT, KAZAKHSTAN] THE ROLE OF LANGUAGE PLAY IN THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' CREATIVE ABILITIES.....	22
ҚОРҒАУ АЙЫМ МАЙХАНҚЫЗЫ, ҚИЯҚОВА Р.Ж. [КӨКШЕТАУ, ҚАЗАҚСТАН] КОММУНИКАЦИЯДАҒЫ АТАУЛЫ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ ҚЫЗМЕТІ.....	24
САРБАСОВ БОЛАТХАН СЕРҒАЗЫҰЛЫ [АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН] КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ КҮНӨ КОНЦЕПТІСІНІҢ СИПАТЫ.....	28
МИРЗОЕВА ШАХНОЗА ЮСУФОВНА [ДУШАНБЕ, ТАДЖИКИСТАН] АНАЛИЗ ЗНАЧЕНИЙ И ОТТЕНКОВ ГЛАГОЛОВ, ОПИСЫВАЮЩИХ РАЗРУШИТЕЛЬНЫЕ ДЕЙСТВИЯ, В ТАДЖИКСКОМ, РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ.....	33
ҚАЙЫРЖАН ГҮЛДАНА ҚАЙЫРЖАНҚЫЗЫ, К.МЕШІТБАЕВНА [ҚОСТАНАЙ, ҚАЗАҚСТАН] БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АХМЕТТІҢ АДАСҚАН ШЫҒАРМАЛАРЫ.....	36
КАРИМОВА МУКАДДАС ТУРСУНБОВНА [ХУДЖАНД, ТАДЖИКИСТАН] ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОМОНИМЫ.....	41
РАХМАТОВА ДИЛРАБО АХМАДЖОНОВНА [ХУДЖАНД, ТАДЖИКИСТАН] ОПИСАНИЕ ПРИРОДЫ В ГАЗЕЛЯХ АХМАДЖАНА РАХМАТЗОДА.....	45
КӨШЕКӘЛІ ӘНЕЛ ТҰРЛЫБЕКҚЫЗЫ [КӨКШЕТАУ, ҚАЗАҚСТАН] «БАБЫРНАМАДАҒЫ» ӨЛШЕМ АТАУЛАРЫ.....	50

İRADƏ QAFUR QIZI RƏSULİ [AZƏRBAYCAN] İLYAS ƏFƏNDİYEVİN ƏDƏBİ-BƏDİİ PUBLİSİSTİKASI.....	56
ТОҚТАРОВА ЕРКЕЖАН ЕРМЕКҚЫЗЫ, АНАНЬЕВА С. В. [УСТЬ-КАМЕНОГОРСК, КАЗАХСТАН] СОВРЕМЕННЫЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ПРОЦЕСС: НОВЫЙ ТИП ПОВЕСТВОВАНИЯ НА ПРИМЕРЕ ПЕНТАЛОГИИ «СНЫ ОКАЯННЫХ» А.ЖАКСЫЛЫКОВА.....	61
ТӨЛЕГЕНҚЫЗЫ ГҮЛЗАДА, УТЕГАЛИЕВА БИБИГУЛ БУРХАНОВНА [ОРАЛ, ҚАЗАҚСТАН] ҚАЛЫПТАСТЫРУШЫ БАҒАЛАУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ: КАНООТ ПЛАТФОРМАСЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ ҮРДСІНДЕГІ МАҢЫЗЫ.....	64
ҚАДЫРЖАНОВА ШҰҒЫЛА ҚАДЫРЖАНҚЫЗЫ, УТЕГАЛИЕВА БИБИГУЛ БУРХАНОВНА [ОРАЛ, ҚАЗАҚСТАН] ҚАЗІРГІ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ БОЙЫНША БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ИННОВАЦИЯЛАР.....	68
АМАНГЕЛДИНА ПЕРИЗАТ НҰРАЛЫҚЫЗЫ, ТУКЕШОВА НУРГУЛ МАКСЕТОВНА [ОРАЛ, ҚАЗАҚСТАН] ТІЛ МЕН МӘДЕНИЕТ САБАҚТАСТЫҒЫ: ТІЛДІ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК АСПЕКТІЛЕРІ.....	72
ТУРЕБАЙ НҰРБИКЕ АРДАҚҚЫЗЫ, Т.Д. АБЖАКОВ [АСТАНА, КАЗАХСТАН] МИФИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ В СКАЗКАХ НАРОДОВ МИРА И ИХ ИЗУЧЕНИЕ В ШКОЛЕ.....	76
ГАЗИЕВА ХАМИДА ХУРРАМОВНА, ЗАЙНИДДИНОВ САИДЖОН ФАТХИДДИНОВИЧ [ХУДЖАНД, ТАДЖИКИСТАН] ФАЪОЛГАРДОНИИ ДОНИШҚҶЁН НИСБАТ БА ҒАНӢ ГАРДИДАНИ ЗАӢИРАИ ЛУҒАВӢ ДАР РАВАНДИ ТАРҚУМАИ МАТНИ ХУҚУҚӢ.....	80
AGISHEVA ELINA, БУРАНКУЛОВА Э. Т. [АКТОБЕ, КАЗАХСТАН] TRANSLATION OF POLITICAL DISCOURSE WITH AN ANALYSIS OF PRESIDENT DONALD TRUMP'S INAUGURAL ADDRESS.....	83
КОДИРОВ КОМИЛДЖОН ТАШБАЕВИЧ [ХУДЖАНД, ТАДЖИКИСТАН] ЗАИМСТВОВАНИЯ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ: ИСТОРИЯ, ДИНАМИКА И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ.....	87
SUINBAYEVA MOLDIR GALIMZHANOVNA, UMIROVA DANIYA LINGUISTIC AND CULTURAL PROBLEMS IN TRANSLATION.....	91
ШАЛТАЕВА ЕҢЛІК САМАТҚЫЗЫ, БИСЕНҒАЛИ ЗИНОЛ-ҒАБДЕН ҚАБИҰЛЫ [АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН] ҚАБДЕШ ЖҰМАДІЛОВ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ ДӘУІР ШЫНДЫҒЫ МЕН КӨРКЕМДІК ШЕШІМ.....	97

"IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION"

Контакт

els.education23@mail.ru

Наш сайт

irc-els.com